

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (548)
вересень-жовтень
2019

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *О.О.Рафальський*
(Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
Т.Г.Таїрова-Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко*
(Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реент* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реент*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 26.09.2019 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO,
ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Slavic Humanities Index

Макет і верстка:

А.О.Михайлова-Зінченко

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №149
Підписано до друку 30.10.2019 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Друга світова війна й Україна: проблеми та пошуки

Віднянський С., Грицюк В., Лисенко О. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, військові аспекти 4

Литвин М. (Львів). Західноукраїнський вересень 1939 р.: маркери політики пам'яті 25

Погорелов А. (Миколаїв). Залучення нацистською окупаційною владою агітаторів та їх використання в усній і кінофотопропаганді (1942–1944 рр.)..... 36

Дацків І. (Тернопіль), Пархоменко В. (Миколаїв). Доля архівів УРСР у роки Другої світової війни 59

Edele M. (Melbourne, Australia). Why did Ukrainian Red Army Men Go Over to the Germans? The Case of Defectors to the Wehrmacht's 296 Infantry Division, 1942–1943 69

Смолій В., Ясь О. Хиткі образи нового віку: ідеали й обрії майбутності у візіях українських інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. 86

Котляр Ю. (Миколаїв), Левченко Л. (Миколаїв). Регіональний зріз Української революції 1917–1921 рр.: Миколаївщина..... 122

МЕТОДОЛОГІЯ.

ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Кривошея І. (Умань), Кривошея І. (Умань). Тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. як джерело історії повсякдення..... 147

Horkova A. The Creation of Digital Image of Cultural Heritage: World and Domestic Experience (The Information Base of the Cultural Heritage Case of Sites of Kyiv)..... 167

MISCELLANEA

Русина О. Нотатки щодо візуалізації вітчизняної історії XIV–XVI ст. 175

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

- Головко О. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба
(О.Щодра, Львів) 187
- Світленко С. Українське ХІХ століття: етнонаціональні, інтелектуальні та історіософські контексти **(О.Шляхов, Дніпро)** 196
- Колянчук О. Українські політичні емігранти в науковому, культурному, суспільному й господарському житті II Речіпосполитої; Колянчук О. За нашу і вашу свободу: Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років: Місяця пам'яті в Польщі: Довідник **(М.Литвин, Львів; О.Рубльов, Київ)** 202
- Михайло Грушевський. Студії та джерела (кн.1–2) **(С.Іваницька, Запоріжжя)** 209
- Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи: «Один пояс, один шлях» **(Л.Алексієвець, Тернопіль; М.Алексієвець, Тернопіль)** 215

ХРОНІКА

- Морозова О. (Миколаїв)**. Міжнародна наукова конференція «1919 рік в історії Центрально-Східної Європи: До 100-річчя проголошення злуки УНР і ЗУНР» 220
- Горбачевський Т. (Львів)**. Міжнародна наукова конференція «Вересень 1939 р. у долі держав та народів» (до 80-річчя початку Другої світової війни) 223
- Лисенко О.** V наукова конференція «Пам'ять про Другу світову війну в Німеччині та Україні після 1945 р.» й черговий практичний семінар Німецько-української комісії істориків для молодих дослідників «Історія України між 1939 і 1950 рр. в автобіографічних документах» 225
- Зашкільняк Л. (Львів)**. XX Загальний з'їзд польських істориків 229

IN MEMORIAM

- Марк фон Гаген** 232

- Надходження** до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Друга світова війна й Україна: проблеми та пошуки

УДК 167/168:355.01(477)

СТЕПАН ВІДНЯНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

ВАЛЕРІЙ ГРИЦЮК

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
науково-дослідний центр воєнної історії,
Національний університет оборони України ім. І. Черняхівського
(Київ, Україна), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

ОЛЕКСАНДР ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

ПОЧАТОК «ДРУГОЇ ІМПЕРІАЛІСТИЧНОЇ ВІЙНИ» ТА «УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ»: ДЕЯКІ ДИПЛОМАТИЧНІ, ПОЛІТИЧНІ, ВОЄННІ АСПЕКТИ

Анотація. Метою дослідження став аналіз інтерпретацій початку Другої світової війни та українського чинника в ній, висвітлення міжнародних відносин напередодні глобального світового конфлікту, його початку у вересні 1939 р. Методологія студії базується на застосуванні міждисциплінарних (історичних, політологічних, військових) підходів до трактування подій другої половини 1930-х рр., а також теоретико-концептуальних напрацюваннях провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців, сучасному термінологічному апараті. Висновки. На основі аналізу значного масиву різної за своїм

характером і змістом літератури та джерел розглядаються витоки й початок Другої світової війни, причини якої генетично пов'язані насамперед із недосконалим світовим устроєм, що склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин за підсумками Першої світової війни. Унаслідок цього, а також світової економічної кризи 1929–1933 рр. у багатьох країнах Європи було встановлено авторитарні, військово-диктаторські й тоталітарні режими, які втягнули континент у воєнно-політичну кризу 1930-х рр., а потім і людство – у Другу світову війну. Акцентується увага на значенні та наслідках Мюнхенської угоди 1938 р., пакту Молотова – Ріббентропа 1939 р. в історії війни, контраверсійних оцінках цих подій у сучасній історіографії, дискусіях щодо дати початку конфлікту, а також на підготовці та розгортанні Німеччиною і СРСР воєнних дій проти Польщі. Наголошується на відповідальності всіх провідних держав світу, насамперед Німеччини, Японії, Італії, СРСР, Великобританії, Франції, США, а також «другорядних» акторів міжнародних відносин (Польщі, Угорщини, Румунії) за розв'язання Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, Німеччина, СРСР, Польща, Чехословаччина, Україна, міжнародні відносини, політика «умиротворення», Мюнхенська угода, пакт Молотова – Ріббентропа, історіографія.

У перенасиченому доленосними для людства подіями двадцятому столітті найвищим трагедійним регістром, масштабами та пролонгованими у часі наслідками виокремлюється Друга світова війна. Це визначається не тільки надзвичайною, екстраординарною щільністю воєнних, суспільно-політичних, соціогуманітарних, економічних процесів та явищ у той період, а й ні з чим не порівняною, сталою зацікавленістю ними з боку дослідників, митців, широких кіл громадськості та політикуму. Ба більше, суспільний і політичний запити на знання про війну стимулювали і продовжують підживлювати розвиток тих напрямів наукового пошуку, що здійснюються в рамках воєнної антропології, воєнної, соціальної, усної, гендерної історії. Потреба у збереженні пам'яті про жертв та учасників Другої світової війни спричинила оформлення в окремий дослідницький напрям «memory studies», а також формування офіційних церемоній у руслі державної політики пам'яті й неформальних меморіальних практик.

Та обставина, що вісімдесята річниця з часу початку Другої світової війни привернула підвищену увагу не тільки фахівців, а і громадських інституцій, керівників багатьох держав світу, засвідчує, що цей історичний період не втрачає актуальності й донині, посідаючи як у науковому, так і у суспільно-політичному дискурсах помітне місце.

Початку та генезису Другої світової війни присвячено різноманітну за змістом і жанрами літературу, масив якої стрімко зростає з кожним роком. Зокрема, за даними британської національної бібліографії, станом на 1990 р. щотижня у світі видавалося або перевидавалося лише англійською мовою до 10 назв книжок про Другу світову. Це пояснюється не лише винятковою зацікавленістю громадськості проблематикою глобального конфлікту та його уроків, а й доступністю значної частини архівних джерел, акумуляцією усних історичних та еґо-документів.

Однак і донині ситуація з розсекреченням архівних фондів, що містять інформацію про військові, дипломатичні, міжнародні, політичні та інші аспекти періоду 1938–1939 рр., залишається складною. Практично недоступні архівосховища Російської Федерації та інших країн, що приховують важливі дипломатичні матеріали 1930-х рр., ілюструють засоби підготовки й ведення бойових дій. Зокрема оперативну документацію радянських військ, в якій зафіксовано вересневі події 1939 р., донині засекречено.

Радянські архіви почали поступово й лише частково відкриватися наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр., а саме після рішення І з'їзду народних депутатів СРСР (1989 р.) про створення Комісії з вивчення документальних матеріалів щодо політичної і правової оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. та інших матеріалів, які стосувалися початку війни. 25 травня 1989 р. в газеті «Правда» у зв'язку з прийдешнім 50-річчям вибуху світового збройного конфлікту було оприлюднено тези, підготовлені Комісією вчених СРСР і ПНР з історії відносин між двома державами, під назвою «Переддень і початок Другої світової війни». У них, зокрема, наголошувалося, що

«особливе місце [...] Мюнхенська угода (29.09.1938 р.), укладена Англією, Францією, Німеччиною й Італією, що в кінцевому підсумку призвела до ліквідації Чехословаччини як незалежної держави й відкрила шлях німецькій агресії на Схід. Ця угода стала результатом насамперед загарбницьких планів гітлерівської Німеччини в Європі і здійснюваної Лондоном особливо активно з осені 1937 р. політики поступок Німеччині. Від цього часу й політика Парижа у принципі була підпорядкована британському курсу, а за деякими аспектами політики «умиротворення» Німеччини Франція була готова навіть перевершити Англію (див. декларацію Ріббентропа – Бонне, 6.12.1938 р.)»¹.

На II з'їзді народних депутатів СРСР у грудні 1989 р. було оприлюднено пояснювальну записку й повідомлення від Комісії з'їзду народних депутатів СРСР щодо оцінки радянсько-німецького договору про ненапад від 1939 р. (доповідь голови комісії О.Яковлева) та ухвалено відповідну постанову, в якій у доволі поміркованих формулюваннях засуджувалися політично-правові підстави цього пакту. Зокрема в доповіді О.Яковлева стверджувалося, що політика «умиротворення» агресорів, яку здійснювали Лондон і Париж, призвела до аншлюсу Австрії і зради Чехословаччини в Мюнхені в 1938 р. І далі підкреслювалося:

«Мюнхенська угода корінним чином змінила становище в Європі, суттєво посилила позиції Німеччини, зруйнувала зачатки системи колективної безпеки, відкрила шлях агресії у загальноєвропейському масштабі. Змова в Мюнхені не була

¹ Див.: Канун и начало Второй мировой войны: Тезисы, подготовленные Комиссией учёных СССР и ПНР по истории отношений между двумя странами // 1939 год: Уроки истории. – Москва, 1990. – С.462.

поспішною імпровізацією. Вона продовжить політичну лінію, визначену Локарнським договором (1925 р.) і «пактом чотирьох» (1933 р.). Малі та середні країни Європи зрозуміли, що демократії зрадили їх, і зі страху почали схилитися у бік Німеччини. [...]

СРСР опинився у міжнародній ізоляції. Ураховуючи підтримку Мюнхена з боку США, безпосередню участь Польщі та Угорщини в поділі Чехословаччини і схвалення угоди Японією, радянське керівництво не могло не думати про небезпеку створення єдиної антирадянської коаліції»².

Ці тези, а саме твердження, що «Мюнхен відкрив шлях до найбільшої трагедії ХХ ст. – Другої світової війни» та став «виправданням наступного зближення СРСР із Німеччиною» лягли в основу радянської, а згодом і російської історіографії початку війни та оцінки радянсько-німецького договору про ненапад як «вимушеного кроку» з боку Й.Сталіна, що дало змогу вжити додаткових заходів зі зміцнення обороноздатності країни³. Зовнішньополітичні орієнтири «країни Рад» у цей період ілюструють документи, вибірково представлені у двотомній збірці, виданій МЗС Росії, і монографії, підготовленій Інститутом загальної історії АН СРСР у 1990 р. Їх автори й упорядники доводять, що Мюнхенська угода стала «апогеєм» англо-французької «політики умиротворення», завдяки якій у другій половині 1930-х рр. гітлерівський режим під гаслом об'єднання територій проживання німецькомовного населення в єдиній державі зміг здійснити ревізію Версальського мирного договору 1919 р. і встановити німецьку гегемонію в Європі. А ігнорування країнами Заходу позиції СРСР під час мюнхенських подій, підписання у вересні 1938 р. англо-німецької та у грудні того року – французько-німецької декларацій, сприйнятих Москвою як пакти про ненапад між ними, переконали Й.Сталіна в можливості підготовки Великобританією та Францією «змови» з Німеччиною на шкоду СРСР, що і стало передумовою радянсько-німецького зближення напередодні Другої світової війни та підписання пакту про ненапад 1939 р.⁴

Представники західної історіографії, своєю чергою, стверджують, що саме радянсько-німецький договір про ненапад «відкрив шляхи» Другої світової війни. Вони, зокрема, аргументовано доводять, що Мюнхенська змова, хоча і призвела до розчленування утвореної після Першої світової

² Сообщение Комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 г. (Доклад председателя комиссии А.Н.Яковлева 23 декабря 1989 г. на II Съезде народных депутатов СССР) // 1939 год: Уроки истории. – С.478.

³ Див.: Матвеев В.А. Провал мюнхенской политики (1938–1939 гг.). – Москва, 1955 – 264 с.; Ротштейн Э. Мюнхенский договор / Пер. с англ. – Москва, 1959. – 428 с.; Христофоров В.С. Мюнхенское соглашение – пролог Второй мировой войны: По материалам ЦА ФСБ России // Новая и новейшая история. – 2009. – №1. – С.21–47; Орлик И.И. Москва – Прага: накануне чехословацкой трагедии: По материалам архива Министерства иностранных дел Чешской Республики // Там же. – 2018. – №4. – С.15–29; Шубин А.В. СССР и Мюнхенский договор 1938 г. // Там же. – С.29–41.

⁴ Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы: В 2 т. / Под ред. Л.Ф.Ильичёва. – Москва, 1990. – Т.1: 29 сентября 1938 г. – 31 мая 1939 г. – 554 с.; Т.2: 2 июня 1939 г. – 4 сентября 1939 г. – 430 с.; 1939 год: уроки истории / Отв. ред. О.А.Ржешевский. – Москва, 1990. – 508 с.

війни Чехословаччини як багатонаціональної держави (понад третину населення республіки становили національні меншини, серед них – близько 3,1 млн німців, що мешкали у прикордонній із Німеччиною Судетській області), утім вона активізувала дипломатію з метою запобігання глобальній війні в Європі. У сучасній історіографії детально розглядаються питання інтенсифікації міжнародно-дипломатичних процесів у першій половині 1939 р. Однак ключовим моментом на шляху до розв'язання війни стало саме укладення пакту між Німеччиною та СРСР, якій спричинив так званий «четвертий поділ» Польщі між ними, підкорення Німеччиною майже всієї Західної Європи (Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Франції, Югославії, Греції), а також радянсько-фінляндської («Зимової») війни 1939–1940 рр. і приєднання до СРСР Латвії, Литви, Естонії, а також Бессарабії та Північної Буковини, що стало логічним продовженням домовленостей між СРСР і Німеччиною. Зокрема у вересні 2019 р. МЗС Естонії висловило «глибоке обурення» через те, що керівництво Росії «розповсюджує історичну несправедливість» і «виправдовує пакт Молотова – Ріббентропа», заявляючи, що «приєднання Прибалтики до СРСР жодним чином не пов'язано з підписанням у 1939 р. радянсько-німецького пакту»⁵.

У західній історіографії існує й ревізійністський підхід (він знаходить позитивний відгук у Росії) щодо відповідальності США за підтримку німецького милітаризму та допомогу йому в підготовці до війни⁶. Аналогічний погляд присутній і у сучасній німецькій історіографії початку Другої світової війни⁷.

Британські фахівці з цієї проблематики донині дискутують політичний курс Лондона 1930-х рр. В історіографії склалося дві концепції: адепти першої (Р.Паркер, П.Фінні, Дж.Рекорд, Р.Г'юджес) розглядають політику «умиротворення» крізь призму провини за розв'язання війни та з'ясування її ступеня для кожного з «винуватців»; представники другої («ревізійністи») (А.Тейлор, Дж.Маклін, Р.Селф, А.Стедман) обстоюють позитивні оцінки діяльності Н.Чемберлена⁸.

Як би там не було, залишається незаперечним прагнення Лондона й Парижа будь-якою ціною відвести від себе загрозу вторгнення. Ще в липні 1933 р. Великобританія, Франція, Італія та Німеччина підписали «Пакт згоди та співпраці». Попри те, що він так і не набув чинності, лінія на «умиротворення» потенційних агресорів залишалася доволі рельєфною. Найвідвертіше

⁵ Историческая справка МИД России вызвала «глубокое возмущение» в Эстонии [Електронний ресурс]: <https://ee.sputniknews.ru/estonia/75/20190923/17950620/mid-russia-vozmushhenie-estonia.html>

⁶ *Комптон Дж.* Свастика и орёл: Гитлер, Рузвельт и причины Второй мировой войны: 1933–1941. – Москва, 2007. – 255 с.

⁷ Див.: *Фляйшхауэр И.* Пакт: Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии: 1938–1939. – Москва, 1990. – 480 с.; *Её же.* Пакт Молотова – Риббентропа: германская версия // *Международная жизнь.* – 1991. – №7. – С.129–133.

⁸ *Parker R.A.C.* Churchill and Appeasement. – London, 2001; *Finney P.* Politics and Technologies of Authenticity: the Second World War at the Close of Living Memory // *Rethinking History.* – 2017. – №21. – P.154–170; *Record J.* Appeasement: A Critical Evaluation Seventy Years On // *The Origins of the Second World War: An Illustrated Perspective* / Ed. by F.McDonough. – London, 2011. – P.223–237; *Hughes R.G.* The postwar Legacy of Appeasement: British Foreign Policy since 1945. – London, 2014; *Macklin G.* Chamberlain. – London, 2006; *Self R.* Neville Chamberlain. – Aldershot, 2006; *Stedman A.D.* Alternatives to Appeasement. – London, 2011.

її окреслив Д.Ллойд Джордж: «Ми надали Японії свободу дій проти СРСР. Хай вона розширить корейсько-маньчжурський кордон аж до Льодовитого океану і приєднає до себе далекосхідну частину Сибіру [...] Ми відкриємо Німеччині шлях на Схід і тим самим забезпечимо настільки необхідну їй можливість експансії»⁹.

Сакралізація у сучасній Росії перемоги СРСР у Другій світовій війні реабілітує останнім часом ортодоксальний радянський історіографічний погляд щодо невинуватості «країни Рад» в її розв'язання¹⁰. У російській історіографії зберігається тенденція до виправдання сталінського зовнішньополітичного курсу напередодні війни. Зокрема як відповіді на питання, чому Кремль віддав перевагу договору з Німеччиною, а не продовженню переговорів із Великобританією та Францією, що велися навесні й улітку 1939 р., наводяться різні причини: і небажання цього з боку уряду Н.Чемберлена, який проводив курс на домовленість із Німеччиною, і слабка позиція офіційного Парижа, який ішов у фарватері політики Лондона, і негативна налаштованість поляків та румунів щодо використання їхньої території радянськими військами у випадку початку війни тощо. Отже Москва нібито вимушена була обрати інший шлях для досягнення безпеки, пішовши на угоду з Німеччиною й опинившись поза європейським конфліктом, коли А.Гітлер розв'язав війну¹¹. Із нагоди 80-річчя підписання пакту Молотова – Ріббентропа 23 серпня 2019 р. у МЗС Російської Федерації вчергове заявили, що «укладення радянсько-німецького договору про ненапад стало для СРСР суворою необхідністю, вимушеним і надто важким рішенням»¹².

Деякі російські історики навіть відстоюють думку, що Друга світова війна розпочалася лише 1941 р. Наприклад, А.Кошкін нещодавно зауважив:

«На мій погляд, остаточно Друга світова війна стала саме світовою в 1941 р. Можна сперечатися про те, коли це сталося – 22 червня, коли Німеччина вдерлася до СРСР, або 7 грудня, коли японська авіація здійснила напад на американську військово-морську базу Перл-Гарбор на Гавайських островах. Наступного дня США оголосили війну Японії. Отже напад Німеччини на СРСР та Японії на США означав остаточне оформлення Другої світової війни й розстановку сил у ній»¹³.

⁹ Цит.: Партитура Второй мировой: Кто и когда начал войну? / Нарочницкая Н.А., Фалин В.М. и др. – Москва, 2009. – С.14.

¹⁰ *Максимычев И.* Дипломатия мира против дипломатии войны: Очерк советско-германских дипломатических отношений в 1933–1939 гг. – Москва, 1981. – 288 с.; *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу, 1939–1941 гг. – Москва, 2000. – 175 с.; *Мухин Ю.И.* Кто на самом деле развязал Вторую мировую войну? – Москва, 2010. – 288 с.

¹¹ Див.: *Уткин А.И.* Унижение России: Брест, Версаль, Мюнхен. – Москва, 2004. – 620 с.; *Чубарьян А.О.* Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 – июнь 1941 г. – Москва, 2008. – 476 с.; *Назария С.* История без мифов: Вторая мировая война: генезис, ход и итоги. – Кишинёв, 2010. – 502 с.; *Его же.* Международные отношения в эпоху мировых войн: факты и мифология. – Кишинёв, 2012. – 656 с.; *Шубин А.В.* Мир на пути к войне: СССР и мировой кризис 1933–1940 гг. – Москва, 2016. – 497 с.

¹² О «пакте Молотова – Риббентропа» – Информационно-справочные материалы [Електронний ресурс]: <https://idd.mid.ru/-/o-pakte-molotova-ribbentropa->

¹³ Японский вызов: Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 г.: Доктор исторических наук, профессор Анатолий Кошкін рассказал «Историку» о том, какие

У зв'язку з цим виникає риторичне запитання: куди віднести територіальні загарбання Японії в Азії, Італії – в Африці, Німеччини – у Західній і Центральній, а СРСР – у Східній Європі, здійснені до 1941 р.? У сучасній російській історіографії існують і виважені інтерпретації початку Другої світової війни, зокрема пакту Молотова – Ріббентропа.

Американський прагматичний погляд на історію міжнародних відносин в Європі напередодні Другої світової війни найбільш переконливо представлено в монографії Г.Кіссінджера «Дипломатія», в якій автор детально висвітлює диспозицію національних інтересів СРСР, Німеччини та інших європейських держав, що виключила, на його думку, можливість створення колективної системи безпеки в Європі. За словами колишнього американського державного діяча й дипломата, «у 1939 р., звільняючи Гітлера від небезпеки війни на двох фронтах, Сталін повинен був знати, що своєю поведінкою він робить війну неминучою. У 1914 р. Росія довела справу до війни, захищаючи свою честь. У 1939 р. вона прагнула до розпалювання війни, аби потім узяти участь у поділі трофеїв, отриманих унаслідок німецьких завоювань»¹⁴. Не зовсім точна остання теза загалом не змінює слушної паралелі між двома війнами з огляду на її цілі для Росії та СРСР.

У сучасній історіографії причин початку Другої світової війни велика увага приділяється боротьбі за вплив на країни-лімітрофи, які були буферною зоною між СРСР і Заходом у Версальсько-Вашингтонській системі міжнародних відносин¹⁵. Доводиться, що СРСР та Німеччина з обох боків послідовно підточували Версальську систему в Європі¹⁶.

Водночас переважна більшість дослідників історії Другої світової війни переконані, що її причини генетично пов'язані насамперед із недосконалим світовим устроєм, який склався у вигляді Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин за підсумками Першої світової війни 1914–1918 рр. Адже навіть переможці, наприклад Італія та Японія, не були задоволені результатами. Перша, зокрема, претендувала на сферу домінування на Балканах, а друга – у Китаї. Франція й Великобританія суперничали за вплив на Близькому Сході та Балканах. США, своєю чергою, були незадоволені зміцненням англійських і французьких позицій в Європі, на Близькому Сході, в Африці, значній частині Азії.

Отже, з одного боку, розпад держав-імперій, безперспективність імперського мислення, а також поява на цих руїнах самостійних держав і нове співвідношення сил на міжнародній арені як головні політичні наслідки Першої світової війни не тільки суттєво змінили геополітичну мапу Європейського континенту, а й принесли надії на новий устрій повоєнної Європи на засадах національної рівноправності та мирного співжиття народів, демократизації,

цели ставил перед собой Токио, и как разворачивались события в Азии тогда, когда в Европе пушки ещё молчали (беседовал Олег Назаров) [Електронний ресурс]: <https://историк.рф/сентябрь2019/>

¹⁴ Див.: Kissinger H. *Diplomacia*. – Warszawa, 1996. – S.377.

¹⁵ Наумов А. *Дипломатическая борьба в Европе накануне Второй мировой войны: История кризиса Версальской системы*. – Москва, 2007. – 415 с.

¹⁶ *Советско-финская война 1939–1940: Хрестоматия*. – Минск, 1999. – 464 с.

гуманізації суспільства. Однак сподівання ці так і залишилися нездійсненими. Якщо 1918–1919 рр. здавалися початком ери демократії в Європі, то невдовзі ситуація змінилася на протилежне: незабаром у Старому світі запанували авторитарні й тоталітарні режими, які через двадцять років, ще за життя учасників Першої, втягнуть народи в нову, Другу світову війну, набагато страшнішу та жорстокішу за попередню.

Новою реальність 1920–1930-х рр. стало швидке поширення праворадикальних ідеологій та організацій, а також установаження в багатьох країнах Європи авторитарних, військово-диктаторських, тоталітарних режимів, для яких силові методи досягнення мети здавалися цілком природними й виправданими. Громадянське суспільство наприкінці 1930-х рр. збереглося тільки у тринадцяти європейських державах, а у шістнадцяти країнах правили авторитарні й тоталітарні політичні групи та лідери. До останніх, окрім Німеччини, Італії, Іспанії, СРСР, належали Австрія, Албанія, Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Греція, Польща, Румунія, Югославія, Португалія, Угорщина¹⁷. У сімнадцяти з двадцяти семи держав до війни були розпущені чи позбавлені реальних повноважень конституційні та виборні органи влади, а ще в п'яти вони припинили існування після її початку. Тільки Великобританія і Фінляндія, а також нейтральні Ірландія, Швеція, Швейцарія впродовж усього конфлікту підтримували функціонування демократичних інститутів¹⁸.

М.Наринський, указуючи на те, що пакт Молотова – Ріббентропа суперечив нормам міжнародного права та моралі, водночас наголосив:

«Договір про ненапад і таємний додатковий протокол стали тактичним успіхом Й.Сталіна, але і його стратегічним прорахунком. Договір був вигідний А.Гітлеру й дав йому змогу розв'язати Другу світову війну у сприятливих для нього умовах. Передвоєнна міжнародно-політична криза дала яскраві приклади недалекоглядності та політичних прорахунків, слідування застарілим догмам і небажання усвідомити принципово нові явища в міжнародній ситуації»¹⁹.

Натомість О.Іванов вважає, що

«радянсько-німецький пакт про ненапад підвів фінішну риску під політикою колективної безпеки [...] Розмежування сфер інтересів Німеччини та СРСР за таємним протоколом і пактом було наочним підтвердженням краху курсу на стримування агресорів і може розглядатися як цинічна оборудка двох диктаторів. Із тих пір аж до 22 червня 1941 р. Сталін здійснював власну політику умиротворення нацистської Німеччини»²⁰.

¹⁷ Пленков О.Ю. Новейшая история стран Европы и Америки. – Москва, 2014. – С.117.

¹⁸ Никонов В.А. Код цивилизации: Что ждёт России в мире будущего? – Москва, 2015. – С.82.

¹⁹ Наринский М.М. Международно-политический кризис кануна Второй мировой войны // Великая победа: В 15 т. – Т.1: Канун трагедии. – Москва, 2015. – С.148.

²⁰ Иванов А.Г. Проблема европейской безопасности в 1939 г.: взгляд из Лондона и Москвы // Теория и практика общественного развития. – 2012. – №3. – С.175.

Окрім головних гравців, певна частина відповідальності за перебіг подій другої половини 1930-х рр. лежить і на, так би мовити, «акторах другого плану». Чехословацький уряд не використав усі можливості договорів зі Францією та СРСР про взаємодопомогу, укладених 1935 р. 25 серпня 1938 р. президент країни Е.Бенеш виклав свою позицію в такий спосіб: «Я боюся лише двох речей: війни, а після неї – більшовицької революції»²¹. Керівництво Чехословаччини відмовилося прийняти допомогу від СРСР насамперед із політико-ідеологічних міркувань, а це могло б розвернути ситуацію в інший бік та ускладнити Берліну реалізацію плану «Грюн».

У надзвичайно складній ситуації виявилась і Польща. Маючи територіальні претензії до Чехословаччини, Варшава фактично виявилася причетною до поділу цієї країни, відібравши в неї внаслідок Мюнхенської змови Тешинську область. Польські дипломати отримали від Г.Герінга задоволення в тому, що «на випадок ускладнень із Росією Польща може розраховувати на найефективнішу допомогу з боку Німеччини»²². Предметом торгу, в якому польська сторона в переговорах із німецькою виявила особливу зацікавленість, стали українські землі. Берлін сповна використав деякі слабкості польських політиків і зіграв на цьому. Німці всіляко демонстрували «байдужість» до України. Спочатку сам А.Гітлер, а потім і Й. фон Ріббентроп запевнили польських урядовців у тому, що «українське питання» вони сприймають винятково крізь призму протидії Кремлю. Під час зустрічі з міністром закордонних справ Польщі Ю.Беком (січень 1939 р.) Й. фон Ріббентроп зазначив, що «в разі ширшого врегулювання всіх проблем між Польщею й нами можна було б повністю домовитися, щоб розглядати українське питання як привілей Польщі та всіляко підтримувати її при розгляді цього питання. Це, знову-таки, має передумовою дедалі відкритішу антиросійську позицію Польщі, інакше навряд чи можуть бути спільні інтереси». Польська сторона позитивно відгукнулася на пропозицію приєднатися до Антикомінтернівського пакту. Й. фон Ріббентроп усіляко підживлював ці настрої: «Я запитав Бека, чи не відмовилися вони від честолюбних прагнень маршала Пілсудського у цьому напрямі, тобто від претензій на Україну. На це він, усміхаючись, відповів мені: вони вже були у самому Києві, ці прагнення, безсумнівно, усе ще живі сьогодні»²³. Намагаючись домогтися від польського уряду поступок у питанні Данцига, Й. фон Ріббентроп наприкінці січня 1939 р. знову запросив Ю.Бека до Берліна, занотувавши після зустрічі у своєму щоденнику:

«Потім я ще раз говорив з полковником Беком про політику Польщі та Німеччини щодо Радянського Союзу й у цьому зв'язку також із приводу питання про Велику Україну; я знову запропонував співпрацю між Польщею та Німеччиною у цій царині. Пан Бек не приховував, що Польща претендує на радянську Україну й на вихід до Чорного моря. Він тут же вказав

²¹ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина... – С.497–500.

²² Никонов В.А. Код цивилизации... – С.83–84.

²³ Год кризиса 1938–1939: Документы и материалы. – Т.1. – С.174–177.

на загрози, що їх, на думку польської сторони, нібито потягне за собою для Польщі договір із Німеччиною, спрямований проти Радянського Союзу»²⁴.

У Бухаресті також плекали сподівання на створення «Великої Румунії», що передбачало прирощення українськими етнічними землями. Однак за умови, коли Німеччина вирішила вдатися до тактичної поступки й порадила румунському керівництву віддати Радянському Союзу Південну Бессарабію та Північну Буковину, вибору не залишилося. Збережена армія через рік узяла участь у війні проти СРСР спільно з вермахтом.

Власні плани щодо територіальних придбань за рахунок українських земель мали правлячі кола Угорщини. Убачаючи у цій державі майбутнього союзника у «хрестовому поході проти більшовиків», А.Гітлер та Б.Муссоліні домоглися скликання в листопаді 1938 р. першого Віденського арбітражу для розгляду її територіальних претензій. Відтак до Угорщини відійшла частина Чехословаччини площею 11,9 тис. км², у тому числі Закарпаття (1,5 тис. км², 182 тис. населення, зокрема 30 тис. українців) із містами Ужгород, Мукачево, Берегове.

Одержавши підтримку з боку Польщі, яка прагнула мати спільний кордон з Угорщиною, Будапешт захопив і решту Закарпаття. 6 березня 1939 р. А.Гітлер вирішив остаточно ліквідувати Чехословаччину, і 15 березня німецькі війська окупували Богемію та Моравію. А 12 березня Угорщина одержала згоду Берліна на оволодіння Закарпаттям. 14 березня о 5-й ранку угорські війська перетнули демаркаційну лінію. Підрозділи «Карпатської Січі» чинили спротив окупантам, однак сили були нерівними. 16 березня уряд Карпатської України разом із президентом А.Волошиним змушений був вийти за кордон. 18 березня на Верецькому перевалі зустрілись угорські й польські окупаційні війська, установивши спільний кордон.

Отже не лише так звані великі країни, а й менш впливові держави вдавалися до кроків, що дестабілізували загальну ситуацію. Саме егоїстичні інтереси всіх учасників великої геополітичної «гри» не дали змоги уникнути розв'язання війни в Європі. То чи існували взагалі такі шанси?

Фахівці з історії дипломатії, детально аналізуючи перебіг консультацій та офіційних переговорів, у результаті яких з'явилася б можливість сконструювати систему колективної безпеки, указують на низку деструктивних чинників. Серед головних слід виокремити, по-перше, вірність насамперед власному курсу кожної з держав, які стали контрагентами перемовин; по-друге, взаємна підозрілість, недовіра; по-третє, ідеологічне несприйняття. До певної міри ситуацію, що склалася, ілюструє враження, яким із послом СРСР у Великобританії І.Майським поділився заступник очільника Форін-офіс А.Кадоган: «Поляки абсолютно категорично, румуни в менш рішучій формі заявили, що вони не приєднаються до будь-якої комбінації (чи у формі декларації, чи в якійсь іншій), якщо її учасником буде також СРСР»²⁵.

²⁴ Там же. – С.194–196.

²⁵ Там же. – С.347.

Ці держави більше схилилися до отримання гарантій із боку західних демократій. Унаслідок погоджень Великобританія в березні 1939 р. дала запевнення підтримки в разі агресії проти Польщі, а згодом, спільно з Францією, – Греції та Румунії.

У середині квітня 1939 р. радянська сторона запропонувала Лондону й Парижу укласти тристоронню угоду про взаємодію в разі агресії проти будь-кого з її учасників (терміном на 5 чи 10 років). При цьому вони мали взяти на себе зобов'язання надавати військову допомогу всім державам, що розташовані між Балтійським і Чорним морями при нападі на якусь із них. Нарешті, висувалася пропозиція укласти військову конвенцію, котра регулювала б питання, пов'язані з обсягами й засобами взаємної підтримки²⁶. Через тиждень французькі дипломати виклали свою формулу: СРСР мав надати допомогу Великобританії та Франції, коли б на них напала Німеччина, натомість міг розрахувати на аналогічні дії контрагентів лише в тому випадку, якщо агресія Німеччини проти Радянського Союзу була б спричинена його сприянням західним державам²⁷.

Асиметричні підходи партнерів із переговорного процесу дали підстави Й.Сталіну одночасно (12 серпня 1939 р.) подати дипломатичні сигнали Великобританії і Франції, з одного боку, та Німеччині – з іншого. Під час чергового раунду перемовин радянська сторона висунула вимогу надати Червоній армії в разі необхідності коридори для проходження територією Польщі та Румунії, на що ті відповіли категоричною відмовою. Допоки західні дипломати намагалися «дотиснути» Варшаву, аби та згодилася на поступки, Москва домовлялася з Берліном. 21 серпня 1939 р., коли переговорний процес виявився в патовій ситуації, берлінське радіо о 23:15 повідомило про готовність Німеччини і СРСР укласти пакт про ненапад. А ще за два дні справу було зроблено: А.Гітлер отримав можливість вести війну на один – західний – фронт, а Й.Сталін, як йому здавалося, відтермінував початок зіткнення з вермахтом.

Частина політиків та істориків, переважно радянських і сучасних російських, вважають, що підписання Москвою цього документа було виправданим, ураховуючи міжнародні обставини того періоду, аргументуючи це тим, що пакт нібито дозволив «відсунути війну», дав час після 1 вересня 1939 р. зосередитись на підготовці до масштабного протистояння, був необхідний передусім тому, що Великобританія і Франція зірвали переговори у серпні 1939 р. тощо. Насправді жодне з цих тверджень не підтверджується ані фактами, ані документами, ані ходом подій. Розв'язавши руки агресорові й ставши агресором, Й.Сталін зіграв за сценарієм А.Гітлера та запустив алгоритм подій, що обернувся катастрофічною за своїми наслідками війною.

У таємному додатковому протоколі до угоди про ненапад було зафіксовано стратегічні агресивні наміри двох диктаторів щодо сфер впливу у Східній Європі. Деяко безпосередньо стосувалося українських земель. Так, у пункті 2

²⁶ СССР в борьбе за мир накануне Второй мировой войны (сентябрь 1938 г. – август 1939 г.): Документы и материалы / Под ред. А.А.Громыко. – Москва, 1971. – С.236, 237.

²⁷ Там же. – С.348–349.

зазначалося, що «на випадок територіальних і політичних перетворень в областях, які належать Польській державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть розмежовані приблизно по лінії рік Нарев, Вісла і Сан»²⁸.

Водночас Й.Сталін зробив максимально все можливе, аби виставити А.Гітлера перед усім світом як агресора. Початок наступальних операцій Українського та Білоруського фронтів було відкладено на 17 вересня 1939 р. Военні дії називалися «визвольним походом». У тексті ноти, переданої польському послові вранці 17 вересня, причини вступу радянських військ на територію Польщі пояснювалися тим, що нібито польська держава «розпалася», тож радянський уряд не може «байдуже ставитися до того, щоб єдинокровні українці та білоруси, які проживають на території Польщі й кинуті напризволяще, залишилися беззахисними»²⁹. Однак із погляду міжнародного права радянсько-польський військовий конфлікт був війною, а СРСР – агресором.

Гітлерів задум ведення війни проти Польщі у загальних обрисах було доведено до радянської сторони. Узгодження спільних військових дій здійснювалося під час підготовки та підписання 23 серпня 1939 р. пакту Молотова – Ріббентропа. Відповідно до домовленостей, зафіксованих у таємному протоколі, установлювалася демаркаційна лінія, яка розмежовувала райони проведення операцій вермахту й РСЧА. До зони інтересів СРСР входили етнічні землі Західної України та Західної Білорусії.

Однак є підстави вважати, що безпосередня підготовка СРСР до війни в Європі розпочалася до підписання німецько-радянських домовленостей. Зокрема ще на початку липня 1939 р. було створено 24 редакції газет, що мали виходити мовами європейських країн. Для виконання цього завдання провели мобілізацію приписного складу. До редакцій направлялися досвідчені журналісти, видавці, філологи зі знанням іноземних мов. Одночасно розгорталися керівні структури органів спецпропаганди (на війська й населення країн вірогідного противника), 7-мі управління та відділи³⁰. Окрім того органи військового управління на основі попередніх директив і розпоряджень розпочали відпрацювання планів майбутніх операцій. Для нарощування чисельності управлінь Київського та Білоруського особливих військових округів, на основі яких передбачалося створити управління Українського й Білоруського фронтів, було залучено слухачів військових академій. Групи офіцерів академії генерального штабу інструктував особисто начальник оперативного управління генштабу РСЧА. Вони виїхали до пунктів призначення ще до 23 серпня 1939 р., коли світ не знав про початок нової війни³¹.

Розгортання визначених для участі в операції військ здійснювалось у формі прихованої мобілізації під виглядом проведення великих навчальних

²⁸ СССР–Германия: 1939–1941: Сборник документов: В 2 кн. – Кн. 1: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. / Сост. Ю.Фельштинский. – Вильнюс, 1989. – С.69.

²⁹ Правда. – 1939. – 18 сентября.

³⁰ Политическая работа среди войск и населения противника в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – Москва, 1971. – С.16–17.

³¹ Штеменко С.М. Генеральный штаб у роки війни. – К., 1968. – С.8–9.

зборів. Приведення в бойову готовність 41 стрілецької, 13 кавалерійських дивізій, 17 танкових бригад, 9 артполків та інших частин, які залучалися до наступальних операцій Українського й Білоруського фронтів на територіях Західної України та Західної Білорусії, розпочалося відповідно до вказівок, отриманих управліннями округів, із 7 вересня 1939 р. Загалом того місяця до лав РСЧА призвали понад 2,6 млн запасників семи військових округів, серед них – Київського особливого й Харківського³². Крім того було ухвалено рішення про затримку звільнення червоноармійців і молодших командирів на один місяць у військах Ленінградського, Московського, Калінінського, Білоруського, Київського й Харківського військових округів (загалом 310 632 особи).

З 11 вересня 1939 р. відповідно до директиви наркома оборони СРСР №16648 було сформовано управління Українського й Білоруського фронтів (управління армій цих фронтів створено ще у серпні) під командуванням, відповідно, командарма 1-го рангу С.Тимошенка та командарма 2-го рангу М.Ковальова. До складу керівництва Українського фронту призначено: начальник штабу – комдив М.Ватутін, члени військради – корпусний комісар В.Борисов і перший секретар ЦК КП(б)У М.Хрущов. Штаб фронту розташовувався в місті Проскурів.

Війська фронту розпочали висування у визначені райони. Так, у районі Перга, Олевськ, Білокоровичі зосереджувався 15-й окремий стрілецький корпус; Новоград-Волинський, Славути, Шепетівка – 5-та армія (командувач І.Советников); Купель, Сатанів, Проскурів – 6-та армія (командувач П.Голиков); Гусятин, Кам'янець-Подільський, Нова Ушиця, Ярмолинці – 12-та армія (командувач І.Тюленев). Було сформовано Шепетівську, Волочиську та Кам'янець-Подільську армійські групи. Передбачалося, що з початком наступальної операції Українського фронту 15-й стрілецький корпус передавався до складу Шепетівської групи. Окремо виділялися з'єднання та частини на прикриття кордону з Румунією.

Армійським групам було визначено найближчі завдання: Шепетівській – наступати в напрямку Рівне, Луцьк і за результатами другого дня операції оволодіти Луцьком; Волочиська націлювалася на Тернопіль, Львів і до кінця дня 18 вересня мала вийти на підступи до столиці Східної Галичини, оволодівши Перемишлянами й Буськом; Кам'янець-Подільська армійська група повинна була взяти Станіслав і перекрити шлях відступу польських військ до Румунії³³.

Загалом із радянського боку до проведення воєнних операцій у Польщі планувалося залучити 7 армій та 1 кінно-механізовану групу, 617,5 тис. особового складу, до 5 тис. гармат і мінометів, близько 4700 танків, 3300 літаків. Угруповання військ Українського фронту нараховувало до 240 тис. осіб. Чисельність радянських військ, залучених до наступальних операцій у Польщі з початком Другої світової війни, постійно нарощувалася. До кінця жовтня 1939 р. у складі двох фронтів нараховувалося понад 2,4 млн вояків, об'єднаних у 60 стрілецьких, 13 кавалерійських дивізій 18 танкових бригад.

³² Російський державний військовий архів (далі – РГВА). – Ф.9. – Оп.29. – Д.482. – Л.87.

³³ Штеменко С.М. Генеральний штаб у роки війни. – С.12.

На озброєнні радянських військ у цей час перебувало до 5,5 тис. середніх і важких гармат, понад 6630 танків³⁴.

Червоній армії протистояла польська Карпатська армія, частина сил Корпусу охорони прикордоння (КОП), гарнізони кількох укріплених районів, тилові з'єднання та частини, а також рештки розгромлених гітлерівцями військ, які відійшли на схід, загалом – до 370 тис. вояків при 540 гарматах і 70 танках. Чи не 80% цих сил становили резервісти. До польської армії входили й мобілізовані після нападу Німеччини понад 150 тис. західних українців. Польський головнокомандувач Е.Ридз-Смігли після оточення гітлерівцями Варшави віддав наказ про загальний відступ у південно-східному напрямку та перехід румунського й угорського кордонів³⁵. Загалом польські війська, які дислокувалися в операційній зоні Червоної армії, під впливом ситуації, що склалася, виявилися деморалізованими, управління було порушене, стійкого зв'язку з вищим командуванням не існувало. Радянська розвідка доповідала про значні переміщення розбитих польських частин до кордонів Румунії. Водночас польське командування вживало заходів, аби забезпечитися від можливого нападу з боку СРСР.

14 вересня 1939 р. командування Українського фронту отримало директиву за підписом наркома оборони СРСР маршала К.Ворошилова на участь у військовій кампанії проти Польщі. Вимагалось завершити всі приготування й 17 вересня о 5-й год. перейти державний кордон.

Із початком наступальної операції організованого спротиву радянським військам по суті не було. Лише подекуди виникали окремі осередки опору, які швидко придушувалися. Найширшим фронтом у 230 км наступала Шепетівська армійська група, яка включала 15-й і 8-й стрілецькі корпуси. 18 вересня було захоплено Рівне, тривало просування в напрямку Володимира-Волинського, Ковеля. У волинських лісах (Сарненський укріп. район, Ковель, Боровичі), де після боїв із німцями проводилося переформування польських частин, Червона армія в період від 20 до 22 вересня наразилася на спротив поляків. Після невеликої затримки радянські війська, зламавши польську оборону на р. Західний Буг поблизу Холма, 25 вересня оволоділи цим містом і 30 вересня вийшли вглиб Польщі.

У центрі оперативного шикування на ділянці завширшки майже 90 км вела наступ Волочиська група, яка складалася з 17-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів (дві стрілецьких, три кавалерійських дивізії, три танкових бригади). Упродовж 17–19 вересня 1939 р. її війська взяли Тернопіль, Сокаль, Броди, Рогатин, 19 вересня вони підійшли до Львова, де зустрілися з німецькими підрозділами, які блокували в місті 15-тисячний польський гарнізон під командуванням генерала В.Лянґнера. Іноді внаслідок непорозумінь між гітлерівцями й радянцями виникали сутички. Так, 19 вересня німецькі артилеристи відкрили вогонь по радянському підрозділу, унаслідок чого було підбито 3 броньовики, 3 червоноармійців загинули, 5 зазнали

³⁴ РГВА. – Ф.37977. – Оп.1. – Д.722 25. – Л.117.

³⁵ *Трубайчук А.Ф.* Брудершафт двох диктаторів. – К., 1993. – С.238.

поранень; німці в тому бою втратили 2 протитанкових гармати й 4 вояків³⁶. У результаті контактів між радянським і німецьким командуванням частини вермахту відійшли з цього району, а їхні позиції зайняли підрозділи Червоної армії. 22 вересня після відповідних переговорів польський гарнізон Львова капітулював. Із 25 вересня 6-та армія Українського фронту продовжувала просування у західному напрямку й на третій день досягла р. Сян на відтинку між Білгораєм і Перемишлем.

На проханням німецьких союзників у війні проти Польщі радянське командування створило найпотужніше та наймобільніше угруповання на південному напрямі. Тут діяли 4-й і 5-й кавалерійські, 25-й танковий, 31-й стрілецький корпуси, 23-тя, 26-та окремі танкові бригади. Ці війська наступали фронтом 110 км із середньою швидкістю 60–90 км щодоби. На першому етапі операції, 17–20 вересня 1939 р., було здобуто Коломию, Станіслав, велися бої біля Галича й на р. Стрий відбулася зустріч із німецькими підрозділами. На другому етапі угруповання перекинуло для відступаючих польських військ державні кордони Польщі з Румунією та Угорщиною, а також розпочало прийом від німців захоплених ними міст. Так, 22 вересня частини вермахту передали Червоній армії Стрий, 24 вересня – Дрогобич. 12-й армії довелося вести бойові дії з окремими польськими формуваннями, які намагалися пробитися до кордонів Румунії й Угорщини. Часом ці бої радянські війська проводили у взаємодії з вермахтом. Наприклад, 27–28 вересня 1939 р. в районі Журавинець радянці спільно з німцями розбили 4-тисячну польську кавалерійську групу генерала В.Андерса, що намагалася перейти кордон з Угорщиною (її командувач потрапив у радянський полон).

До 25–28 вересня 1939 р. війська Українського та Білоруського фронтів досягли визначених рубежів по річках Західний Буг, Сян та інших, зайнявши територію площею 195 тис. кв. км із населенням майже 13 млн осіб. На честь перемоги над Польщею у Бресті, Гродно та інших містах відбулися спільні радянсько-німецькі військові паради. Военні дії Червоної армії у Східній Польщі тривали 12 днів, глибина просування радянських сил становила від 250 до 350 км.

За даними, оголошеними у виступі В.Молотова, втрати з боку РСЧА – 737 загиблих, 1862 поранених³⁷. За сучасними підрахунками вони оцінюються в 1475 осіб безповоротних і 2383 – санітарних. Безпосередньо втрати Українського фронту сягали 2713 осіб, із них 972 безповоротних, 1741 санітарних³⁸. За радянськими джерелами, втрати польської сторони сягали 3,5 тис. убитими, 20 тис. пораненими, 452 536 військовослужбовців захоплено в полон, із них 18 789 офіцерів. Безпосередньо на території Західної України полонено 392 334 особи³⁹. Переважну більшість польських полонених

³⁶ Россия и СССР в войнах XX в.: Потери вооружённых сил: Статистическое исследование / Под общ. ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва, 2001. – С.184.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же. – С.179, 213.

³⁹ РГВА. – Ф.35084. – Оп.1. – Д.22. – Л.21; Д.24. – Л.103; Д.25. – Л.44; Д.28. – Л.31; Ф.37977. – Оп.3. – Д.1226. – Л.124.

рядового складу розпустили по домівках, натомість чимало офіцерів відправили до спецтаборів НКВС, а у середині 1940 р. стратили.

Після укладання 28 вересня 1939 р. радянсько-німецького договору про дружбу й кордони Польща припинила своє існування як держава, її етнічні терени потрапили під німецьке правління, а українські й білоруські землі опинилися у складі СРСР (відповідно УРСР і БРСР). До сфери радянських інтересів, згідно з договором, відійшла й територія Литви. Натомість Радянський Союз передав Німеччині Люблінське й Варшавське воєводства, зайняті Червоною армією під час бойових дій.

Отже безпосередня підготовка військ Українського фронту до участі у воєнних діях здійснювалася ще до початку Другої світової війни та активізувалася на початку вересня 1939 р. Радянські війська, дислоковані на території УРСР, підготували та здійснили фронтову наступальну операцію.

Голова Раднаркому й народний комісар закордонних справ СРСР В.Молотов у своїй доповіді на засіданні Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р., вихваляючи «спільну» перемогу над Польщею, заявив: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі з боку німецької армії, а потім – Червоної армії, щоб нічого не залишилося від цього потворного дітища Версальського договору»⁴⁰. Зміст цієї воєнної акції відкритим текстом висловив у своєму наказі №199 від 7 листопада 1939 р. нарком оборони СРСР маршал К.Ворошилов: «Навальним натиском частини Червоної армії розгромили польські війська, виконавши в короткий строк свій обов'язок перед радянською Батьківщиною»⁴¹.

У сучасній вітчизняній історіографії сформувався консолідоване трактування «визвольного походу», «возз'єднання» Західної України з УРСР як безпосереднього результату «змови двох диктаторів». Жодним чином не переймаючись інтересами української спільноти, Й.Сталін у такий спосіб реалізував свої геополітичні плани. Те, що об'єктивним чином більшість українських земель об'єдналися у складі радянської України, жодною мірою не наблизило історично справедливого розв'язання «українського питання». Саме це спричинило розгортання національно-визвольного руху в 1940–1950-х рр., метою якого була реалізація суверенного права українців на власну незалежну державність, без чого українська політична нація не могла повноцінно розвиватися.

Глобальний характер Другої світової війни ускладнює дискусію щодо дати її початку, адже її «протуберанці» з'являлись у різних регіонах планети, тобто європейському конфлікту передувала низка агресивних дій в інших частинах світу. Першою державою, що започаткувала ланцюгову реакцію агресій, які призвели до Другої світової війни, стала Японія, котра прагнула досягти панування в Азії й басейні Тихого океану, зокрема планувала захопити Китай, Індію, Цейлон, Австралію та інші багаті на сировину території Азіатсько-Тихоокеанського регіону, не допустивши туди США й держави

⁴⁰ ССРСР – Германия: 1939–1941. – Кн.1. – С.116.

⁴¹ Правда. – 1939. – 7 ноября.

Європи. У вересні 1931 – лютому 1932 рр. Японія захопила Північно-Східний Китай (Маньчжурію), а в липні 1937 р. розпочала війну проти Китаю.

У зв'язку з цим китайські історики переконані, що починати відлік подій Другої світової слід із 7 липня 1937 р., із вибухом японо-китайської війни. А деякі з них вважають, що ще раніше – 18 вересня 1931 р., коли японці вдерлися до Маньчжурії, захопили три північно-східних китайських провінцій й почали використовувати їх як плацдарм для нарощування сил для наступної війни проти всього Китаю, а також Радянського Союзу з метою «визволення Східної Азії від білих колонізаторів». В Японії в наукових працях і шкільних підручниках узагалі не визнається її 14-річна агресія в Китаї та особлива жорстокість японських військ щодо китайців, по суті справжні акти геноциду. Здебільшого це все називають «китайським інцидентом». А проте цей «інцидент», за підрахунками китайських істориків і демографів, забрав життя від 30 до 35 млн людей (за японськими даними – 20 млн жертв, «виправданих війною»). Водночас людські втрати Японії були майже вдсятеро меншими – 3,5 млн⁴².

В Африці за таку точку відліку можна прийняти початок агресії Італії проти Ефіопії у жовтні 1935 р., що стало прологом широкої завойовницької програми італійського фашизму. В Європі загальноприйнятною є дата 1 вересня 1939 р. – напад нацистської Німеччини на Польщу. Утім окремі вітчизняні дослідники (С.Аржевітін, О.Пагіря та ін.) стверджують, що для українців Друга світова війна розпочалася ще 15 березня 1939 р., коли 40-тисячна армія гортистської Угорщини за згодою Німеччини вторглась у щойно проголошену Карпатську Україну. Незважаючи на збройний опір нечисленних загонів карпатських січовиків (відбулися понад 20 боїв, найбільш запеклий – на Красному Полі під Хустом, де загинули 230 українців, натомість угорці втратили до 200 вояків), Угорщина впродовж трьох днів окупувала все Закарпаття. Таким чином, Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу та вчинила опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Це відзначали чимало тогочасних закордонних оглядачів, вражених подіями в Карпатській Україні, особливо на тлі фактичної капітуляції міцної чехословацької армії (понад 40 дивізій) під час окупації вермахтом Богемії й Моравії, що відбулася саме тоді⁴³.

Отже питання про початок Другої світової війни залишається відкритим. Прологом до неї стали, окрім уже зазначених агресивних дій Японії й Італії, також створення Німеччиною та Японією Антикомінтернівського пакту в 1936 р., до якого наступного року приєдналася Італія; громадянська війна в Іспанії 1936–1939 рр. і німецько-італійське, а також радянське втручання в її перебіг; радянсько-японський конфлікт поблизу оз. Хасан і на р. Халхін-Гол 1938–1939 рр.; аншлюс Німеччиною Австрії в березні 1938 р.; Мюнхенська

⁴² Див.: Японский вызов: Война на Дальнем Востоке началась задолго до 1 сентября 1939 г. ...

⁴³ Пагіря О. Опір у Карпатах: Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 р. [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>

угода про розчленування Чехословаччини, підписана у вересні 1938 р., та окупація її територій Німеччиною й Угорщиною (Карпатської України) в березні 1939 р.; зрештою підписання пакту Молотова – Ріббентропа у серпні 1939 р., який остаточно розв'язав А.Гітлеру руки для реалізації його агресивних планів і водночас уможливив розширення СРСР на захід.

Підсумовуючи викладене вище, хотілося б до оцінки того, що сталося в 1930-х рр. і вилилося в катастрофічну за наслідками Другу світову війну, додати таке. Період найбільшого в історії людства збройного протистояння переконує в тому, що соціально-економічна, військово-політична поляризація, егоїзм окремих держав, зневажання природного права народів на самовизначення, демократичних свобод і загальнолюдських цінностей, баналізація насильства в міжнародних відносинах є тими чинниками, що вможливають не тільки локальні війни та глобальний тероризм, а і ставлять людство на межу знищення в ядерній катастрофі. Згортання демократії та її здобутків – це внутрішньополітичний прояв системної кризи міжнародних відносин. Цю закономірність не варто випускати з уваги й сьогодні, аби суспільство не поступалося своїми завоюваннями у сфері народоправства. А.Віталє наголосив на історичній пам'яті про причини, що породили війну:

«Для наступних поколінь дуже яскраво виявляються відмінності між двома типами відповідальності в розпалюванні конфлікту. Перші – це політичні системи. Після того, як в Європі відбулася Перша світова війна й потім розгорнулася Друга, стало очевидним, що деякі режими сприяють втраті культури свободи, утворенню тиранії та диктатур і, як наслідок, рано чи пізно така політика закінчується вибухом імперіалістичної війни»⁴⁴.

Натомість Дж.Гренвілл наголошує: «Усі нації, що входять до міжнародного співтовариства, певним чином пов'язані між собою та у зв'язку з цим поділяють відповідальність за найбільш важливі події міжнародного життя, такі, як, наприклад, війна»⁴⁵. Нагальною видається необхідність усвідомлення провини та відповідальності за те, що відбулося в 1930–1940-х рр., усіх акторів тогочасного міжнародного життя.

REFERENCES

1. Burtseva, M.I. (Ed.). (1971). *Politicheskaya rabota sredi vojsk i naseleniya protivnika v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941–1945)*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].
2. Chubaryan, A.O. (2008). *Kanun tragedii: Stalin i mezhdunarodnyj krizis: sentyabr 1939 – iyun 1941 goda*. Moskva: Nauka. [in Russian].
3. Felshtinskij, Yu. (Comps.). (1989). *SSSR–Germaniya: 1939–1941. Sbornik dokumentov: v 2-x kn.* (Vol.1: Dokumenty i materialy o sovetsko-germanskikh otnosheniyakh s aprelya po oktyabr 1939 g., p.69, 116). Vilnyus: Mokslas. [in Russian].

⁴⁴ Віталє А. Вторая мировая война, её наследие и возможное будущее международных отношений [Електронний ресурс]: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4735/2/uvmi4-2005-03.pdf>

⁴⁵ Гренвилл Дж. История XX в.: Люди. События. Факты / Пер. с англ. – Москва, 1999. – С.236.

4. Flyajshkhauer, I. (1990). *Pakt. Gitler, Stalin i initsiativa germanskoj diplomatii. 1938–1939*. Moskva: Progress. [in Russian].
5. Flyajshkhauer, I. (1991). Pakt Molotova – Ribbentropa: germanskaya versiya. *Mezhdunarodnaya zhizn*, 7, 129–133. [in Russian].
6. Grenvill, Dzh. (1999). *Istoriya XX veka. Lyudi. Sobytiya. Fakty. Per. s angl.* (O.Suvorov, Trans.). Moskva: Akvarium. [in Russian].
7. Gromyko, A.A. (1971). *SSSR v borbe za mir nakanune Vtoroj mirovoj vojny (sentyabr 1938 g. – avgust 1939 g.): Dokumenty i materialy*. Moskva: Politizdat. [in Russian].
8. Ilicheva, L.F. (Ed.). (1990). *God krizisa 1938–1939: dokumenty i materialy. V 2-x tomakh.* (Vol.1: 29 sentyabrya 1938 g. – 31 maya 1939 g.). Moskva: Politizdat. [in Russian].
9. Ilicheva, L.F. (Ed.). (1990). *God krizisa 1938–1939: dokumenty i materialy. V 2-x tomakh.* (Vol.2: 2 iyunya 1939 g. – 4 sentyabrya 1939 g.). Moskva: Politizdat. [in Russian].
10. Ivanov, A.G. (2012). Problema evropejskoj bezopasnosti v 1939 g.: vzglyad iz Londona i Moskvy. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, 3, 175. [in Russian].
11. Khristoforov, V.S. (2009). Myunkhenskoe soglasenie – prolog Vtoroj mirovoj vojny. Po materialam TsA FSB Rossii. *Novaya i novejschaya istoriya*, 1, 21–47. [in Russian].
12. Kissinger, H. (1996). *Dyplomacija*. Warszawa: Philip Wilson, 1996. [in Polish].
13. Kompton, Dzh. (2007). *Svastika i orel. Gitler, Ruzvelt i prichiny Vtoroj mirovoj vojny. 1933–1941*. Moskva: Centrpoligraf. [in Russian].
14. Krivosheev, G.F. (Ed.). (2001). *Rossiya i SSSR v vojnakh XX veka. Poteri vooruzhennykh sil: Stat. issled.* Moskva: Olma-Press. [in Russian].
15. Maksimych, I. (1981). *Diplomatiya mira protiv diplomatii vojny. Ocherk sovetko-germanskikh diplomaticheskikh otnoshenij v 1933–1939 godax*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. [in Russian].
16. Matveev, V.A. (1955). *Proval myunkhenskoj politiki (1938–1939 gg.)*. Moskva: Gospolitizdat. [in Russian].
17. Meltyukhov, M.I. (2000). *Upushchennyj shans Stalina: Sovetskij Soyuz i borba za Evropu, 1939–1941 gg.: (Dok., fakty, suzhdeniya)*. Moskva: Veche. [in Russian].
18. Mukhin, Yu.I. (2010). *Kto na samom dele razvyazal Vtoruyu mirovuyu vojnu?* Moskva: Yauza-Press. [in Russian].
19. Narinskij, M.M. (2015). Mezhdunarodno-politicheskij krizis kanuna Vtoroj mirovoj vojny. *Velikaya pobeda: v 15 t.* (Vol.1: Kanun tragedii). Moskva: MGIMO – Universitet. [in Russian].
20. Narochnitskaya, N.A. & Falin, V.M. (2009). *Partitura Vtoroj mirovoj. Kto i kogda nachal vojnu?* Moskva: Veche. [in Russian].
21. Naumov, A. (2007). *Diplomatičeskaya borba v Evrope nakanune Vtoroj mirovoj vojny. Istoriya krizisa Versalskoj sistemy*. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
22. Nazariya, S. (2010). *Istoriya bez mifov. Vtoraya mirovaya vojna: genezis, khod i itogi*. Kishinev: Gosudarstvennyj institut mezhdunarodnykh otnoshenij Moldovy; Tsentr strategicheskogo analiza i prognoza «East – West» Respubliki Moldova. [in Russian].
23. Nazariya, S. (2012). *Mezhdunarodnye otnosheniya v epokhu mirovykh vojn: fakty i mifologiya*. Kishinev. [in Russian].
24. Nikonov, V.A. (2015). *Kod tsivilizatsii. Chto zhdyot Rossiyu v mire budushchego?* Moskva. [in Russian].
25. Orlik, I.I. (2018). Moskva – Praga: nakanune chekhoslovatskoj tragedii. Po materialam arkhiva Ministerstva inostrannykh del Cheshskoj Respubliki. *Novaya i novejschaya istoriya*, 4, 15–29. [in Russian].
26. Pahiria, O. (n.d.). *Opir u Karpatakh. Yak zakarpatski boronylysia vid uhorskoj ahresii v 1939 r.* Retrieved from: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/> [in Ukrainian].
27. Plenkov, O.Yu. (2014). *Novejschaya istoriya stran Evropy i Ameriki: uchebnik dlya bakalavrov*. Moskva: Yurajt. [in Russian].
28. Rzheshhevskij, O.A. (Ed.). (1990). *1939 god: uroki istorii*. Moskva: Mysl. [in Russian].
29. Shtemenko, S.M. (1968). *Heneralnyj shtab u roky vijny*. Kyiv: Polityvdav Ukrainy. [in Ukrainian].

30. Shubin, A.V. (2016). *Mir na puti k vojne. SSSR i mirovoj krizis 1933–1940 gg.* Moskva: Algoritm. [in Russian].
31. Shubin, A.V. (2018). SSSR i Myunkhenskij dogovor 1938 goda. *Novaya i novejšhaya istoriya*, 4, 29–41. [in Russian].
32. Taras, A.E. (Ed.). (1999). *Sovetsko-finskaya vojna 1939–1940. Khrestomatiya.* Minsk: Kharvest. [in Russian].
33. Trubaichuk, A.F. (1993). *Brudershaft dvokh dyktatoriv.* Kyiv: Asotsiatsiia istoriykiv «Istyna». [in Ukrainian].
34. Utkin, A.I. (2004). *Unizhenie Rossii: Brest, Versal, Myunkhen.* Moskva: Eksmo; Algoritm. [in Russian].
35. Vitale, A. (n.d.). *Vtoraya mirovaya vojna, eyo nasledie i vozmozhnoe budushchee mezhdunarodnykh otnoshenij.* Retrieved from: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4735/2/uvmi4-2005-03.pdf> [in Russian].

STEPAN VIDNYANSKYJ

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Head of the Department of History of International Relation and
Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), stepanvid@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

VALERII HRYTSIUK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Leading Research Fellow,
Military History Research Center,
I.Cherniakhovskyi National University of Defence of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), skifwo@email.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

OLEKSANDR LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine During World War II,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ukr2ww@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

BEGINNING OF THE “SECOND IMPERIALIST WAR” AND THE “UKRAINIAN QUESTION”: SOME DIPLOMATIC, POLITICAL, AND MILITARY ASPECTS

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the interpretations of the beginning of World War II and the Ukrainian factor in it in contemporary scientific discourse and to cover international relations before and after the global conflict in September 1939. The methodology is based on the application of interdisciplinary (historical, political, military) approaches to the interpretation of the events of the second half of the 1930s, as well as theoretical and conceptual developments of leading domestic and foreign specialists and modern terminological apparatus. Conclusions.* *Based on the analysis of a significant array of literature and sources of various types and contents, the article*

examines the beginning of the World War II, the reasons for which are primarily related to the imperfect world structure that developed in the form of the Versailles-Washington system of international relations following the World War I. As a result of this, as well as the global economic crisis of 1929–1933, authoritarian, military dictatorial and totalitarian regimes were established in many European countries, dragged humanity into the military-political crisis of the 30s, and then in World War II. The purpose of the article is to analyse historiographic interpretations of the beginning of World War II and the Ukrainian factor in modern scientific discourse and emphasize international relations on the eve of the global world conflict and during its beginning in September 1939. Authors focus their attention on the significance and consequences of the Munich Agreement of 1938 and the Molotov – Ribbentrop Pact of 1939 in the history of World War II, controversial opinions on these events in modern historiography and discussions about the date of the beginning of the war, as well as the deployment of training and military operations of Germany and the Soviet Union against Poland. The article emphasizes the responsibility of all the leading states of the world, primarily Germany, Japan, Italy, USSR, Great Britain, France, and USA, as well as “secondary” actors in international relations (Poland, Hungary, Romania) for unleashing the World War II.

Keywords: *World War II, Germany, USSR, Poland, Czechoslovakia, Ukraine, international relations, “appeasement” policy, Munich Agreement, Molotov – Ribbentrop Pact, historiography.*

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ ВЕРЕСЕНЬ 1939 р.: МАРКЕРИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Анотація. У наш час актуалізується необхідність дослідження різних моделей пам'ятання минулого, особливо травматичного, пов'язаного з воєнними подіями й масовим репресуванням населення, як це було в 1939–1941 рр. на «возз'єднаних» західних теренах України. Польське населення та українські праворадикали вважали гітлерівську Німеччину і сталінський СРСР окупантами Східної Галичини й Волині. Зубожілі верстви вірили у своє «соціальне та національне визволення», гуманність «пролетарського інтернаціоналізму», однак масові депортації поляків, українців, євреїв до Сибіру, трудові набори на шахти Донбасу розвіяли ілюзії про «радянський рай», показавши антинародну сутність і підступність політики Кремля. **Мета статті** полягає в реконструюванні маркерів політики пам'яті щодо подій, котрі в історіографії означено як радянська західних областей УРСР 1939–1941 рр. **Методологічну основу** становлять принципи історизму в єдності всіх його компонентів, системності та науковості. Міждисциплінарне дослідження орієнтоване на залучення історико-порівняльного й історико-системного методів, прийомів мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна** полягає у продовженні студій, започаткованих вітчизняними, польськими та іншими зарубіжними дослідниками, зокрема щодо реконструкції маркерів політики пам'яті другої половини ХХ – початку ХХІ ст., виокремлення різних моделей пам'ятання «возз'єднання»/приєднання чи інкорпорації/окупації Західної України у середині минулого століття. **Висновки.** Доведено, що впродовж восьми десятиліть будь-яка влада (тоталітарна, авторитарна, посткомуністична) прагнула здійснити ідеологічні деконструкції національної/історичної пам'яті населення регіону, насадити нове символічне маркування міського й сільського просторів, що відбувалося шляхом руйнування або реартикуляції старих місць пам'яті. Попри це кожній із них так і не вдалося створити спільну пам'ять, у суспільстві залишалися носії інших поділених пам'ятей, які формували різні ідейно-політичні вподобання.

Ключові слова: Польща, СРСР, Україна, інкорпорація, політика пам'яті, маркери історії, репресії.

Відома формула «зовнішня політика – продовження внутрішньої», як слушно зауважив Г. Касьянов, у випадку з історичною політикою набуває особливого значення. Зокрема облаштування власного внутрішнього простору історичної/колективної пам'яті, особливо у процесі відокремлення його від «спільного», майже завжди спонукає до з'ясування відносин із сусідами, особливо якщо ці відносини розглядаються в контексті домінування/підкорення або в постколоніальній перспективі, чи ж у рамках історії конкуруючих

національних проектів¹. Зазначене твердження рельєфно відображають події 1939–1941 рр. на західних землях України, що їх в історіографії означено як радянізація.

Як свідчать численні спогади та офіційні документи, вибух Другої світової війни викликав у сучасників різні асоціації. Керівництво СРСР хизувалося швидкою перемогою Червоної армії над «буржуазно-поміщицькою»/«панською» Польщею, включенням Львова, Перемишля, Дрогобицького нафтового басейну до складу радянської держави, перенесенням її західного кордону на понад 250–300 км, до берегів Сяну. Прості наддніпрянці раділи припиненню воєнних дій на цьому кордоні, головно ж – поповненню та зміцненню української родини. Польські міщани, підприємці, боячись репресій сталінської влади і захищаючи приватну власність, нерідко зустрічали радянські танкові колони з білими, інколи з червоними прапорцями чи стрічками. Переддень та початок війни чимало галичан і волинян запам'ятали масовими мобілізаціями в польську армію чоловіків від 20 до 40 років, збором для війська білизни, зростанням цін і чергами під «склепами», масовим скуповуванням борошна, солі, цукру, олії, гасу, дріжджів, потоками біженців – поляків та євреїв – із заходу до Сокаля, Луцька, Львова, Коломиї, Заліщиків і далі до румунського й угорського кордонів². За наказом прем'єр-міністра II Речіпосполитої Ф.Славой-Складковського, разом із деякими варшавськими урядовцями через прикордонне містечко Кути до Угорщини перебрався львівський воевода А.Білик, колишній ад'ютант генерала Е.Ридз-Смігли. Однак після кількадечної праці в польському консульстві в Мукачеві він 19 вересня 1939 р., у час підходу Червоної армії до Львова, застрелився. Урядовці 7 вересня переїхали до Луцька, Дубна і Кременця, президент І.Мосцицький затримався у замку Радзивіллів в Олиці. Через тиждень вони евакуювалися до Косова, Коломиї й Кутів³.

Мешканці львівських околиць – вулиць Городоцької, Личаківської та Винників, зі страхом спостерігали за проходженням у вересневі дні 1939 р. радянських і німецьких танків, мотоциклістів. У різних районах міста було споруджено барикади, розгорнуто бойові позиції зенітної артилерії, яка захищала міські квартали від авіанальотів. Не зважаючи на це, німецькі бомби таки впали 1 вересня на Скнилівське летовище, залізничний вокзал, польські військові поховання на Личаківському цвинтарі, окремі житлові будинки. Того дня загинули 83 львів'ян⁴. У ході німецьких бомбардувань більше двох тижнів горіли нафтопереробні підприємства Дрогобича.

Неоднаковим виявилось ставлення до війни представників українського та єврейського соціумів. Біднота, насамперед безробітні або ж ті, хто не

¹ Касьянов Г. Past Continuous: історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. – К., 2018. – 420 с.

² Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa 1918–1939. – Kraków, 2012. – S.980–985; Литвин М. Німецько-радянсько-польський діалог у ході воєнної кампанії 1939 р. в Галичині // Wrzesień 1939: Wojna na dwa fronty / Pod red. J.Gmidruka, W.Włodarkiewicza. – Warszawa, 2010. – S.87–88; Долгун О. Початок світової війни // Поступ. – 1999. – 7 вересня. – С.9.

³ Дайчак В. У часи великих перемін: Спогади архітектора // Антиквар. – 2019. – №4. – С.45–46; Włodarkiewicz W. Przed zagładą: Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1934–1939). – Warszawa, 2013. – S.466–467, 485.

⁴ Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939: Західні землі України. – Л., 1999. – С.38.

мав можливості навчати дітей, вірили, що нова влада надасть їм працю та безкоштовне навчання рідною мовою. Українські політики-центристи, члени Української парламентської репрезентації, діячі Українського національно-демократичного об'єднання 2 вересня 1939 р. з трибуни Сейму закликали українців стати на захист Польської держави⁵. У польському війську тоді воювали понад 120 тис. українців – не лише галичани, волиняни, але й представники військово-політичної еміграції, колишні вояки Армії УНР. Серед них – начальник її Генштабу П.Шандрук⁶. Натомість праворадикали – діячі й симпатичні Організації українських націоналістів, яких польська влада почала активно арештовувати проти ночі 2 вересня, намагалися підняти збройне повстання – проти всіх окупантів, із метою відродження національної державності. До визвольного руху долучився провідник ОУН С.Бандера, якого 10 вересня було звільнено з в'язниці у Бресті. У грудні 1940 р. у Львові відбувся гучний судовий процес над 59 оунівцями (серед них 19 жінок, 13 студентів Львівського університету), більшість з яких отримали смертні вироки⁷. Суспільно-політичні передумови, перебіг і наслідки вказаного процесу показано в повнокольоровому документальному альбомі, підготовленому співробітниками Львівського національного університету ім. І.Франка⁸. У виданні репродукуються тогочасні світлини, особисті речі ув'язнених, документи ОУН і НКВС, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Зауважимо, що комуністичному терору протистояли і члени польського Союзу збройної боротьби у Львові, Дрогобичі, Бориславі та ін.

Компартійна влада прагнула якнайшвидше уніфікувати за радянськими стандартами суспільно-політичне й фінансово-господарське життя, перемаркувати міський простір Львова, Перемишля, Тернополя, Луцька, Станіслава та загалом регіону незвичними для більшого населення символами і традиціями⁹. До міст привезли великі партії червоних прапорів, пропагандистських плакатів, портретів, платівок, кінофільмів, книжок і періодики. Зокрема набережну Сяну в Перемишлі заповнили портрети В.Леніна, Й.Сталіна та інших діячів СРСР; їхніми іменами названо місцеві школи. Терміново, до першої річниці «возз'єднання», у центрі Львова з легких будівельних матеріалів звели 15-метровий пам'ятник Радянській Конституції (див. ілюстр.1), який мав притінити сусідній кінний монумент польському королю Яну III Собеському¹⁰. 17 вересня 1940 р. перед оперним театром закладено фундамент меморіалу В.Леніна, а на Високому замку планували відкрити – Й.Сталіну. Щоправда, пам'ятник вождеві російських більшовиків установили вже в повоєнний період перед будівлею опери, причому на фундаментах пам'ятника А.Гітлерові,

⁵ Szumilo M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. – Warszawa, 2007. – S.239.

⁶ *Середницький Я.* Павло Шандрук. Вереснева кампанія 1939 р. – Тернопіль, 2016. – С.60–262.

⁷ *Markowski D.K.* Anatomia strachu: Sowietyzacja obwodu Lwowskiego 1944–1953: Studium zmian polityczno-gospodarczych. – Warszawa, 2018. – S.40–42.

⁸ *Гривул Т., Осередчук О.* «Процес 59-ти»: покоління борців і героїв. – Л., 2011. – 232 с.

⁹ *Середа В.* Місто як ... de memoire: суспільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – Вип.2. – Л., 2008. – С.73–99.

¹⁰ *Історія Львова: У 3 т. – Т.3.* – Л., 2007. – С.191–192.

в основу якого було покладено плити з єврейських поховань Краківського цвинтаря. Типовий пам'ятник «отцеві народів» стояв у новому Парку культури й відпочинку ім. Б.Хмельницького в 1952–1957 рр.¹¹ До речі, цей парк після війни заклали на колишньому кладовищі, а для будівництва його центральної алеї використали плити з довоєнних польських військових поховань на Личакові. Цілеспрямована руйнація компартійною владою Цвинтаря орлят у Львові викликала обурення серед поляків України та Польщі, а також численні протестні листи польської еміграції до Л.Брежнєва, О.Косигіна та інших керівників СРСР. Як відомо, цей польський військовий меморіал за періоду незалежності відновлено і 24 червня 2005 р. відкрито за участі президентів Польщі та України¹². Лише у час відзначення 100-річчя ЗУНР і закінчення польсько-української війни відновлено більшу частину кладовища Української галицької армії й окремі поховання польського військового меморіалу 1918–1920 рр. у Стрию на Львівщині.

У радянський період було встановлено невелику скромну меморіальну дошку на будівлі Львівської опери, де відбувалися «возз'єднанчі» Народні збори Західної України (26–28 жовтня 1939 р.), споруджено пам'ятники окремим «борцям за возз'єднання»: членам КПЗУ, письменникам-«революціонерам» Я.Галану, С.Тудору, першому секретареві ЦК КСМЗУ В.Пересаді, членові КСМЗУ Ю.Великановичу (інтернаціоналіст, що воював на боці республіканської Іспанії). Миський (раніше Королівський) парк Жовкви названо іменем члена КПЗУ І.Довганика. У записнику П.Панча, який очолив оргкомітет Спілки радянських письменників Львова, занотовано пропозиції щодо перейменувань вулиць міста: «Обов'язково: Шевченка, Франка, Лесі Українки, Котляревського, Федьковича, Мартовича, Коцюбинського, Стефаника, Скороди, Черемшини, Грабовського, Гоголя, Горького, Пушкіна, Льва Толстого (?), Маяковського, Руставелі, Шолом Алейхема чи Перетца (?), Лисенка – композитора, Міцкевича, Словацького, 17 вересня, Данила Галицького, Максима Кривоноса, Щорса, Коперника, Костюшка (?), Кониського»¹³. У Львові з'явилися вулиці та площі, названі на честь керівників КПРС і СРСР, українських і російських діячів культури, а в 1970–1980-х рр. – членів КПЗУ і КСМЗУ М.Тєсюка, О.Гаврилюка, Н.Ботвіна, Я.Галана, М.Ірчана та ін. Натомість із топоніміки зникли практично всі попередні польські прізвища, окрім хіба Ю.Словацького, А.Міцкевича, М.Коперника, а з'явилися прізвища комуністичних діячів 1920–1940-х рр. (наприклад В.Василевської у Львові, Донецьку, Києві, Луцьку, Рівному, Харкові, Чернігові, Кривому Розі та ін.). Популярними назвами вулиць стали Радянська, Червоноармійська, Сталінська, 17 вересня. Щоправда, подекуди збереглася топоніміка польського періоду. Наприклад, на Волині – с. Сенкевичівка, в Івано-Франківську – вул. Бельведерська й ін.

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: www.lvivcenter.org>uid>

¹² *Markowski D.K.* Dwa powstania: Bitwa o Lwów 1918. – Warszawa, 2019. – S.378–399; *Хахула Л.* «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. – Л., 2016. – С.178–207.

¹³ *Гриневич В.* Червоний імперіалізм: Друга світова війна і громадська думка в Україні: 1939–1941. 2-ге вид. – К., 2019. – С.202.

Водночас після 1939 р. сплюндровано пам'ятники стрільцям і старшинам легіону УСС та Української галицької армії у Львові, Самборі, Стрию, Станіславі, Тернополі, Рогатині, Бережанах, Чорткові, інших містах і селах регіону. Спогади, мистецькі твори стрілецьтва, діячів ЗУНР внесено до спецфондів львівських бібліотек і музеїв або знищено. Виключалися з публічного простору польськомовні часописи, книжки міжвоєнної доби, польські військові поховання; заборонялася праця священнослужителів у лікарнях і школах, закривалися духовні навчальні заклади¹⁴. Під заборону потрапила діяльність усіх польських, українських, німецьких та єврейських політичних партій, натомість монопольне становище мала зайняти Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), осередки якої формувалися головню з прибулих зі сходу комуністів і безпартійних. Під тиском нової влади 1940 р. «саморозпустилося» Наукове товариство імені Шевченка, окремих його членів було запрошено до відділень інститутів історії, археології, літератури, фольклору та економіки АН УРСР. Пропам'ятну дошку НТШ львівські історики заховали на горищі будинку, де розмістився Інститут суспільних наук АН УРСР (від 1993 р. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України), за часів незалежності її повернули на попереднє місце. Аналогічно виявилася доля пропам'ятної дошки парамілітарного товариства «Сокіл», яку теж після довгих років переховування нещодавно повернули на фасад будівлі львівського «Сокола» й товариства «Дністер». Відновлено також меморіальну дошку товариства «Сокіл» на фасаді Народного дому у Стрию. Водночас реставруються або поновлюються пам'ятні таблиці окремих польських діячів історії та культури, зокрема на честь воєнних звитяг короля Яна III Собеського та повстання Т.Костюшка 1794 р. на будівлі римо-католицького костелу у Стрию.

Після Другої світової війни пам'ятник у Львові на вшанування «Золотого вересня» було відновлено, точніше встановлено новий, але не в кінці трамвайного маршруту №2, як планувалося, а на в'їзді до міста з київської траси. Власне 1979 р. до 40-річчя «воз'єднання» при трасі з'явилася висока бетонна арка з датою «1939» і гербом СРСР, яка мала символізувати єдність із «радянською родиною». Через декілька років символи оновлено: замість дати з'явилося слово «Львів», серп і молот замінено на радянський герб міста. У 1981 р. біля монумента встановили лева з польських військових поховань на Личакові. Однак у 1999 р. розпорядженням міського голови В.Куйбіди монумент знесено, а на його місці збудовано автозаправку. Згаданого кам'яного лева перенесли на інший в'їзд до Львова – з боку Винників. У 2015 р. він без згоди органів влади «повернувся» на Цвинтар орлят¹⁵.

Не менш інтенсивно радянїзувалися образи інших міст регіону, за новими ідеологічними стандартами маркувався їх простір. Так, до десятиріччя «воз'єднання» перед Дрогобицькою ратушею з'явилася скульптурна

¹⁴ Яремчук В.Д. Становлення та розвиток радянської освітньої політики на західноукраїнських землях у 1939–1940 рр. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2010. – №3. – С.3–12; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки ХХ ст.: історико-політологічний аспект. – Луцьк, 1995. – 176 с.

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://photo-lviv.in.ua/>

композиція В.Леніну і Й.Сталіну, з якої згодом постать другого прибравли. У 1957 р. на цьому ж місці з'явився новий бетонний лідер більшовиків, котрого 1980 р. знову «оновили», а вже 1990 р. – демонтували¹⁶.

Відразу після Другої світової війни на центральній площі Тернополя на місці пам'ятника А.Міцкевичу поставили бетонного Й.Сталіна, а неподалік, у сквері – погруддя В.Леніна. Невдовзі вже великого бронзового «вождя світового пролетаріату» встановили на іншій площі, де до 1939 р. височів фундатор відновленої 1918 р. Польщі – Ю.Пілсудський (див. ілюстр.2). Натомість на місці попереднього ленінського погруддя під будівлею обласного КДБ постав великий пам'ятник О.Пушкіну¹⁷. Згодом на вул. В.Леніна відкрили монумент голові Галревкому В.Затонському – будівничому Галицької Соціалістичної Радянської Республіки, у мікрорайоні Дружба – погруддя членові КПЗУ, письменникові Я.Галану, чие ім'я до початку 1990-х рр. носив місцевий педінститут.

Після 1939 р. ліквідовано польські символи в Луцьку, зокрема погруддя Ю.Пілсудському (міський парк), Ю.Словацькому, Т.Чацькому, Ю.Крашевському, Г.Сенкевичу (Братський або Казимирівський міст), загиблим 1919 р. польським воякам (біля костелу бернардинців), натомість у центрі міста з'явилася скульптурна композиція, присвячена радянським діячам (див. ілюстр.3)¹⁸. За часів СРСР також знесено монумент Ю.Пілсудського в Ковелі та пам'ятний знак «легіоністам» у Маневичах, занедбано польський військовий цвинтар 1920 р. в Острозі, закрито школу ім. Польських легіоністів, меморіальний скансен у с. Костюхівка на Волині (за часів незалежності України на його відбудованій базі відкрито Центр українсько-польського діалогу).

На честь «Золотого вересня» 1939 р. встановлено пам'ятні дошки й пам'ятники на Прикарпатті, зокрема діячам КПЗУ братам Майданським, С.Мельничуку – в Івано-Франківську, письменникові М.Ірчану – в Коломиї та с. П'ядики Коломийського району¹⁹. Водночас зруйновано поховання українських і польських вояків 1918–1919 рр., могили українських і польських діячів на центральному цвинтарі міста.

До чергових річниць «возз'єднання» компартійна влада готувала набір традиційних заходів. Зокрема до 10-річчя було ухвалено постанову ЦК КП(б)У, створено спеціальні комісії, які організували «виставки досягнень» промисловості, сільського господарства, культури. Місцеві газети в ті дні писали зазвичай про «організатора возз'єднання» й «великого вождя»

¹⁶ Кінцеве слово: 5 вересня – день, коли Ленін «не втримав своєї рівноваги» у Дрогобичі // Дрогобичінфо. – 2019. – 6 вересня.

¹⁷ Столяр О. Пам'ятники Сталіну та Леніну у Тернополі [Електронний ресурс]: <http://teren.in.ua/2017/06/27/pam-yatnyku-stalinu-ta-leninu-u-ternopoli-foto/>

¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Знесені_пам'ятники_Луцька; Бондаренко Г., Кузьмич М. Увічнення історичних постатей та важливих подій у пам'ятниках Луцька // Краєзнавство. – 2010. – №4. – С.16–24.

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятники_Івано-Франківська; Бондарев І. Відлуння минулих років [Електронний ресурс]: <http://report.if.ua/uncategorized/Vidlunnya-mynulyh-rokiv/>; Венгеринюк Л. Реалізація політики пам'яті: регіональний вимір // Політологія та соціологія. – 2012. – №3(19). – С.243–251.

Й.Сталіна²⁰. Також до відзначення події приурочувався процес розгортання колективізації. Зокрема новостворений колгосп у Поморянах на Львівщині, який об'єднав понад 100 селянських господарств, названо на честь 10-річчя «возз'єднання» з радянською Україною²¹.

Натомість ушанування 20-річчя залишилося у затінку візиту М.Хрущова до США, про який практично цілий місяць писали всесоюзні, республіканські та місцеві газети. На честь «возз'єднання» події було названо новозбудований палац культури заводу «Львівсільгоспмаш»²².

Тридцять річниця «возз'єднання» проходила в тіні відзначення у СРСР 100-річчя від дня народження В.Леніна. Практично впродовж цілого вересня 1969 р. львівська обласна газета «Вільна Україна» друкувала політичний памфлет, в якому описувалися «діяння» «ворогів возз'єднання» Є.Коновальця, Р.Ярого, В.Курмановича та ін.²³ 17 вересня 1969 р. вийшов спільний номер обласних часописів «Вільна Україна», «Львовская правда» (Львів), «Вільне життя» (Тернопіль), «Радянська Волинь» (Луцьк), «Червоний прапор» (Рівне) та друкованого органу Прикарпатського військового округу «Слава Родины», в якому пропагувалася політика радянської.

До чергових «возз'єднаних» ювілеїв (1969, 1979, 1989 рр.) і круглих дат «Великого Жовтня» (1967, 1977, 1987 рр.) ЦК та обкоми КПУ проводили науково-практичні конференції, видавали наукові збірки, монографії, спогади ветеранів КПЗУ, готували телепередачі та шкільні діафільми. У 1979 р. авторів цієї статті, на той час студентів Івано-Франківського педінституту ім. В.Стефаніка, удалося поспілкуватися в невеликій львівській квартирі (поряд із Личаківським цвинтарем) із колишнім секретарем ЦК КПЗУ М.Теслюком (1899–1985 рр.), який неохоче визнав, що його спогади²⁴ кардинально «відредагували» співробітники видавництва та київський рецензент історик М.Панчук (1937–2018 рр.). Із тексту, зокрема, зникли великі сюжети про зустрічі зі Й.Сталіним, репресії проти галицьких комуністів та ін. Визнання ветерана згодом підтвердив і сам М.Панчук.

Зауважимо, що мешканці Львова пам'ятали й колони полонених польських вояків, яких радянська військова адміністрація всупереч попереднім домовленостям відправила до таборів, зокрема 3,9 тис. осіб опинилися у Старобільську на Луганщині, де 1994 р. відкрито польський військовий меморіал²⁵. Судячи з прізвиськ загиблих, українці були серед тисяч розстріляних 1940 р. в Катині військовослужбовців. Ця проблема нині часто актуалізується в польській католицькій періодиці та богослужіннях у храмах римокатолицької церкви західноукраїнських областей²⁶. Польська й українська

²⁰ Слава великому Сталіну // Вільна Україна. – 1949. – 12 вересня.

²¹ Колгосп імені 10-річчя возз'єднання з Радянською Україною // Там само. – 27 вересня.

²² Іменем 20-річчя возз'єднання: Новий палац культури // Там само. – 1959. – 24 вересня.

²³ *Петрів І.* За іудині срібняки! Оунівські ватажки на службі іноземних розвідок // Там само. – 1969. – 3, 6, 10, 12, 14, 20, 21 вересня.

²⁴ Див.: *Теслюк М.* У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів. – Л., 1979. – 243 с.

²⁵ *Антіпова А.* Польський цвинтар у Старобільську: На кожній могилі два кольори – білий і червоний // Голос України. – 2010. – 28 квітня.

²⁶ *Dom dla relikwii Katyńskich: Z dyrektorem Muzeum Katyńskiego Sławomirem Frączakiem rozmawia Magdalena Kowalewska // Niedziela. – 2019. – 7 kwietnia. – S.16–17.*

громадськість на цвинтарях Львова, Самбора (див. ілюстр.4), м. Мостиська, с. Мельники (див. ілюстр.5) та інших населених пунктів ушановує пам'ять загиблих 1939 р. польських вояків. Життєві долі польських військовополонених (серед них і українців, білорусів, євреїв) контингенту трудового табору НКВС №1 (окремі табірні пункти в 1939–1941 рр. дислокувалися вздовж лінії будівництва автодороги Львів – Новоград-Волинський у Вербі, Дубні, Молодові, Варковичах, Рівному, Житині, Бабині, Гощі та ін.) відтворено у книзі, виданій за підтримки генерального консульства Польщі в Луцьку, польських та українських громадських організацій²⁷. Масовими були також репресії проти діячів українських національних партій, культурно-освітніх товариств, кооперації²⁸.

У багатьох польських та українських родинах пам'ятають депортаційні акції сталінського режиму початкового етапу Другої світової війни: 10–11 лютого 1940 р. (виселення польських «осадників» і «лісівників»), 8–9 квітня (повій), 13 квітня (родин репресованих), 28–30 червня 1940 р. (біженців), 23 травня 1941 р. (родин «контрреволюціонерів»). За різними підрахунками впродовж 1940–1941 рр. було депортовано від 190 до понад 200 тис. осіб, причому основну частину постраждалих становили поляки (52%), євреї (32%), українці (13%)²⁹. Називаються й інші цифри – 325–400 тис.³⁰

Зберігається пам'ять про масові розстріли громадян у червні 1941 р. (близько 22 тис.) у в'язницях НКВС у Львові, Тернополі, Чорткові, Кременці, Бережанах, Буську, Городку, Щирці, Дрогобичі, Самборі, Перемишлянах, Стрию, Дубні, Луцьку, Ковелі, Володимирі³¹. Про це нині нагадують установлені в останнє двадцятиліття пам'ятні знаки, хрести, таблиці. До речі, аналогічні злочини радянські органи держбезпеки здійснювали також перед відступом у тюрмах Кримського півострова восени 1941 р.³²

Отже впродовж восьми десятиліть влада прагнула провести ідеологічні деконструкції національної/історичної пам'яті населення західноукраїнських теренів, насадити нове символічне маркування міського й сільського просторів, що відбувалося шляхом руйнування або реартикуляції старих місць пам'яті (монументів, пам'ятних знаків, меморіальних таблиць, в'язниць, цвинтарів, музейних і бібліотечних колекцій тощо). Утім створити спільну пам'ять про період «возз'єднання», «перших Сопітів», так і не вдалося, у суспільстві залишилися носії інших поділених пам'ятей, які формували різні ідейно-політичні вподобання, етноконфесійні відмінності. Натомість

²⁷ Самсонюк Т. Полонені вересня 1939-го. – Луцьк, 2018. – 266 с.

²⁸ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: Документа ГДА СБ України / Упор. В.Даниленко, С.Кокін. – К., 2009. – 1311 с.

²⁹ Див.: Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України в 1939–1944 рр. – Л., 2014. – С.336–337.

³⁰ Надольський Й.Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953). – Луцьк, 2008. – С.137–138.

³¹ Бондарук Л. Енкаведисти у 1941 році розстрілювали беззбройних політ'язнів [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/enkavedisti-u-1941-rotsi-rozstrilyuvali-bezzbroinikh-politvazniv-doslidniysya>

³² Пагіря О. Масові розстріли у тюрмах НКВС УРСР влітку 1941 р. [Електронний ресурс]: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=248>

позірна радянська українізація західних областей УРСР спрямовувалася не на утвердження національного патріотизму, а на зміцнення «пролетарського інтернаціоналізму», союзу з «братнім російським народом». Компартійній пропаганді також не вдалося насадити серед населення антипольські настрої. Вітчизняні дослідники намагаються актуалізувати український наратив трагедії і прагнуть знайти порозуміння з польським суспільством, висвітлюючи з неантагоністичних позицій складні сторінки спільної історії.

Ілюстр.1. Пам'ятник Радянській Конституції та «возз'єднанню» (Львів, 1940 р.)

Ілюстр.2. Пам'ятник Ю.Пілсудському, на фундаменті якого після «возз'єднання» встановлять бронзового В.Леніна (Тернопіль, 1935 р.)

Ілюстр.3. Фрагменти присвяченої комуністичним «вождям» скульптурної композиції, яку, імовірно, було демонтовано у червні 1941 р. Залишки виявлено під час земляних робіт (Луцьк, 2009 р.)

Ілюстр.4. Могила загиблих у вересні 1939 р. польських вояків (Самбір, 2019 р.)

Ілюстр.5. Ушанування пам'яті полеглих у вересні 1939 р. польських солдатів (с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл., вересень 2019 р.)

REFERENCES

1. Antipova, A. (2010). Polskyi tsvyntar u Starobilsku. *Holos Ukrainy*, 28 kvitnia. [in Ukrainian].
2. Baran, V., Tokarskyi, V. (2014). *«Zachystka»: politychni represii v zakhidnykh oblastakh Ukrainy v 1939–1944 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
3. Biedrzycka, A. (2012). *Kalendarium Lwowa 1918–1939.* Kraków. [in Polish].
4. Bondarenko, H., Kuzmych, M. (2010). Uvichnennia istorychnykh postatei ta vzhlyvykh podii u pamiatnykakh Lutska. *Kraieznavstvo*, 4, 16–24. [in Ukrainian].
5. Daichak, V. (2019). U chasy velykykh peremin. Spohady arkhitekтора. *Antykvart*, 4, 45–46. [in Ukrainian].
6. Dolhun, O. (1999). Pochatok svitovoi viiny. *Postup*, 7 veresnia. [in Ukrainian].
7. Hrynevych, V. (2019). Chervonyi imperialism: Druha svitova viina i hromadska dumka v Ukraini: 1939–1941. 2-he vyd. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Hryvul, T., Oseredchuk, O. (2011). *«Protsey 59-ty»: pokolinnia bortsiv i heroiv.* Lviv. [in Ukrainian].
9. Kasianov, H. (2018). *Past Continuous: istorychna polityka 1980-kh – 2000-kh. Ukraina ta susydy.* Kyiv. [in Ukrainian].
10. Lytvyn, M. (2010). Nimetsko-radiansko-polskyi dialoh u khodi voiennoi kampanii 1939 r. v Halychyni. Gmidruk, J., Włodarkiewicz, W. (Ed.). *Wrzesień 1939: Wojna na dwa fronty.* Warszawa. 87–97. [in Ukrainian].
11. Lytvyn, M., Lutskyi, O., Naumenko, K. (1999). *1939: Zakhidni zemli Ukrainy.* Lviv. [in Ukrainian].
12. Markowski, D.K. (2018). *Anatomia strachu: Sowietyzacja obwođu Lwowskiego 1944–1953: Studium zmian polityczno-gospodarczych.* Warszawa. [in Polish].
13. Nadolskyi, Yo. (2008). *Deportatsiina polityka stalinskoho totalitarnoho rezhymu v zakhidnykh oblastakh Ukrainy (1939–1953).* Lutsk. [in Ukrainian].
14. Pahiria, O. *Masovi rozstrily u tiurmakh NKVS URSR vlitku 1941 r.* Retrieved from: www.territoryterror.org.ua [in Ukrainian].
15. Petriv, I. (1969). Za iudyni sribniaky! Ounivski vatazhky na sluzhbi inozemnykh rozvidok. *Vilna Ukraina*, 3, 6, 10, 12, 14, 20, 21 veresnia. [in Ukrainian].
16. Danylenko, V., Kokin, S. (Ed.) (2009). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky u 1939–chervni 1941 r. Dokumenty HDA SB Ukrainy.* Kyiv. [in Ukrainian].
17. Samsoniuk, T. (2018). *Poloneni veresnia 1939-ho.* Lutsk. [in Ukrainian].
18. Sereda, V. (2008). Misto yak ... de memoire: suspilna chy podilena pam'iat? Pryklad Lvova. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya sotsiologichna*, 2. [in Ukrainian].
19. Serednytskyi, Ya. (2016). *Pavlo Shandruk: Veresneva kampaniia 1939 r.* Ternopil. [in Ukrainian].
20. Stoliarov, O. *Pamiatnyky Stalinu ta Leninu u Ternopoli.* Retrieved from: <http://teren.in.ua/2017/06/27/pam-yatnyky-stalinu-ta-leninu-u-ternopoli-foto/> [in Ukrainian].
21. Szumiło, M. (2007). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939).* Warszawa. [in Polish].
22. Tesliuk, M. (1979). *U borotbi za vozziednannia: storinky spohadiv.* Lviv. [in Ukrainian].
23. Venhryniuk, L. (2012). Realizatsiia polityky pamiaty: rehionalnyi vymir. *Politolohiia ta sotsiologhiia*, 3(19), 243–251. [in Ukrainian].
24. Włodarkewycz, W. (2013). *Przed zagładą: Społeczeństwo Wołynia i Małopolski Wschodniej wobec państwa polskiego (1934–1939).* Warszawa. [in Polish].
25. Yaremchuk, V.D. (2010). Stanovlennia ta rozvytok radianskoi osvithoi polityky na zakhidnoukrainskykh zemliakh u 1939–1940 rr. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav*, 3, 3–12. [in Ukrainian].
26. Yarosh, B.O. (1995). *Totalitarnyi rezhym na zakhidnoukrainskykh zemliakh: 30–50-ti roky XX st.: istoryko-politolohichniy aspekt.* Lutsk. [in Ukrainian].

MYKOLA LYTVYN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Center for Study of Ukrainian-Polish Relations,
I.Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine
(Lviv, Ukraine), lytvynmr@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/000-0002-4969-052X>

WEST-UKRAINIAN SEPTEMBER 1939: MARKERS OF MEMORY POLICY

Abstract. *The our time actualizes the need to study various models of the memory of the past, especially the distressing one, associated with military aggressions and mass repressions of the population, as was the case in 1939–1941 in the “reunited” Western region of Ukraine. The Polish population and Ukrainian right-wing radicals considered that the Nazi Germany and the Stalinist Soviet Union were invaders of Eastern Halychyna and Volyn. The impoverished population believed in their “social and national liberation”, the humanity of “proletarian internationalism”, however, the massive deportations of Poles, Ukrainians and Jews to Siberia, labor sets for the mines of Donbas dispelled the illusion of a “Soviet paradise”, showing the anti-people essence and the cunning of Kremlin politics. **The aim of the work** is to reconstruct the markers of the politics of memory of the events that are referred to in historiography as “Sovietization of the Western regions of the Ukrainian SSR” in 1939–1941. **The methodological basis** is the principle of historicism in the unity of all its components, systematic and scientific. Interdisciplinary research is focused on the involvement of historical-comparative and historical-systemic methods, methods of microhistorical analysis. **Scientific novelty** lies in the continuation of scientific research begun by Ukrainian, Polish and other foreign scientists. **Conclusions.** It is proved that for eight decades, each new government (totalitarian, authoritarian, post-communist) sought to implement the ideological deconstruction of the national / historical memory of the population of the Western Ukrainian region, to plant new symbolic markings of urban and rural spaces, occurred through the destruction or re-articulation of old places of memory. Despite this, any of them failed to create a shared memory; in society there remained carriers of other shared memories that formed various ideological and political preferences.*

Keywords: Poland, USSR, Ukraine, incorporation, memory policy, history markers, repression.

ЗАЛУЧЕННЯ НАЦИСТСЬКОЮ ОКУПАЦІЙНОЮ ВЛАДОЮ АГІТАТОРІВ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ В УСНІЙ І КІНОФОТОПРОПАГАНДІ (1942–1944 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – розкрити процес залучення пропагандистів із середовища примусових працівників, радянських військовополонених, штатних службовців окупаційного апарату та спроби їх використання нацистською владою шляхом усної агітації серед населення, створення пропагандистських фото- й кіноматеріалів за їх допомогою. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковості, антропоцентризму. Для висвітлення проблеми застосовано методи історіографічного аналізу, історико-генетичний і проблемно-хронологічний. **Наукова новизна.** На основі неопублікованих документів Галузевого архіву Служби безпеки України, повідомлень окупаційної преси проаналізовано залучення, підготовку та ефективність використання агітаторів в усній пропаганді в період вербувальних кампаній із набору робочої сили до Третього Райху. Уперше детально висвітлено хід організації та перебіг «екскурсій» (як форми пропаганди) для населення з України до «гітлерівської Європи» впродовж 1943 р., визначено й коротко охарактеризовано склад учасників таких вояжів. Розкрито мету, механізм підготовки пропагандистських фото- та кіноматеріалів нацистськими спецслужбами, внесок в їх створення безпосередніх учасників із Миколаївщини та інших окупованих регіонів СРСР упродовж 1943–1944 рр. Уводиться в науковий обіг фото М.Ползунова – бургомістра Миколаєва, голови спеціальної групи екскурсантів. **Висновки.** Нацистське керівництво мало далекосяжні наміри з ідеологічної обробки та використання пропагандистів із середовища лояльних до «нових визволителів» категорій населення. Про це свідчить докладання чималих зусиль і ресурсів для створення спеціальних таборів із підготовки агітаторів, проведення екскурсії для ретельно відібраних учасників з окупованої частини СРСР містами Європи, розробка масштабних маніпуляцій за їх участі зі створенням фото- та кіноматеріалів під контролем спецслужб Третього Райху. Такі пропагандистські заходи мали певний вплив на частину населення під час вербувальних кампаній із набору робочої сили до Німеччини в період 1942 – початку 1943 рр. та позначилися на лояльному ставленні окремих мешканців до окупаційної адміністрації. Вони були розраховані на довгострокову перспективу за умови продовження бойових дій, проте вигнання нацистських загарбників з України й капітуляція Німеччини у Другій світовій війні унеможливили повну реалізацію таких планів.

Ключові слова: Третій Райх, Миколаївщина, усна агітація, кінофотопропаганда, примусові працівники, військовополонені.

Відкриття доступу до документів репресивних органів комуністичного режиму та опрацювання недоступного раніше комплексу матеріалів з архівів Служби безпеки України дозволяє з новим імпульсом досліджувати

маловідомі аспекти Другої світової війни періоду окупації, у тому числі різні способи проведення нацистської пропаганди, ідеологічну підготовку та залучення місцевого населення для її поширення на захоплених Третім Райхом українських землях.

Вітчизняні дослідники напрацювали значний науковий доробок, що висвітлює джерельну базу, регіональну специфіку та різні форми впливу масштабної німецької пропаганди як зі встановлення «нового порядку» загалом, так і під час вербувальних кампаній із вивезення населення України на примусову працю до Німеччини в період 1941–1944 рр. зокрема. Здебільшого в полі зору фахівців перебувала окупаційна преса, радіо, кіно, фотоматеріали, плакати, листування примусових працівників тощо. Так, привертають увагу праці С.Гальчака¹, Д.Титаренка², М.Михайлюк³, В.Чернявського⁴, В.Лахно⁵, Н.Гандрабури⁶, О.Тішина⁷, О.Маєвського⁸. Лише окремі автори вивчали підготовку та використання військовополонених в агітаційній діяльності німецьких загарбників⁹. Серед праць іноземних дослідників, які студіювали різні аспекти створення й поширення нацистської пропаганди, її вплив як на населення Третього Райху, так і на мешканців окупованих «східних територій», можна виокремити розвідки С.Чуєва¹⁰, О.Окорокова¹¹, Е.Родса¹², І.Петрова¹³, Б.Древняка¹⁴.

¹ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьому рейху: депортація, нацистська которта, опір поневолювачам. – Вінниця, 2003. – 344 с.

² Титаренко Д. Звіти батальйону пропаганди У як джерело з питання про вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України // Друга світова війна і доля народів України: Мат. Всеукр. наук. конф. – К., 2005. – С.165–171.

³ Михайлюк М. Агітаційно-пропагандистська підтримка заходів німецької окупаційної влади з вербування робітників до Рейху // Сторінки воєнної історії України. – Вип.11. – К., 2008. – С.139–147.

⁴ Чернявський В. Окупаційна періодика як інструмент вербувальної кампанії по набору робочої сили для Третього рейху на Півдні України в 1942–1943 рр. // VIII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». – Миколаїв, 2010. – С.21–24.

⁵ Лахно В. Агітація добровольців на роботи до Третього рейху: реалії Полтавщини [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/761-vitalakhno-ahitatsiya-dobrovoltziv-na-roboty-do-tretoh-reykhu-realiyi-poltavshchyny>

⁶ Гандрабура Н.Я. Україномовна окупаційна преса як джерело з історії нацистської експлуатації населення України (1941–1944 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип.38. – Запоріжжя, 2014. – С.338–342.

⁷ Тішин О.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність німецької окупаційної адміністрації на території південно-східних областей України // Там само. – Вип.42. – Запоріжжя, 2015. – С.137–143.

⁸ Маєвський О. Плакатне мистецтво в пропагандистсько-агітаційних кампаніях із залучення трудових ресурсів України // Український історичний збірник. – Вип.18. – К., 2015. – С.223–242; Його ж. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. – К., 2018. – 268 с.

⁹ Богунов С. Советские военнопленные и пропагандистская деятельность Имперского министерства по делам оккупированных восточных областей // Військовий полон та інтернування: 1939–1956: Погляд через 60 років: Мат. міжнар. наук. конф. 2–4 червня 2006 р. – К., 2008. – С.96–104.

¹⁰ Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн.2. – Санкт-Петербург; Москва, 2003. – 447 с.

¹¹ Окороков А. Особый фронт: Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны. – Москва, 2007. – 294 с.

¹² Родс Э. Пропаганда: Плакаты, карикатуры и кинофильмы Второй мировой войны 1939–1945. – Москва, 2008. – 312 с.

¹³ Петров И. «И дух Ленина исчез с очень странным звуком»: учреждение «Винета» и нацистская радиопропаганда против СССР // Неприкосновенный запас. – 2016. – №4 (108) [Електронний ресурс]: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/i-duh-lenina-ischez-s-ochen-strannym-zvukom-uchrezhdenie-vineta-pr.html>

¹⁴ Древняк Б. Кинематограф Третьего рейха. – Москва, 2019. – 525 с.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що донині маловивченим питанням залишається використання пропагандистів в усній агітації та їх вплив на вербувальні кампанії в Україні з набору робочої сили до Німеччини. Автор ставить за мету дослідити залучення таких «агентів впливу» з середовища примусових працівників, радянських військовополонених, штатних співробітників окупаційного апарату, а в окремих випадках і спеціальної ідеологічної підготовки, та спроби їх використання нацистською владою шляхом усної агітації серед населення, створення пропагандистських фото- та кіноматеріалів.

Вербувальні кампанії з набору робочої сили до Третього Райху на території генеральної округи Миколаїв у період весни – літа 1942 р. супроводжувалися масовими відозвами та розпорядженнями окупаційних органів влади, демонстрацією коротких кінофільмів, поширенням різноманітних листівок, газет, брошур із текстовими й ілюстративними наочними матеріалами. Така інформація відображала умови життя та роботи як німецьких, так і «перспективи» для працівників «зі Сходу».

Певне оновлення агітаційної тактики спостерігалось з осені 1942 р. із залученням необхідних кадрів із середовища примусових працівників, котрі добровільно виїхали на роботу в період весняних наборів. Так, 21 жовтня 1942 р. на першій шпальті газети «Українська думка» було вміщено повідомлення про результати зустрічі з прибулими «остарбайтерами», яка відбулася за три дні до того у центрі Миколаєва на Базарній площі. У матеріалі зазначалося, що на цей захід, де були присутніми чимало місцевих мешканців, приїхали три дівчини та молодий хлопець. Вони із завзяттям розповідали про роботу в Німеччині, відповідали на запитання аудиторії, котра зацікавлено і жваво реагувала на виступи промовців¹⁵. Важливість поширення інформації про такі масові заходи підтверджується й тим, що повідомлення про них розміщувалися не наприкінці газети в розділі «Оголошення», а на перших шпальтах, де переважно друкувалися тексти виступів, офіційна інформація, звіти про міжнародні події тощо.

У цей час до райхскомісаріату Україна приїздили великі групи пропагандистів. Так, у середині жовтня 1942 р. під патронатом райхсміністерства у справах окупованих східних територій (Східне міністерство) до Рівного з Франкена, Нюрнберга, Ансбаха й Ротенберга прибув 21 український делегат. Після проведення кількатижневої агітації серед місцевого населення вони мали повернутися в Німеччину¹⁶. Подія активно висвітлювалася в періодиці. У великій, на майже цілу шпальту, статті в миколаївській «Українській думці» у формі інтерв'ю гості розповідали про гарні умови праці та побуту робітників з України, наявність лікарської опіки над ними, клубів самодіяльності, спростовували радянські «чутки» про «рабські умови». Кореспонденти акцентували увагу на добротному одязі, в якому приїжджі нагадували

¹⁵ Українці оповідають про Німеччину // Українська думка. – 1942. – 21 жовтня. – Ч.84 (112). – С.1.

¹⁶ Українські робітники з Німеччини відвідають Україну // Там само. – 1942. – 17 жовтня. – Ч.83 (111). – С.4.

європейців. Серед згаданої групи агітаторів були Орест Пилипович, Ліда Грицяна (Дніпропетровськ), Михайло Туник (Харків), Андрій Сангоф (Дніпропетровськ), Галина Вакерина, Лара Іванова, Надія Шумейко, учителька Синельникова (Дніпропетровськ), Марія Єременко (Стрий) та ін. Наприклад, племінник письменника П.Пилиповича Орест розповів журналістам, що спочатку був електриком на машинобудівному заводі в Нюрнбергу. Згодом вивчив мову, став перекладачем і помічником коменданта табору. Він радів, що жив у «культурній країні» та користувався її духовними надбаннями. Повідомив, що німецька організація «Сила через радість» улаштовує для українських працівників концерти, циркові вистави, екскурсії для огляду історичних пам'яток та ін. Учителька Синельникова розповіла, що вона добровільно виїхала до Німеччини, де працювала комендантом робітничого табору, в якому мешкали 180 осіб обох статей. Вона повідомила, що окрім екскурсій середмістям, відвідування концертів і кінотеатрів, у таборі діяли ще й власні гуртки самодіяльності: танцювальний, співочий, фізкультурний (об'єднували до 100 активістів). Кожного тижня мешканці отримувати часопис «Українець»¹⁷.

Частину примусових працівників до пропагандистської роботи було залучено після «спілкування» з представниками поліції безпеки та СД. Так, Андрій Огородников 26 березня 1942 р. за мобілізацією виїхав у Кенігсберг на суднобудівний завод «Шихау». Пропрацювавши декілька місяців слюсарем, через хворобу шлунку був звільнений. Повернувшись у червні 1942 р. до Миколаєва, близько трьох місяців був без роботи, займався спекуляцією на базарі¹⁸. У листопаді 1942 р. його викликали до управління поліції безпеки та СД Миколаєва, де повідомили, що незабаром проводитимуться загальнономіські заходи, присвячені відправці людей до Німеччини, і він має там виступити, вихваляючи життя «східних працівників»¹⁹. На організованих окупаційною владою багатолюдних зборах А.Огородников справді виголосив промову, де поділився своїми враженнями від роботи в далекій країні, розповів про красу й заможність німецьких міст, високотехнологічний виробничий процес, культурні умови життя та праці тощо²⁰. Мітинг, яким керував невідомий офіцер, відбувався на базарі за присутності не менше 1 тис. місцевих мешканців. Серед доповідачів були також представники відділу пропаганди гебітскомісаріату²¹. Лікар-хірург Нестеренко виголосив промову про щасливе життя населення в Німеччині²².

Після цього А.Огородникова викликали до відділу пропаганди й агітації, що знаходився на вул. Глазенапівській у колишній будівлі миколаївського управління НКВС. Із ним розмовляв керівник відділу німець Гіммель,

¹⁷ Зустріч з українськими робітниками в Райху, які приїхали в Україну // Там само. – 1942. – 21 жовтня. – Ч.84 (112). – С.2.

¹⁸ Сектор архівного забезпечення Управління Служби безпеки України в Миколаївській обл. (далі – САЗ УСБУ в Миколаївській обл.). – Ф.6. – Оп.1. – Спр.13871-с. – Арк.7 зв.; 35.

¹⁹ Там само. – Арк.14.

²⁰ Там само. – Арк.8, 14 зв.

²¹ Там само. – Арк.15.

²² Там само. – Арк.18.

котрий заявив: «Ви були в Німеччині й самі бачили гарне життя німецького народу. Крім того, я чув ваш виступ на мітингу. Ви нам можете дуже допомогти, якщо підете до нас на роботу агітатором». Гіммель видав А.Огородникову письмове направлення до шефа міської біржі праці Доміна²³, який призначив його на посаду пропагандиста у збірний пункт, звідки мешканців Миколаївщини після медичного огляду відправляли на примусову працю в Райх²⁴. У цілому завдання зводилося до нівелювання у виступах пригніченого настрою тих, хто не хотів вирушати до Німеччини.

Прибувши в табір приблизно у грудні 1942 р., А.Огородников виступив на мітингу перед громадянами, яких мали відправляти в Німеччину. Організував захід відділ пропаганди із залученням спеціальної агітмашини та штатних працівників²⁵. У своїй промові він закликав не сумувати, а сміливо їхати й чесно працювати на користь німецької влади та армії²⁶. Упродовж двох тижнів А.Огородников не тільки виступав на загальних зборах, але й відповідав у таборі за порядок, організував танці під баян, відстежував настрої громадян, пояснював кожному окремо про умови життя в Райху, переконував не боятися та їхати з бажанням²⁷.

Оскільки плани нацистської Німеччини щодо захоплення «східних територій», подальшої експлуатації людських, природних і матеріальних ресурсів були далекоглядними, то й система пропаганди відзначалася продуманістю, багатовекторністю. Для максимального впливу на населення очолюване А.Розенбергом Східне міністерство в 1942 р. розпочало підготовку власних пропагандистів. Вишкіл відбувався у збірному таборі в польському Кельце, навчальних таборах у Вустрау, Циттенгорсті, Вутзеці. Потенційних агітаторів підбирали серед радянських військовополонених і «східних працівників», котрі мали середню або вищу освіту²⁸.

Організований райхсміністерством пропаганди вільний табір у Вустрау (біля м. Нойруппін) згодом, у 1942 р., був переданий відомству А.Розенберга. По суті окреме містечко (двадцять три бараки) мало свою котельню, пральню, типографію, де друкувався антирадянський журнал «Наші дні» (орган табірної адміністрації)²⁹. У Вустрау навчалися колишні військовополонені з Миколаївщини – Я.Деребуха, К.Шпак³⁰, Одеси – П.Пестун³¹, Кіровоградщини – Г.Козуб³², Запоріжжя – М.Заїченко³³ та ін. Я.Деребуха, К.Шпак, М.Заїченко опинилися тут орієнтовно у вересні 1942 р.³⁴, а Г.Козуб – у січні 1943 р.³⁵

²³ Там само. – Арк.9 зв.; 16.

²⁴ Там само. – Арк.15.

²⁵ Там само. – Арк.10 зв., 15.

²⁶ Там само. – Арк.15 зв.

²⁷ Там само. – Арк.15 зв.; 21.

²⁸ Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн.2. – С.230–232.

²⁹ Там же. – С.232–236.

³⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.11813-с. – Арк.43.

³¹ Там само. – Арк.70.

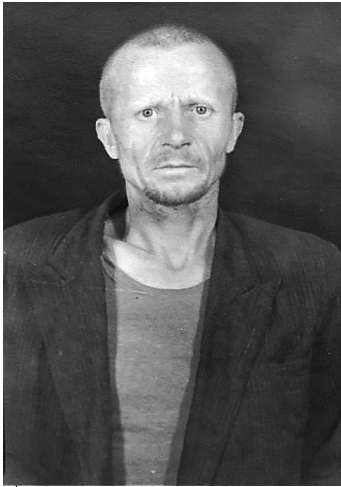
³² Там само. – Арк.53.

³³ Там само. – Арк.59.

³⁴ Там само. – Арк.35, 59.

³⁵ Там само. – Арк.9.

Спочатку відібраних у таборах військовополонених, що розміщувалися на території України, кандидатів направляли до збірного пункту в м. Кельце. Через декілька днів після прибуття їх викликали на бесіду, цікавилися деталями біографії, освітою, попереднім місцем служби, наявністю військового звання, датою потрапляння в полон, партійністю та ін. Згодом близько 300 військовополонених із групи, в якій перебували Я.Деребуха, К.Шпак та М.Заїченко, вишикували й оголосили, що їх направляють у табір Вустрау, де звільнять із полону. Наступного дня до 150 осіб вирушили за вказаним маршрутом. Іншу партію відправили через деякий час. До місця призначення добрались наприкінці вересня 1942 р. Як з'ясувалося, табір у Вустрау був спеціальним центром підготовки пропагандистів Східного міністерства. Він складався з двох відділень: табір №3 і «вільний табір». Після прибуття всіх потенційних кандидатів поділили за національною ознакою. Українців і вихідців із Кавказу залишили, а білорусів та росіян перемістили до с. Вутзец за 2–3 км від Вустрау³⁶.

Я.Деребуха

За словами Я.Деребухи, школа пропагандистів знаходилася на відстані 40–50 км від Берліна та складалася з двох відділень. На території першого було чотири бараки (три житлових і навчальний). Після півторамісячного перебування там потенційних кандидатів перевели до так званого «вільного табору», де вони вже отримували краще харчування, причому ніякої охорони не було³⁷. На території розміщувалися вісімнадцять житлових бараків і різні адміністративні споруди: їдальня, навчальний корпус та ін.³⁸ У вільному таборі курсантів розподілили на групи, заняття з якими проводились окремо³⁹. Майбутнім пропагандистам викладали курси «Що таке націонал-соціалізм», «Державний устрій Німеччини», «Історія України та її кордони», «Історичні постаті Скоропадського та Мазепи». Лектори висвітлювали злочини комуністичної системи у СРСР, важке життя робітників за радянської влади тощо. Лекції й доповіді читали старші груп, а також спеціальні лектори Східного міністерства з Берліна. Окрім цього у процесі навчання було створено групу для підготовки п'ятнадцятьох перекладачів⁴⁰.

Навчання у школі тривало 3–4 місяці. Перед випуском курсантам видавали білизну, цивільні костюми, пальта, капелюхи та організовували групові екскурсії Німеччиною для знайомства з побутом, технікою, культурою місцевого населення. Так, пропагандисти відвідали Берлін, Дессау, Магдебург,

³⁶ Там само. – Арк.59–60.

³⁷ Там само. – Арк.39, 42.

³⁸ Там само. – Арк.43.

³⁹ Там само. – Арк.39, 42.

⁴⁰ Там само. – Арк.61.

де побачили метро, музеї, цукрові заводи, різноманітні магазини, ресторани, зоопарки та ін. Окремі маршрути пролягали через приватні маєтки, де знайомилися з особливостями індивідуального сільського господарства. Під час цих подорожей групи супроводжував представник Східного міністерства. Отримані враження та інформацію пропагандисти мали використовувати для практичної роботи на окупованій нацистами території України.

У березні 1943 р. з Вустрау в Україну відправили першу партію пропагандистів у кількості 40 осіб, у травні – ще 23, які мали здійснювати практичну діяльність⁴¹. На окупованих радянських територіях випускників використовували на адміністративних посадах, у поліції, німецьких органах самоуправління, відділах пропаганди та агітації, у таборах для «східних працівників». Пропагандисти за завданням профільних відділів виступали з антирадянськими і пронимецькими доповідями по селах, у кінотеатрах, на підприємствах, різноманітних мітингах⁴². Наприклад, Петро Пестун проводив відповідну агітацію у селах Новоушицького (генеральна округа Волинь-Поділля), а Гаврило Козуб – Хмельівського й Маловисківського (генеральна округа Миколаїв) районів. Вони поширювали серед населення антирадянську літературу, виступали з доповідями, вихваляли нацистський лад тощо⁴³.

Ефективність таких агітаторів була різною. Наприклад, не всі випускники школи пропагандистів завзято виконували покладені на них обов'язки. Дехто використав можливість навчання лише для того, щоб повернутися до своїх рідних. Так, Яків Деревуха й Кіндрат Шпак після завершення підготовки у Вустрау у червні 1943 р. у складі групи (12–14 осіб) отримали призначення до генеральної округи Миколаїв. У Миколаєві Я.Деревуху відрядили у с. Бобринець для роботи за спеціальністю ветфельдшера, а К.Шпака – до Вознесенська. Але вони переправилися через р. Південний Буг і повернулися до своїх родин у Доманівський район (Трансністрія). Пропагандистською роботою не займалися⁴⁴.

На курси пропагандистів також активно залучалися слухачі з середовища примусових працівників. Спеціальний табір для їх підготовки було створено у середині 1943 р. в районі Берлін-Рулебен, звідки з часом його перевели в район Шпандау-Вест. Працівники «зі Сходу» проходили там короткотермінове, упродовж двох – трьох тижнів, навчання. Згодом їх відправляли на окуповані території, де вони під виглядом робітників, які приїхали у відпустку, мали вести відповідну роботу серед місцевого населення⁴⁵. Відомо, що у вересні 1943 р. на Миколаївщину для проведення агітації з берлінської школи пропагандистів приїздили дівчата Ольга, Анна (місцева уродженка), Євгенія, Марія⁴⁶. Іван Вересов спочатку був простим робітником в одному з

⁴¹ Там само. – Арк.62.

⁴² Там само. – Арк.128.

⁴³ Там само. – Арк.70 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.25.

⁴⁵ Чуев С.Г. Спецслужбы Третьего Рейха. – Кн.2. – С.238–239.

⁴⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.261.

таборів, а згодом його призначили «російським» комендантом цього табору. У кінці 1943 р. він пройшов курси пропагандистів у Берліні, а потім близько двох місяців на Миколаївщині агітував людей записуватися на роботу до Німеччини⁴⁷.

Малодослідженою залишається така форма пропаганди, як організація впродовж 1942–1943 рр. екскурсій для мешканців України до окупованої німцями Європи та участь у створенні нацистських пропагандистських фото- й кіноматеріалів. Кандидатів для поїздок набирали з антирадянськи налаштованих працівників адміністративних органів. Після повернення вони мали активно здійснювати комплексну пронимецьку пропаганду як штатні або позаштатні кадри місцевих відділів пропаганди, а також проводити її серед широких верств населення шляхом підготовки доповідей, тематичних брошур, перебуваючи безпосередньо на своїх посадах у різноманітних окупаційних структурах. Така агітація спрямовувалася на виконання широкого спектра завдань: формування лояльного ставлення мешканців «східних територій» до німецьких «визволителів» і, відповідно, послаблення будь-якого організованого спротиву «новому порядку»; сприяння процесу мобілізації населення на роботу до Третього Райху, нівелювання антинімецьких настроїв у середовищі «остарбайтерів», які вже перебували на збірних пунктах для відправки чи безпосередньо у трудових таборах, працюючи на німецьку економіку.

Екскурсії тривали два – три тижні. Починались вони з Берліна, а потім продовжувались іншими містами Німеччини чи окупованої Європи. Їх учасники знайомилися з економічним, культурним життям, історико-архітектурною спадщиною. Екскурсантів супроводжували вповноважені особи від гестапо разом із представниками центральних відділів пропаганди, які здійснювали фото- та кінозйомку таких поїздок, що використовувалося для створення відповідних пропагандистських матеріалів, тематичних брошур, листівок, призначених для поширення серед населення окупованих «східних територій».

Авторові цієї статті вдалося віднайти цікаві джерела, що детально розкривають мету й механізм підготовки таких пропагандистських матеріалів, внесок в їх створення безпосередніх учасників із Миколаївщини та інших областей окупованої України впродовж 1943–1944 рр. Відомо, що перша подібна екскурсія у складі 20 осіб із Миколаєва, а також інших регіонів, відвідувала Берлін і подорожувала багатьма містами Німеччини в 1942 р. Її супроводжував перекладач генерал-комісаріату німець Ніче⁴⁸. Одним із делегатів у 1942 р. був завідувач відділу просвіти при Миколаївській міській управі⁴⁹, редактор газети «Українська думка»⁵⁰ Григорій Кокот. На початку 1943 р. німецька влада організувала ще декілька таких пропагандистських поїздок.

⁴⁷ Там само. – Арк.217.

⁴⁸ Там само. – Арк.169.

⁴⁹ Там само. – Арк.223.

⁵⁰ Першим редактором видання був член ОУН(м) Василь Баранецький (до його арешту 10–11 грудня 1941 р.). 13 грудня 1941 р. редакцію очолив Г.Кокот, який відповідав за підготовку та випуск газети до 7 березня 1942 р.

Серед їх учасників були люди різних професій, у тому числі юристи, лікарі, педагоги та ін.

Після успішної практики відділ пропаганди генерал-комісаріату у травні 1943 р. запланував наступну подорож до Німеччини, в якій мали взяти участь М.Ползунов, А.Іваненко, Г.Кокот, А.Шестаков, Н.Пелипюк. Проте в останній момент у складі групи відбулися зміни: замість Г.Кокота до списку включили В.Гулькевича⁵¹. Нижче наведемо деяку інформацію про цих людей.

Ползунов Микола Васильович – міський голова (бургомістр) Миколаєва в 1942–1944 рр., очолював екскурсантів. За національністю росіянин, вільно володів німецькою мовою. До війни працював у місті головним інженером-будівельником⁵². 25 серпня 1942 р. міський комісар доктор Отто призначив М.Ползунова на посаду голови міської управи (перебував на ній до 13 березня 1944 р.), а генеральним секретарем став німець (фольксдойче) Матео Теодорович Буюклі, який із перших днів окупації Миколаєва й до грудня 1941 р. був офіційним співробітником поліції безпеки та СД. Причому обидва фактично виконували свої обов'язки ще з грудня 1941 р.⁵³, після арешту бургомистра Ореста Масікевича (член ОУН(м), учасник Буковинського куреня).

М.Ползунов

Гулькевич Володимир Леонідович – начальник поліцейського відділу Миколаївської міської управи, агент «абверштелле півдня України». У 1931 р. трійка при колегії ОДПУ засудила його до 5 років виправно-трудових таборів. Із заслання звільнився в 1934 р.⁵⁴ До початку війни працював інженером-конструктором на Нижньотагільському вагоноремонтному заводі. У 1937–1938 рр. повернувся до Миколаєва. Приятелював із міським головою М.Ползуновим.

Шестаков Анатолій Якович – представник відділу пропаганди генерал-комісаріату. За національністю росіянин, уродженець Свердловська. За фахом фотомонтажер, бібліограф, історик. У 1925–1927 рр. працював у центральній бібліотеці ім. В.Белінського в рідному місті. Упродовж 1927–1929 рр. – бібліотекар Свердловського гірничого інституту. У 1933 р. переїхав до Сімферополя. Мешкав у свого дядька І.Шестакова, котрий на той час був завідувачем метеорологічної станції, що знаходилася за 7 км від міста. Із 1933 по 1941 рр. працював у Сімферополі завідувачем бібліотеки ім. Л.Толстого, науковим співробітником Центрального архівного управління Кримської АРСР, архіву Центрального статистичного управління Кримської

⁵¹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.73–74.

⁵² ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.208.

⁵³ Міська хроніка // Українська думка. – 1942. – 5 вересня. – Ч.71 (99). – С.4.

⁵⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.1.

АРСР, фотомонтажером з оформлення музеїв, педагогічного та сільськогосподарського інститутів. Також упродовж зазначеного періоду був фотомонтажером з оформлення шкіл і санаторіїв в Євпаторії, Саках. Із липня 1941 р. боець комендантського взводу 156-ї стрілецької дивізії 51-ї армії⁵⁵. 29 вересня того року в районі Армянська потрапив у полон. У складі великої колони військовополонених прибув до Миколаєва, опинився в таборі «за Інгульським мостом»⁵⁶, де пробув із середини жовтня до 25 листопада 1941 р. Указавши, що він «українець», був звільнений⁵⁷. На початку травня 1943 р. працював у відділі пропаганди генерал-комісаріату: виготовляв наочну агітацію з рекламою міст, сіл, автодоріг, технічного обладнання фабрик, заводів, сільського господарства та ін. За рекомендацією заступника начальника відділу німця Ніче та інженера будівельного відділу німця Фрая включений до складу делегації⁵⁸.

Іншими учасниками групи був старший агроном земельного відділу міської управи Андрій Іванович Іваненко та сімнадцятирічна працівниця міської бібліотеки Наталія Пелипюк⁵⁹. Відомо, що її старша сестра станом на 1942 р. завідувала читальною залом у центральній бібліотеці Миколаєва⁶⁰.

Екскурсію було заплановано на червень – липень 1943 р. Проте несподівано члени групи дізналися, що вони мають виїхати з Миколаєва вже 19 травня. Напередодні, тобто 18 травня, Ніче викликав усіх делегатів до свого кабінету у відділі пропаганди генерал-комісаріату й пояснив мету та завдання екскурсії. Зокрема він повідомив, що після ознайомлення з культурним і соціально-економічним життям у Німеччині всі, повернувшись додому, займатимуться пропагандистською роботою⁶¹. А.Шестаков, наприклад, мав отримати штатну посаду пропагандиста з відповідним підвищенням зарплатні⁶².

Старшим групи було призначено міського голову М.Ползунова, оскільки він вільно володів німецькою мовою. Під час інструктажу Ніче розповів присутнім про добре життя й високу культуру населення Німеччини порівняно з Україною⁶³. Від М.Ползунова учасники поїздки дізналися, що відбудеться ознайомлення не тільки з побутом німців, а й з умовами життя «східних працівників»⁶⁴.

Наступного дня вранці всі майбутні екскурсанти у супроводі Ніче з'явилися в гебітскомісаріат Миколаєва, де їм видали дозвіл на проїзд за маршрутом Миколаїв – Мінськ – Ковель – Варшава – Познань – Берлін. Документи забрав старший групи М.Ползунов. Крім того, усім вручили

⁵⁵ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.159–160.

⁵⁶ Ідеться про шталаг-364, який функціонував упродовж 1941–1944 рр.

⁵⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.161–162.

⁵⁸ Там само. – Арк.167–168.

⁵⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.74. За іншими даними, її прізвище – Пилипенко (див.: Там само. – Спр.6919. – Арк.50, 52).

⁶⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.168.

⁶¹ Там само. – Арк.169.

⁶² Там само. – Арк.213.

⁶³ Там само. – Арк.169.

⁶⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.157.

банківські чеки (100 марок на кожную особу). Продукти взяли з квартири учасниці поїздки Н.Пелишук.

Увечері 19 травня 1943 р. з пасажирського залізничного вокзалу Миколаєва група вирушила до Німеччини. За кілька днів доїхали до Мінська. На вокзалі всю компанію зустрів представник гестапо й розмістив у гуртожитку навпроти Будинку уряду, де вони мешкали у двох кімнатах на другому поверсі близько двох із половиною тижнів.

Тривала затримка в Мінську відбулася через очікування на приїзд екскурсантів з інших міст окупованої частини СРСР. Коли нарешті всі зібралися, учасників поїздки використали для зйомки пропагандистського фільму – вони грали роль візитерів, котрі нібито прибули з різних підконтрольних німцям куточків країни на територію Білорусії для огляду створених окупантами зразкових господарств⁶⁵. Фільмування відбувалося за 15–20 км від Мінська, у колишньому радгоспі, господарем якого тепер був німецький офіцер. У зйомці кінострічки брала участь уся миколаївська делегація, а також новоприбулі Микола Чижевський (мешканець Сімферополя, педагог, художник, працював пропагандистом), Дмитро Близников (до війни співробітник Алупкінського палацу-музею, за нацистської окупації обіймав посаду начальника поліції в Алушці, а напередодні від'їзду до Німеччини – помічник директора Алупкінського палацу-музею), Іван Зеленський (професор історії та географії з Дніпропетровська), В'ячеслав Кравцов (директор будівельного технікуму у Вінниці)⁶⁶, Степан Ксеншин (голова сільгоспідприємства з Вінниччини)⁶⁷.

За політичними поглядами зібрана група виявилася доволі неоднорідною. Під час однієї з розмов у готелі Мінська Д.Близников і М.Чижевський вихваляли російський самодержавний шовінізм та політику імператорського уряду, негативно висловлювалися про український націоналізм, який, на їхню думку, заважав росіянам спокійно жити. Натомість І.Зеленський і старший агроном із Миколаєва захищали погляди українських націоналістів, доводили, що в минулому Росія колонізувала Україну, пригноблювала український народ. За їхнім твердженням, таку політику Москва проводила й «нині». Зокрема професор І.Зеленський заявляв: «Як і раніше царський уряд усе вивозив з України до Росії, так і тепер СРСР усі багатства відправляє до Москви тільки для росіян, а український народ змушує голодувати й відчувати в усьому потребу». На його думку, Україна могла б обійтися без допомоги Москви, натомість остання проіснувати без України – ні⁶⁸.

Уже в Мінську оголосили мету та маршрут екскурсії. У фільмі передбачалося висвітлити рівень життя в Німеччині, Франції, Голландії, Бельгії, Італії, на Балканах. Усі учасники зйомок мали бути свідками, що фільм стане справжнім, а не створеним десь на кінофабриці, і що на плівку фіксуватимуться реалії життя мешканців указаних країн. Згодом

⁶⁵ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.169–170.

⁶⁶ Там само. – Арк.171.

⁶⁷ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.75.

⁶⁸ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.173–174.

кінострічку передбачалося демонструвати на окупованих територіях України й Росії, а її учасники перед прем'єрним показом мали виступити з промовами та підтвердити, що все відображене у фільмі вони бачили на власні очі.

Усю організаційну роботу здійснював відділ пропаганди при СД. Автором ідеї фільму був співробітник берлінського відділу нацистської служби безпеки капітан Екк⁶⁹. Після приїзду делегатів до Мінська він в окремому кабінеті місцевого гестапо представив усіх прибулих якомусь керівникові, той пояснив, що група прибула на екскурсію не на 2–3 тижні, як планувалося раніше, а на значно довший період. У Білорусії всі братимуть участь у підготовці пропагандистського фільму, а потім переїдуть із цією ж метою до Німеччини, познайомляться з колишнім чільним радянським підпільником І.Ковальовим.

Озвучування кінострічки відбувалося в тому самому колгоспі, де відбувалися зйомки⁷⁰. Текст до картини писав згаданий Екк разом з іншим офіцером-гестапівцем. Усі дійові особи спілкувалися російською мовою. Зміст фільму мав суто агітаційний характер, демонстрував глядачам нібито «справжнє» економічне життя, культуру й переваги «нових нацистських порядків» на теренах, якими заволоділа Німеччина.

Згодом один з офіцерів гестапо повідомив екскурсантам, що роботу в Мінську завершено й наступного дня вони їдуть до Берліна. Перед від'їздом Екк пояснив маршрут і порядок наступної участі у зйомках на території Німеччини та в містах Європи⁷¹. Капітан Екк та кінооператори попрямували до столиці Райху на автомашинах окремо від інших учасників поїздки⁷².

Група екскурсантів у повному складі виїхала з Мінська в першій половині червня 1943 р. у супроводі співробітника берлінського гестапо⁷³. Кожному учасникові видали в дорогу по декілька антирадянських та антиєврейських журналів і брошур російською мовою, у тому числі «Сигнал», «Я господар на своїй землі», «Смоленські протоколи», листівки про землю та газети з повідомленнями німецького верховного головнокомандування, що видавалися у Смоленську⁷⁴. Крім того, керівник делегації М.Ползунов виділив по 20 марок на особу. На залізничних станціях подорожні отримували необхідне харчування безкоштовно.

До Берліна група їхала залізницею за маршрутом Мінськ – Барановичі – Брест – Ковель – Варшава – Познань і прибула в місце призначення приблизно 18 червня 1943 р. Гестапівець, який супроводжував екскурсантів, розмістив усіх у двоповерховій цегляній будівлі на Лінієнштрассе, яка виявилася колишньою єврейською синагогою⁷⁵.

⁶⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.74–75.

⁷⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.171.

⁷¹ Там само. – Арк.172.

⁷² САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.76.

⁷³ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.183.

⁷⁴ Там само. – Арк.172–173.

⁷⁵ Там само. – Арк.183.

У Берліні до групи долучився Іван Ковальов⁷⁶. Це надзвичайно цікавий і контраверсійний факт, оскільки за офіційною версією донині вважається, що після арешту та розстрілу багатьох учасників мінського підпілля один із його організаторів І.Ковальов також був страчений поліцією безпеки та СД у 1943 р. Для вивчення обставин його підпільної роботи й загибелі ЦК Компартії Білорусії створював чотири спеціальних комісії. Зрештою остання з них дійшла висновку, що І.Ковальова все ж таки не було в Берліні⁷⁷. Проте, згідно з віднайденою інформацією, А.Шестаков уперше зустрівся з І.Ковальовим саме у столиці Райху, у гуртожитку гестапо на Лінієнштрассе, приблизно у червні 1943 р., коли останній повернувся із Зальцбургга та був включений до групи екскурсантів за направленням берлінського гестапо⁷⁸.

У приватних розмовах І.Ковальов розповідав усім екскурсантам про свою підпільну діяльність у Мінську, але найбільше деталями власної біографії ділився з В.Кравцовим і А.Шестаковим. У цих бесідах з'ясувалося, що до війни І.Ковальов обіймав посаду секретаря райкому партії. Під час нацистської окупації йому доручили створити конспіративну організацію, роботу якої він налагодив доволі успішно. До складу підпільного комітету ввійшли п'ятеро осіб, причому кожен відповідав за свою ділянку⁷⁹. Утім один із них виявився зрадником і викрив організацію. Зі слів І.Ковальова це нібито був очільник бойової діяльності партизанів.

Восени 1942 р. на одній із явочних квартир І.Ковальова заарештували. Для його впізнання разом із гестапівцями прибув і зрадник, тобто один із п'яти членів підпільного комітету. Після арешту І.Ковальова і провалу всієї організації в Мінську було схоплено та знищено близько 200 учасників підпілля, а власне самого керівника відправили до місцевої в'язниці, де піддали катуванням. І.Ковальова і членів комітету засудили до розстрілу, про що й повідомила місцева преса⁸⁰. Але насправді страта не відбулася, адже в ніч перед нею І.Ковальову запропонували працювати проти СРСР, і він погодився⁸¹. Відтак його перевели в нормальне приміщення, посилено харчували, катування припинилися.

Незабаром І.Ковальова познайомили з якимсь «полковником гестапо». За його завданням той двічі розробляв план боротьби з партизанським рухом у Білорусії шляхом агітації та пропаганди. І.Ковальов розповідав М.Шестакову, що інші члени підпільного комітету теж залишилися живими, і він бачив їх у Мінську. Таку зустріч представники гестапо організували разом із відділом пропаганди генерал-комісаріату приблизно в лютому 1943 р. Перед присутніми виступив І.Ковальов, котрий повідомив, що саме він очолював партизанський рух у Білорусії. Пояснив, що у пресі було оголошено про його розстріл окупаційною владою, але насправді він живий,

⁷⁶ Там само. – Арк.184.

⁷⁷ Інтернет-відеобрифінг «История Минского антифашистского подполья» [Електронний ресурс]: <http://www.bpc.by/news/671/>

⁷⁸ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.184, 188.

⁷⁹ Там само. – Арк.177.

⁸⁰ Там само. – Арк.178–179.

⁸¹ Там само. – Арк.175, 179.

співпрацює з німцями. Він просив присутніх повідомити цю новину місцевому населенню⁸².

Через деякий час І.Ковальова під охороною на легковій автомашині доставили до Берліна, де він виступав на радіостанції, що підпорядковувалася «Вінета» – структурному підрозділу східного відділу райхсміністерства пропаганди. У радіопередачах колишній підпільник переконував, що він насправді живий і закликав населення Білорусії вести боротьбу проти СРСР. За одну програму йому заплатили 150 марок. Такий підхід І.Ковальову сподобався, і він виступав ще декілька разів. Згодом йому стало відомо, що радянська влада зробила спростування: мовляв, на радіо – підставна особа, адже насправді Івана Ковальова розстріляло гестапо⁸³. Під час підготовки до ефірів у Берліні йому надавала допомогу «російська» молода жінка, місцева мешканка, колишня емігрантка, яка працювала у «Вінета» й добре володіла німецькою мовою⁸⁴.

У березні – квітні 1943 р. колишнього керівника мінського підпілля відвезли на курорт у Зальцбург. Там він мешкав у найкращому готелі, відновлюючи здоров'я, підірване п'ятимісячним перебуванням у тюрмі⁸⁵. Разом із І.Ковальовим перебувала і згадана помічниця з підрозділу «Вінета». У цілому він провів на відпочинку півтора – два місяці (приблизно квітень – травень 1943 р.). За цей час мав нагоду ознайомитись із заможними та зразковими німецькими господарствами.

Після Зальцбурга І.Ковальов повернувся до Берліна й мешкав в одному з італійських готелів у центрі міста⁸⁶. Перш за все йому, як агроному за фахом, запропонували написати пропагандистську брошуру «Про сільське господарство у СРСР (колективне) і про господарство Німеччини (односібне)». Крім того, доручили підготовку кіносценарію російськомовного фільму «Європа власними очима», в якому І.Ковальов гратиме головну роль⁸⁷ разом із прибулими екскурсантами з України. Суть його участі у стрічці зводилася до наступного: колишній радянський підпільник, потрапивши в полон та ознайомившись із життям у Німеччині, а також в інших європейських країнах, «ідеологічно змінюється» та стає на шлях боротьби проти СРСР⁸⁸. Зйомки з І.Ковальовим відбувалися як разом із прибулою групою під час ознайомлювальних прогулянок, так і окремо (у секретному режимі) за межами Берліна.

Згідно зі свідченнями А.Шестакова, до групи екскурсантів І.Ковальов увійшов у червні 1943 р. Приблизно на другий день після їх прибуття з Мінська весь колектив у складі М.Ползунова, В.Гулькевича, Д.Близникова, М.Чижевського, І.Зеленського, В.Кравцова та інших разом із І.Ковальовим офіцер спецслужби, який супроводжував групу ще з Білорусії, познайомив із вищим керівництвом гестапо з кінопропаганди в будівлі на

⁸² Там само. – Арк.187.

⁸³ Там само. – Арк.179.

⁸⁴ Там само. – Арк.188.

⁸⁵ Там само. – Арк.179.

⁸⁶ Там само. – Арк.188.

⁸⁷ Там само. – Арк.179.

⁸⁸ Там само. – Арк.176, 179.

Вільгельмсптрассе⁸⁹. Групу завели до їдальні СД, де зібралися куратори з кінопропаганди офіцери Ноенкірхен, згаданий вище Екк та ін. Усі були у цивільному одязі. І.Ковальова присутні німці вже знали, тож із ним розмовляли як із давнім приятелем. Проте знайомство функціонерів-пропагандистів із новоприбулими відбувалося вперше. Під час розмови Ноенкірхен представив екскурсантам колишнього підпільника, по-дружньому поплескавши його по плечу. Потім опитав кожного, цікавлячись, хто він і звідки⁹⁰. Перекладачем при цьому був М.Ползунов. Далі всім пояснили, що спочатку вони оглянуть пам'ятки Берліна у супроводі двох офіцерів гестапо⁹¹.

Після цієї зустрічі всі члени групи впродовж місяця майже щодня вранці з'являлися до будівлі СД, де зустрічалися зі своїми офіцерами супроводу й потім ходили вулицями міста⁹². Так, екскурсанти відвідали музей історії німецької зброї Цейхгауз, палац Вільгельма I, морський музей, театри, кіно, Тіргартен, стадіон, Берлінську радіовежу в районі Шарлоттенбург, побували в Потсдамі, оглянули виставку квітів, приміський парк, ресторан «Траубе», інші архітектурні та історичні пам'ятки. Усіх членів групи під час екскурсій багато фотографували. Кінокамерою їх знімали на міському стадіоні, у передмісті Берліна в парку масового відпочинку, причому розмови озвучувалися⁹³. Окрема екскурсія відбулася на кінофабрику «УФА» («UFA») в передмісті столиці Райху. Тут оглянули музей «німецького Голлівуда» й бутафорне містечко для зйомок. До того ж делегація побувала на авіазаводі, де всім продемонстрували один із виробничих цехів, школу підмайстрів, житлове містечко для іноземних робітників зі «східних територій», у тому числі з України⁹⁴.

М.Ползунов та В.Гулькевич під час тривалого перебування в Берліні мали окремі приватні зустрічі. Зокрема тут мешкав давній знайомий миколаївського бургомістра – монархіст, колишній офіцер-денікінець і білоемігрант В.Натураліс, котрий до революції мав у Миколаєві власний будинок на вул. Мала Морська⁹⁵. Він показав своїм гостям цілу колекцію світлин російського імператора Миколи II та членів дому Романових, у тому числі портрет Володимира Кириловича, якого вважав єдиним законним спадкоємцем престолу. Розповів про наявність у Франції «партії» серед білоемігрантів, котрі називали себе «петровцями» й «володимирівцями»⁹⁶.

Поки вся делегація перебувала в Берліні, тривала активна розробка сюжетної лінії пропагандистського фільму «Європа власними очима». За задумом, головною дійовою особою мав бути І.Ковальов. Крім того, він також брав участь у написанні кіносценарію під наглядом одного професора-німця,

⁸⁹ У колишньому палаці принца Альбрехта за адресою Вільгельмсптрассе, 102 розміщувалася штаб-квартира нацистської служби безпеки (СД). Нині тут працює інформаційно-виставковий центр «Топографія терору».

⁹⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.188.

⁹¹ Там само. – Арк.189.

⁹² Там само. – Арк.179, 189.

⁹³ Там само. – Арк.184.

⁹⁴ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.49 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.75, 78, 159 зв.

⁹⁶ Там само. – Арк.78, 160.

офіцера Екка (сценарист) та ін. Весь процес зйомки стрічки відбувався під загальним керівництвом співробітника гестапо Ноєнкірхена⁹⁷.

У Берліні, тобто ще до від'їзду для участі в кінозйомках в інших містах, екскурсанти бували в гестапо декілька разів. Уперше – після прибуття з Мінська, удруге – днів за десять, утретє – перед від'їздом зі столиці Райху. Під час другого візиту групу познайомили з офіцером Прібом, котрий безпосередньо відповідав за процес зйомки картини. У третій прихід екскурсантам пояснили подальший маршрут, їхні завдання як учасників зйомки кінострічки, а також інструкції щодо одягу та документів. Відповідне вбрання і взуття група отримала в магазині на Ляйпцигерштрассе. Цей процес, а також примірка фільмувалися. Комплект одягу складався з костюма-трійки, сорочки, білизни, шкарпеток, пари черевиків. Зазначені речі отримував офіцер гестапо за допомогою необхідних талонів. Німецькі паспорти на дійсні прізвища екскурсанти одержали в одному з відділень поліції Берліна⁹⁸.

Після завершення всіх приготувань групу залишили декілька осіб. Так, додому з Берліна поїхали С.Ксеншин, А.Іваненко й Н.Пелишок. Двоє перших аргументували необхідність повернутися в Україну участю в польових роботах, а дівчину виключили, мабуть, через молодість і несерйозність, хоч вона й мала бажання продовжувати подорожувати. На прохання Н.Пелишок залишитись у Берліні їй запропонували роботу прислугою в будинку одного з офіцерів гестапо, утім вона відмовилась і заявила, що знайшла місце в одній німецькій баронській родині. Гестапо зрештою не задовольнило її прохання, тому вона разом зі вказаними особами була змушена повернутися до Миколаєва⁹⁹.

24 липня 1943 р.¹⁰⁰ група у складі І.Ковальова, А.Шестакова, М.Ползунова, В.Гулькевича, Д.Близникова, М.Чижевського, В.Кравцова, І.Зеленського вирушила в подорож Німеччиною. Планувалося також відвідати низку міст інших європейських країн¹⁰¹. Весь час їх супроводжував співробітник берлінського СД Клюгарт¹⁰².

У м. Байройт екскурсанти оглянули архітектурні пам'ятки, парки, відвідали будинок і могилу композитора Р.Вагнера, були присутніми у Вагнерівському театрі на постановці опери «Майстри співів із Нюрнберга»¹⁰³. Потім група, окрім В.Гулькевича, якого відкликали до Миколаєва, переїхала у Брауншвайг, де оглянули історико-архітектурні старожитності. На одному із заводів (за 20–30 км від міста), котрий випускав машини-всюдиходи, за участю прибулих проводилася кінозйомка під керівництвом офіцера берлінського гестапо Пріба¹⁰⁴. Тут було продемонстровано басейн,

⁹⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.179.

⁹⁸ Там само. – Арк.189.

⁹⁹ Там само. – Арк.190.

¹⁰⁰ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.159 зв.

¹⁰¹ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.179, 190.

¹⁰² САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.159 зв.

¹⁰³ Там само. – Спр.6919. – Арк.50. Ідеться про оперу «Нюрнберзькі майстерзінгери».

¹⁰⁴ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.190–191.

де проводилися випробування легкових автомобілів-амфібій. Учасникам екскурсії дозволили взяти в них участь. Відвідали також громадський кри- тий басейн¹⁰⁵.

Після десятиденного перебування у Брауншвайгу екскурсанти на авто- машинах переїхали до Бремена для огляду старовинного собору, міської ар- хітектури, зйомок на березі каналу¹⁰⁶. Звідти помандрували в Люнебурзький степ, де ознайомилися з унікальним місцевим природним ландшафтом і порівнювали його зі степами України. Тут групу зафільмували та сфото- графували біля пам'ятника невідомому поетові, котрий описував цю місце- вість¹⁰⁷. Згодом переїхали до Любека, де оглянули морський порт, парки, палаци, інші пам'ятки. Звідти попрямували у Фленсбург поблизу кордону з Данією¹⁰⁸. У цьому місті пробули близько трьох тижнів, очікуючи на при- їзд І.Ковальова та М.Чижевського, які разом із Прібом проводили окрему кінозйомку в Копенгагені. Після їх повернення група вирушила в напрямку р. Райн до м. Бінген, а потім – м. Санкт-Гоар, де брали участь у кінозйомках старовинного німецького «палацу»¹⁰⁹ та школи¹¹⁰. У Фленсбургу екскурсантів полишив М.Ползунов, якого телеграмою відкликав до Миколаєва секретар міської управи Буюклі¹¹¹. За маршрутом Берлін – Львів – Знам'янка – Мико- лаїв він повернувся додому 15–20 серпня 1943 р.¹¹²

Із Санкт-Гоара члени групи переїхали до Мюнхена, де близько трьох тижнів відвідували і знімали художню виставку. Звідти потягом вирушили у Зонтгофен на півдні Німеччини, де фотографували вершини Альпійських гір. Відтак подалися до австрійського Лінца. Тут розділилися: М.Чижевський, Д.Близников, В.Кравцов у супроводі Пріба поїхали у Відень, а професор І.Зеленський, А.Шестаков і І.Ковальов із невідомим офіцером гестапо й кі- нооператором вирушили в Париж, де за їхньої участі відбувалася кінозйом- ка Ейфелевої вежі, Лувра, Триумфальної арки. Через два тижні вони опи- нилися у Брюсселі, де впродовж семи днів фотографувалися у центральній частині міста, зокрема біля фонтана. Після цього А.Шестаков, І.Ковальов, І.Зеленський, німець-кінооператор та офіцер супроводу повернулися до Берліна, куди прибули у жовтні 1943 р. Інша частина групи (В.Кравцов, Д.Близников, М.Чижевський і Пріб) приїхала з Відня днів за десять. Усіх розмістили в гуртожитку на Кроненштрассе¹¹³. Близько місяця вони відпо- чивали та очікували вказівок щодо подальшої роботи. У цей час офіцер СД, який супроводжував групу в екскурсіях, забезпечував усіх грошима та про- дуктовими картками.

¹⁰⁵ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.50 зв.

¹⁰⁶ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.190.

¹⁰⁷ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.50 зв.

¹⁰⁸ Там само. – Арк.51.

¹⁰⁹ Очевидно, замок Райнфельс.

¹¹⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.190–191.

¹¹¹ Там само. – Арк.208.

¹¹² САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.51 зв.

¹¹³ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.191.

16–17 листопада 1943 р. в результаті бомбардувань Берліна союзницькою авіацією було зруйновано будівлю гестапо. Через це групу вивезли у с. Беркенбрюк поблизу м. Фюрстенвальде, де перебували до кінця грудня. Тут І.Ковальов, професор І.Зеленський, В.Кравцов і А.Шестаков брали участь у додаткових зйомках фільму «Європа власними очима» – бутафорних постановочних сценах із життя Іспанії. Процесом керували німці – офіцер Ноєнкірхен, професор і кінооператор.

Після завершення зйомок у с. Беркенбрюк Д.Близников наприкінці грудня 1943 р. виїхав у Берлін до дружини, яка евакуювалася з Криму та мешкала в одному з готелів міста на Міттельштрассе¹¹⁴. Після припинення співпраці зі структурним підрозділом східного відділу райхсміністерства пропаганди «Вінета» його перевели на посаду помічника «табірного фюрера» на одному із військових заводів у Лінці¹¹⁵. М.Чижевський помандрував до м. Галле, де з часів більшовицької окупації України мешкав його брат¹¹⁶ – професор одного з німецьких університетів¹¹⁷. Згодом М.Чижевського направили працювати шефом з управління цивільними робітничими таборами Відня й округи¹¹⁸. Його відділ обслуговував «східних працівників»¹¹⁹.

Професор І.Зеленський виїхав у Тернопіль до своєї родини, яка евакуювалася сюди з Дніпропетровська¹²⁰. Через деякий час він перебрався до Кенігсберга¹²¹. В.Кравцова викликали в Берлін, де його заарештувало гестапо. Пізніше через біржу праці відправили на один із паровозобудівних заводів у передмісті столиці Райху. Жив і мешкав він у «російському» трудовому таборі¹²². А.Шестаков та І.Ковальов повернулися з Беркенбрюка до Берліна. Їх поселили в готелі на Міттельштрассе¹²³, де вони мешкали з кінця грудня 1943 р. до кінця березня – початку квітня наступного року¹²⁴ та продовжували працювати на підрозділ «Вінета»¹²⁵.

Упродовж січня – березня 1944 р. на кінофабриці «Тобіс» у Берліні за участю А.Шестакова відбувався запис епізоду оглядин екскурсантами шкільних занять, а також повтор озвучування їхньої зустрічі з І.Ковальовим. У цих зйомках та озвучуванні було задіяно Д.Близникова й М.Чижевського, котрих викликали, відповідно, із Лінца та Відня¹²⁶. І.Ковальова продовжували фільмувати одного у закритому режимі десь за Берліном, куди його спеціально відвозили¹²⁷. Сюжетна лінія цього фрагменту полягала в тому, що, заарештованого під бородатого партизана, гестапівці схопили його десь в очереті

¹¹⁴ Там само. – Арк.180, 192.

¹¹⁵ Там само. – Арк.194.

¹¹⁶ Імовірно, Д.Чижевський.

¹¹⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.180, 192.

¹¹⁸ Там само. – Арк.194.

¹¹⁹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.162.

¹²⁰ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.192.

¹²¹ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6882. – Т.1. – Арк.162.

¹²² ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.192–193.

¹²³ Там само. – Арк.181.

¹²⁴ Там само. – Арк.193.

¹²⁵ Там само. – Арк.181.

¹²⁶ Там само. – Арк.194.

¹²⁷ Там само. – Арк.181.

та привезли на човні. Згодом, побачивши «Європу власними очима», він став прихильником нацистів¹²⁸. Крім того, І.Ковальову дали завдання підготувати власну біографію для поширення її як пропагандистського матеріалу на окупованих радянських територіях. Цей текст також планувалося перекласти європейськими мовами. Окремі його публікації мали висвітлювати «єврейське питання», становище робітників, селян у СРСР та в Німеччині. І.Ковальов виконав завдання, але книжки так і не було надруковано, адже нацистська Німеччина зазнала поразки у війні¹²⁹.

А.Шестаков, також працюючи у «Вінеті», не випадково залишався поряд із І.Ковальовим, позаяк офіцер гестапо Пріб наказав йому стежити за ним. У лютому 1944 р. А.Шестаков був офіційно завербований Прібом і Вольфом для такої роботи. Упродовж двох із половиною місяців він наглядав за І.Ковальовим, а також виконував доручення гестапо з вербовки агентів у робітничих таборах «східних працівників», розташованих у передмісті Берліна, здійснював пошук убивць німецького табір-фюрера серед персоналу однієї зі столичних фабрик¹³⁰.

На початку 1944 р. в Берліні при відділі «Вінета» концентрувалася значна кількість представників мистецтва, евакуйованих зі східних територій. Здебільшого вони мешкали в гуртожитку на Інваліденштрассе, 36/37¹³¹, а найцінніші – у готелі на Міттельштрассе¹³². Художніми постановками «Вінети» керувала колишня прима-балерина Київського оперного театру Біракса. За її ініціативи на посаду художника-моменталіста було залучено Галину Бойко (до війни – чемпіонка УРСР зі стрільби, архітектор за спеціальністю)¹³³. Серед митців опинилася також артистка Київської оперети Ольга Аркадацька¹³⁴, значна кількість акторів із Кривого Рогу, театральних закладів інших міст¹³⁵.

Відомо, що працівники «Вінети» мали доволі широкий спектр пропагандистських завдань, одне з яких полягало в культурному обслуговуванні «остарбайтерів» у робітничих таборах, а також радянських військовополонених на території Третього Райху з метою їх агітації до вступу в колабораціоністські підрозділи¹³⁶. Наприклад, згадані артисти брали участь у великому гастрольному турне по Західній Німеччині, яке тривало близько двох із половиною місяців. Під час поїздки митці відвідали Франкфурт-на-Майні, Дюссельдорф, Дуйсбург¹³⁷, де виступили з постановкою «Зелений папуга». Згодом їздили у Відень¹³⁸.

¹²⁸ Там само. – Арк.180, 194.

¹²⁹ Там само. – Арк.176, 180.

¹³⁰ Там само. – Арк.197–198.

¹³¹ Там само. – Арк.193, 201.

¹³² Там само. – Арк.205.

¹³³ Там само. – Арк.201.

¹³⁴ Там само. – Арк.205.

¹³⁵ Кривий Ріг: Пам'ять міста 1941–1945 рр. у документах і матеріалах / В.В.Стецкевич, В.О.Шайкан, Р.П.Шляхтич та ін. – Кривий Ріг, 2018. – С.278.

¹³⁶ Там само. – С.279–280.

¹³⁷ ГДА СБУ. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1043. – Т.2. – Арк.201, 204.

¹³⁸ Там само. – Арк.205.

Оскільки І.Ковальов перебував у близьких стосунках з актрисою О.Аркадацькою, а А.Шестаков – зі згаданою Г.Бойко, десь у середині лютого – березня 1944 р. вони отримали дозвіл від офіцера гестапо Ноенкірхена відвідати своїх «знайомих» у Дуйсбургу, де артисти перебували на гастролях. Поїздка І.Ковальова й А.Шестакова тривала п'ять днів, після чого вони повернулися в Берлін¹³⁹.

По завершенні пропагандистських заходів І.Ковальова у квітні 1944 р. вивезли у східному напрямку до якогось містечка на відстані 150–200 км від Берліна¹⁴⁰. Подальша його доля невідома.

Після виконання своїх функцій частину співробітників «Вінети» почали звільняти та відправляти через берлінську біржу праці на різні заводи й фабрики простими робітниками «зі Сходу»¹⁴¹. Наприклад, Г.Бойко зі своїми батьками, а також О.Аркадацька з матір'ю отримали направлення в м. Вольфен на фабрику кіноплівки «Агфа» («Agfa»), де й мешкали в робітничому таборі №5¹⁴².

Після завершення роботи зі створення пропагандистських матеріалів та втрати зв'язку з І.Ковальовим офіцери гестапо у кінці квітня 1944 р. наказали А.Шестакову через біржу праці впродовж доби влаштуватися на роботу на один із заводів. Проте він пішов не на біржу, а у «Вінету» на Інваліденштрассе, 36/37 та одержав там направлення на згадану фабрику «Агфа», де працював креслярем аж до квітня 1945 р.¹⁴³ Перебуваючи у Вольфені він одружився з Г.Бойко¹⁴⁴, котра народила йому дитину. Маючи на руках немовля, вона вже не працювала, а жила з чоловіком у робітничому таборі №5. Подружжя трималося разом до 15 серпня 1945 р. У процесі репатріації Г.Бойко розлучилася з А.Шестаковим у м. Ельзас, звідки вона вирушила до України, а він – на Крим. У повоєнний період Г.Бойко мешкала в Тетереві Київської області, де працювала інженером-будівельником ліспромгоспу. Певний час вони листувалися¹⁴⁵.

Інформації про те, коли, де, ким та як у подальшому використовувалися створені впродовж піврічного вояжу вказаної групи кіно- й фотоматеріали, віднайти не вдалося. Проте відомо, що колишні екскурсанти в різний час особисто отримували відзняті фотографії в мініатюрному вигляді¹⁴⁶.

Таким чином, можемо зробити висновок, що нацистське керівництво покладало значні надії на ідеологічну обробку та використання пропагандистів із середовища лояльних до Німеччини примусових працівників, радянських військовополонених та службовців окупаційних адміністрацій. Про це свідчать чималі зусилля й ресурси для створення спеціальних таборів із підготовки необхідних кадрів, проведення екскурсій в європейські міста

¹³⁹ Там само. – Арк.204.

¹⁴⁰ Там само. – Арк.205.

¹⁴¹ Там само. – Арк.181–182.

¹⁴² Там само. – Арк.200, 207.

¹⁴³ Там само. – Арк.181–182.

¹⁴⁴ Там само. – Арк.200.

¹⁴⁵ Там само. – Арк.201.

¹⁴⁶ САЗ УСБУ в Миколаївській обл. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.6919. – Арк.53.

для ретельно відібраних кандидатів, розробка масштабних маніпуляцій під контролем спецслужб Третього Райху із залученням мешканців окупованої України. Як результат – використання отриманих таким чином «робочих матеріалів», організація виступів навчених агітаторів перед населенням як під час вербувальних кампаній із набору робочої сили, так і задля пропаганди «нового порядку».

Аналіз особового складу «агентів впливу» свідчить, що їх підбирали дуже ретельно. Більшість із них мали повну середню або й вищу освіту, за фахом були педагогами, журналістами, лікарями, юристами, інженерами, агрономами, бібліотекарями тощо. За політичними переконаннями це переважно антирадянськи налаштовані особи, причому одні тяжіли до російського монархізму, інші – стояли на проукраїнських самостійницьких позиціях. Дехто був прихильним до окупаційної влади з суто меркантильних міркувань, а чимало людей ставали просто заручниками ситуації.

Одночасно з масовим використанням кіно- та радіопропаганди, поширенням періодичної преси виступи агітаторів перед своїми земляками з окупованих територій України підсилювали інформаційний вплив на населення, оскільки люди бачили не просто фотографії чи кінострічки з якимись невідомими їм особами, а мали можливість живого спілкування.

Про досягнення певного ефекту від усної агітації шляхом використання підготовлених кадрів під час вербувальних кампаній можна говорити лише впродовж 1942 – початку 1943 рр., оскільки згодом уже переважала примусова депортація населення, відверте «полювання за черепами», а з осені 1943 р. відбувалася загальна підготовка до відступу німецьких військ, поступова евакуація органів влади. У своїх виступах пропагандисти значно прикрашали умови життя і праці більшості «остарбайтерів» з України, приховували реалії повсякдення рабів Третього Райху. Окремий акцент робився на роз'яснювальній роботі серед тих, хто вже перебував у збірних пунктах для відправки на «будівництво нової Європи». Деякі пропагандисти використовували можливість вишколу у відповідних таборах лише з метою повернення додому, тож після прибуття за місцем призначення не проводили жодної роботи.

Певних працівників відділів пропаганди генерал-комісаріатів після відступу окупаційних військ з України продовжували використовувати як офіційних співробітників у центральному апараті підрозділу «Вінета» в Берліні для ведення агітації в таборах військовополонених і серед «остарбайтерів» на військових заводах Третього Райху. Після того, як потреба в їхніх послугах відпадала, їх через біржі праці направляли на посади начальників або заступників у табори для «східних працівників», перекладачами, рядовими робітниками й навіть агентами гестапо.

У перспективі необхідно поглиблювати дослідження в даному напрямі, важливо виявляти регіональну специфіку, масштаби залучення населення вказаних категорій до створення й розповсюдження усної та наочної пропаганди, її вплив на поширення колабораціонізму тощо.

REFERENCES

1. Bogunov, S. (2008). Sovetskie voennoplennye i propagandistskaya deyatelnost Imperskogo ministerstva po delam okkupirovannykh vostochnykh oblastej. Abstracts of Papers 2006: *Viiskovy polon ta internuvannia. 1939–1956. Pohliad cherez 60 roki.* (pp.96–104). Kyiv. [in Russian].
2. Cherniavskiy, V. (2010). Okupatsiina periodyka yak instrument verbuvalnoi kampanii po naboru robochoi syly dlia Tretoho reikhu na Pivdni Ukrainy v 1942–1943 rokakh. Abstracts of papers 2010: *VIII Mykolaivska oblasna kraieznavcha konferentsiia "Istoriia. Etnohrafiia. Kultura. Novi doslidzhennia"*. (pp.21–24). Mykolaiv. [in Ukrainian].
3. Chuev, S.G. (2003). *Spetssluzhby Tretogo Rejkha. Kniga II.* Sankt-Peterburg; Moskva. [in Russian].
4. Drevnyak, B. (2019). *Kinematograf Tretogo rejkh.* Moskva. [in Russian].
5. Halchak, S.D. (2003). "Skhidni robitnyky" z Podillia u Tretomu reikhu: deportatsiia, natsystska katorha, opir ponevoliuvacham. Vynnytsia. [in Ukrainian].
6. Handrabura, N.Ya. (2014). Ukrainomovna okupatsiina presa yak dzherelo z istorii natsystskoj ekspluatatsii naseleння Ukrainy (1941–1944 rr.). *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 38, 338–342. [in Ukrainian].
7. Stetskevych, V.V. (Ed.). (2018). *Kryvyi Rih: Pamiat mista 1941–1945 rr. u dokumentakh i materialakh.* Kryvyi Rih. [in Ukrainian].
8. Lakhno, V. (2013, July 5). Ahitatsiia dobrovoltsiv na roboty do Tretoho reikhu: realii Poltavshchyny. *Historians*. Retrieved April 20, 2019 from: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/zabuti-zertvy-viyny/761-vita-lakhno-ahitatsiya-dobrovoltsiv-na-roboty-do-tretoho-reykhu-realiyi-poltavshchyny> [in Ukrainian].
9. Maievskiy, O. (2015). Plakatne mystetstvo v propahandystsko-ahitatsiinykh kampaniakh iz zaluchennia trudovykh resursiv Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 18, 223–242. [in Ukrainian].
10. Maievskiy, O. (2018). *Politychni plakaty i karykatura yak zasoby ideolohichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
11. Mykhailiuk, M. (2008). Ahitatsiino-propahandystska pidtrymka zakhodiv nimetskoj okupatsiinoi vlady z verbuvannia robitnykiv do Reikhu. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy: Zb. nauk. st.*, 11, 139–147. [in Ukrainian].
12. Okorokov, A. (2007). *Osobyj front. Nemetskaya propaganda na Vostochnom fronte v gody Vtoroj mirovoj vojny.* Moskva. [in Russian].
13. Petrov, Y. (2016). "I dukh Lenina ischez s ochen strannym zvukom": uchrezhdenie "Vineta" i natsystskaia radiopropaganda protiv SSSR. *Neprikosnovennyj zapas*, 4(108). Retrieved March 14, 2019 from: <http://magazines.russ.ru/nz/2016/4> [in Russian].
14. Rods, E. (2008). *Propaganda. Plakaty, karikatury i kinofilmy Vtoroj mirovoj vojny 1939–1945.* Moskva. [in Russian].
15. Tishyn, O.V. (2015). Ahitatsiino-propahandystska diialnist nimetskoj okupatsiinoi administratsii na terytorii Pivdenno-Skhidnykh oblastei Ukrainy. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, 42, 137–143. [in Ukrainian].
16. Tytarenko, D. (2005). Zvity batalionu propahandy U yak dzherelo z pytannia pro vplyv natsystskoj propahandy na naseleння okupovanoi Ukrainy. Abstracts of papers 2005: *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii.* (pp.165–171). Kyiv. [in Ukrainian].

ANATOLIY POGORIELOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Postdoctoral Student of the Department of History and Archeology,
Mykolaiv V.Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine), pogorielov81@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6566-4241>

RECRUITMENT OF THE AGITATORS AND THEIR USE BY THE NAZI OCCUPATION AUTHORITIES IN ORAL AND CINEMA-PHOTO PROPAGANDA (1942–1944)

Abstract. *The purpose of the research* is to reveal the process of recruiting propagandists from the environment of forced laborers, Soviet prisoners of war, staffers of the occupation administration and, in some cases, special ideological training, and attempts to use them by the Nazi authorities through oral agitation among the population, to create the necessary propagandist photo and cinema content with their help. **The research methodology** is based on the principles of historicism, science, anthropocentrism. The methods of historiographic analysis, as well as historical-genetic and problem-chronological methods have been used to cover the problem. **Scientific novelty.** On the basis of unpublished documents of the sectoral archive of the Security Service of Ukraine and reports of the occupation press, the recruitment, preparation and effectiveness of the use of agitators in oral propaganda during recruitment campaigns of the labor force for Third Reich have been analyzed. For the first time, the course of organization of excursions and excursions themselves (as a form of propaganda) for the population from Ukraine to “Hitler Europe” during 1943 have been described in detail, the participants of such trips have been identified and briefly described. The purpose and mechanism of preparation of propaganda photo and cinema materials by the Third Reich special services, contribution to their creation of direct participants from the Mykolaiv oblast and other occupied regions of the USSR during 1943–1944 are revealed. The photo of M.Polzunov, the burgomaster of Mykolaiv, the head of a special delegation of excursionists, has been introduced into the scientific use. **Conclusions.** The Nazi leadership had far-reaching intentions as for the ideological indoctrination and the use of propagandists from among the loyal ones to the “new liberators” of the studied population categories. This is evidenced by the considerable efforts and resources for the creation of special camps for the training of agitators, excursions for carefully selected participants from the part of the USSR occupied by European cities and the development of extensive manipulations for their participation in the creation of photo and cinema content under the control of the Third Reich special services. Such propagandist events had some impact on a portion of the population during recruitment campaigns aimed at getting labor force to Germany during 1942 – early 1943, and they affected the loyalty of individual residents to the occupation administration. They were aimed at the long term perspective on the condition of military operations continuation, but the expulsion of Nazi invaders from Ukraine and the surrender of Germany in World War II made it impossible to fully implement such plans.

Keywords: *Third Reich, Mykolaiv oblast, oral agitation, cinema-photo propaganda, forced laborers, prisoners of war.*

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародних відносин та дипломатії,
Тернопільський національний економічний університет
(Тернопіль, Україна), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

ДОЛЯ АРХІВІВ УРСР У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Метою дослідження стало виявлення низки чинників, які спричинили втрату архівних фондів України під час Другої світової війни, з'ясування механізмів вилучення та шляхів їх переміщення, установа мисця перебування, узагальнення й визначення масштабів завданих збитків, розробка рекомендацій щодо теоретичного і практичного використання результатів розвідки. **Методологія** передбачає принципи історизму й застосування загальнонаукових (типологізація, класифікація, систематизація), міждисциплінарних (структурно-системний підхід), історичних (хронологізація, періодизація) методів. Це забезпечило на засадах положень діалектики й логіки пізнання історичного процесу та суспільного розвитку, трактування досліджуваних явищ в динаміці загальносуспільних подій з урахуванням взаємозв'язків, а також здійснення комплексного аналізу всієї сукупності джерел, зважаючи на багатofакторність і неоднозначність наявної інформації. **Наукова новизна** полягає у висвітленні евакуації радянськими органами влади архівних матеріалів у східні області СРСР та розкрадання їх у нових місцях зберігання, розгляді заходів нацистської адміністрації з реалізації акції безпрецедентного пограбування архівних надбань, а також планомирного вилучення та вивезення культурних цінностей із теренів УРСР. **Висновки.** За період Другої світової війни в Україні було знищено або вивезено з її території величезний масив матеріальних і духовних історико-культурних цінностей, у тому числі велику кількість архівних матеріалів, рукописів та інших писемних джерел. Результати аналізу документів про знищення й вивезення з УРСР у роки війни культурних надбань свідчать, що обидві протидіючі сторони проводили ці акції ретельно та цілеспрямовано, переслідуючи політичні й корисливі загарбницькі цілі для спотворення історичної правди, віковичної пам'яті українського народу, позбавлення його національної самобутності, державності, зрештою існування.

Ключові слова: історико-культурні цінності, архіви, документи, окупаційні установи, евакуація, архівні фонди, збитки, Друга світова війна.

Нашій країні судилося пройти тернистий історичний шлях, кожен етап якого позначений незворотними втратами національних історико-культурних надбань. Шедеври живопису, мозаїки, стародавні ікони, самобутні твори декоративно-ужиткового мистецтва, архівні документи, рукописи та

стародруки, національні реліквії українського народу, козацькі клейноди – усе це неоціненне багатство за різних обставин у певні періоди пограбовано, розпорошено, вилучено з наукового й культурного обігу. В обширному реєстрі втрачених історико-культурних скарбів України особливе місце займає перелік національних культурних цінностей, знищених або вивезених у період Другої світової війни.

За роки цього безпрецедентного збройного зіткнення на теренах України загинув кожен шостий з її мешканців, втрачено понад 40% економічного потенціалу. Небувалих збитків війна завдала національній культурі. Виявлені нові факти свідчать про те, що у протистоянні двох тоталітарних режимів у ході реалізації нацистської імперської політики на окупованих східних територіях, з одного боку, і сталінської політики нівелювання історичної пам'яті підневільних народів – з іншого, історико-культурні цінності були приречені на винищення й забуття. Проблема визначення цих втрат недостатньо досліджена в українській та зарубіжній історіографіях. Нині, коли заповнюються «білі плями» в історії насамперед ХХ ст., період Другої світової війни та, зокрема, окупації українських земель усе ще не отримав належного висвітлення. Отже виявлення масштабів матеріального й духовного спустошення, спричиненого війною – один із важливих напрямів досліджень цієї сторінки в історії нашої країни та всього людства.

Чи не найскладніша – проблема пошуку об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни. Уже наближені спроби її вивчення свідчать про застосування за тоталітарного режиму замість ґрунтового виявлення всіх аспектів проблеми усталеної практики декларативно-пропагандистського використання освячених політичним керівництвом ідеологічних штампів. Парадоксально, але факт: жодну із започаткованих у воєнні й повоєнні роки кампаній щодо обліку збитків, заподіяних архівам, бібліотекам, музеям, іншим культурним закладам та установам УРСР, так і не було доведено до логічного завершення. Зібрані матеріали у кращому випадку ставали надбанням архівосховищ. Відомі й факти їх безслідного зникнення¹. Як наслідок, переважна більшість установ культури, котрі зазнали непоправної шкоди під час війни, досі не мають реєстрів втрачених цінностей.

Висвітлення методів і засад культурної політики на окупованих землях належать до найактуальніших у сьогоденні умовах проблем. У радянській історіографії панував спрощений підхід до вивчення цього питання, здебільшого всім подіям надавався негативний характер, руйнація та знищення приписувалися винятково нацистським окупантам, хоча й сама радянська влада була найгрізнішим руйнівником української національної культури.

Усебічне вивчення розсекречених джерел, що окреслює загальні масштаби втрат архівних фондів, а також маршрути їх транспортування в місця подальшого зберігання, покликане відновити історичну справедливість,

¹ Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого процесу та духовного відродження // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – К., 1996. – С.20.

привернути увагу фахівців до проблеми повернення історико-культурних цінностей України, утрачених унаслідок війни. Випадків, коли силоміць вилучені національні раритети, рукописні книги, стародруки, твори мистецтва, історичні документи, церковне майно, приватні чи громадські колекції було повернуто законному власникові, не багато. Загалом завдання духовного відродження, визначення перспектив розвитку всіх галузей національної культури, подальша демократизація суспільства, підвищення рівня національної свідомості зумовлюють необхідність активізації дій у сферах виявлення та повернення культурних цінностей в Україну.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб на підставі оцінки тогочасних дій сформулювати чинники, які спричинили втрату архівних фондів, дослідити механізми вилучення та шляхи їх міграції, виявити нові місця знаходження, узагальнити й визначити масштаби завданих збитків, розробити рекомендації щодо теоретичного і практичного використання результатів дослідження. Передбачається виконання наступних завдань: відстежити умови та обставини знищення радянською владою значної частини документальних матеріалів оперативного значення за неможливості їх вивезення; з'ясувати долю архівних фондів, утрачених під час евакуації у східні області СРСР або в нових місцях зберігання; проаналізувати результати реалізації нацистської політики у сфері вилучення архівних цінностей з окупованої території; визначити масштаби втрат за період нацистської окупації республіки.

В історичній науці на сучасному етапі недостатньо висвітлено тему, присвячену дослідженню обставин, наслідків і масштабів втрат архівних фондів УРСР під час Другої світової війни. Це зумовлено, у першу чергу, тим, що радянський режим замовчував вказану проблему. Тільки з проголошенням незалежності України виникла необхідність пошуку, збирання по всьому світу та зберігання на належному рівні матеріально-культурних скарбів українського народу.

Фахівці, котрі займалися цією проблематикою, не мали повного доступу до джерел інформації, що перебували у спецфондах архівів. За весь післявоєнний період наявні праці можна класифікувати за кількома групами. Загалом радянські історики (Л.Максакова, В.Максаков, П.Гудзенко, О.Мітюков, П.Павлюк та ін.)² у тематичних розвідках з суто ідеологічних причин не могли подавати об'єктивні оцінки, тож усі звинувачення адресувалися винятково нацистській окупаційній адміністрації без жодного натяку на відповідні дії органів радянської влади. Потрібно зауважити, що недостатньо досліджувалися обставини евакуації архівів з території УРСР у

² *Максакова Л.В.* Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. – Москва, 1990. – 133 с.; *Максаков В.В.* История и организация архивного дела в СССР (1917–1945 гг.). – Москва, 1969. – 430 с.; *Его же.* Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Вопросы архивоведения. – 1961. – №2. – С.3–13; *Гудзенко П.* Историки-архивисты Украины у дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1958. – №2(32). – С.30–42; *Мітюков О.Г.* Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) // Архіви України. – 1975. – №2. – С.9–18; *Павлюк П.* Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. – 1948. – №2(3). – С.11–14.

східні області країни, натомість основна увага зверталася на зусилля тих, хто рятував культурні цінності під час вивезення. Серед зарубіжних дослідників доречно відзначити П.Грімстед, Д.Лам-Меєра, Н.Мюллера, В.Фідлера³.

Із проголошенням незалежності України проблема повернення втрачених історико-культурних цінностей привернула увагу уряду та громадськості. Уже в 1990-х рр. започатковано дослідження різних аспектів, у тому числі питань реституції архівних фондів, утрачених під час Другої світової війни. Результати студіювань відображено в науковому доробку О.Федорука, І.Дацкова, М.Дубик, Б.Іваненка, Т.Себти⁴. Окремі аспекти діяльності представників як радянської влади, так і німецької окупаційної адміністрації та її союзників щодо збитків, заподіяних архівам УРСР, знайшли відображення у сучасній українській історіографії, однак до останнього часу не реалізовано комплексний підхід до встановлення втрат архівних фондів у період радянської евакуації, а також винищення культурних та документальних цінностей, що здійснювалося не тільки у ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі розробленої нацистськими ідеологами концепції.

На початок війни мережа державних архівів республіки обіймала 7 центральних, 2 військово-історичних, 23 обласних установи та 21 філію, 746 районних і 65 міських архівів⁵. Чи не з перших днів війни почалася підготовка та проведення евакуації у східні райони СРСР цілком таємних і таємних документів науково-історичного й оперативного значення. Упродовж липня – вересня

³ *Grimsted P.K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution // Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. – Cambridge, MA, 2001 (Harvard Papers of Ukrainian Studies). – 798 p.; Грімстед П.К. Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: Потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // Архіви України. – 2002. – №4/6. – С.46–76; Лам-Меєр Д. Міжнародний інформаційний листок «Здобич війни»: видання, присвячене проблемам культурних втрат у Другій світовій війні // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.10. – К., 1996. – С.189–191; Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944) / Под ред. А.Юленкова. – Москва, 1974. – 387 с.; Фідлер В. «Трофеї війни» та міжнародна відповідальність // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.10. – С.79–86.*

⁴ Федорук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності // Віче. – 1993. – №3. – С.20–27; Fedoruk A. Conference “The restitution Cultural Treasures: Problems of Repatriation and Common Usage” in Minsk // Spoils of war. – 1997, August. – №4. – 99 p.; Дацків І.Б. Втрати Україною історико-культурних цінностей під час Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001. – 22 с.; Дубик М.Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997. – 22 с.; Її ж. До історії архівної діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941–1944 рр.: Крайове управління архівами, бібліотеками та музеями при Рейхскомісаріаті України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – К., 1996. – С.194–198; Її ж. Архіви Києва часів німецької окупації // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т.2. – К., 1997. – С.519–542; Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – С.26–33; Себта Т. Діяльність німецьких архівних управлінь у Генеральному Губернаторстві і Райхскомісаріаті Україна (1939–1945 рр.) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – Т.9. – К., 2008. – С.230–237 (рец. на кн.: Stefan Lehr. Ein fast vergessener «Osteinsatz»: Deutsche Archivare im Generalgouvernement und im Reichskommissariat Ukraine. – 2007: Droste Verlag, 2007. – 412 S.); Її ж. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.

⁵ Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. – С.27.

1941 р. з 37 державних архівів 19 областей вивезено 6500 фондів, які нараховували 1,5 млн справ, що складало за обсягом 60 вагонів документального матеріалу. Зокрема з Центрального архіву давніх актів евакуйовано матеріали XVI–XIX ст., у тому числі грамоти Б.Хмельницького, царські укази та ін.⁶ Було вивезено всі документи Центрального архіву революції й обліково-довідковий матеріал управління державними архівами УРСР, матеріали Центрального фотофонокіноархіву – фотокартотека, фільми, негативи тощо. Евакуйовано весь фонд друкованих матеріалів – газети за 1917–1941 рр., загалом 1400 назв і 100 тис. примірників, листівки, прокламації, рідкісні книги, а також документи періоду Центральної Ради, гетьманату, Директорії. Крім того, вивезено папери дореволюційних охоранки, жандармерії, поліції, таємних відділів канцелярій генерал-губернаторів і губернаторів, контррозвідки тощо⁷.

Однак евакуувати вміст деяких державних архівів прикордонних областей можливості не було. Так, у Луцьку всі оперативно-довідкові матеріали довелося знищити на місці. Із Чернівецького, Дрогобицького, Станіславського, Рівненського й Тернопільського облархівів вивезли тільки оперативно-довідкові, а зі Львівського – усі оперативно-довідкові документи та незначну частину секретних фондів⁸. 9 вересня 1941 р. заступник начальника Архівного управління УРСР П.Гудзенко в рапорті на ім'я начальника Головного архівного управління НКВС СРСР Й.Нікітинського підбив підсумки евакуації: «У відповідності до вищих указівок усі таємні документальні матеріали держархівів УРСР направлені у глибокий тил. Матеріали, що не мають оперативного й наукового значення (макулатура), знищені. Залишилась основна частина документів держархівів, котрі евакуувати не видається можливим через відсутність транспорту»⁹. Відповідно до вказівок НКВС СРСР документи державних архівів УРСР було евакуйовано до міст Златоуст, Уфа, Актюбінськ, Шадринськ, Ульяновськ, Балашов, Уральськ¹⁰.

Можна виокремити низку чинників, які спричинили втрату понад половини архівного фонду УРСР: по-перше, ворожі бомбардування в перші дні війни; по-друге, знищення частини документів, які мали оперативне значення, у зв'язку з неможливістю їх вивезення в безпечні місця; по-третє, евакуація документів на схід; по-четверте, здійснення на окупованій території нацистської політики в галузі культурних цінностей.

Очевидно, що переважна частина державного архівного фонду залишилася на території республіки. І збитки, заподіяні архівам, які опинилися під владою окупантів, перевищили всі, разом узяті, названі вище чинники втрат¹¹. Уперше в історії винищення культурних і документальних ціннос-

⁶ Дацків І. Українські архіви під час Другої світової війни // Питання історії України. – Т.4. – Чернівці, 2000. – С.435.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.62. – Арк.37.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2313. – Арк.116–117.

⁹ Там само. – Спр.2314. – Арк.94.

¹⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.62. – Арк.4.

¹¹ Іваненко Б. Архіви України під час Другої світової війни: переміщення, втрати, повернення, відшкодування. – С.28.

тей здійснювалося не тільки у ході бойових дій, а цілеспрямовано, на підставі спеціальних планів. У різних адміністративно-територіальних утвореннях архівними питаннями займалися різноманітні організації, насамперед архівна служба айнзатцштабу райхсляйтера А.Розенберга. Головною постаттю нацистської політики в питаннях культурних цінностей на окупованих землях України став німецький архівіст доктор Г.Вінтер. Восени 1941 р. після служби у Франції він був відряджений на схід. Із кінця 1942 р. очолив Крайове управління архівами, бібліотеками, музеями. Підпорядковуючись райхскомісарові України Е.Коху та Архівному управлінню Райху, Г.Вінтер водночас був представником оперативного штабу А.Розенберга¹².

Політика окупаційних властей щодо архівів передбачала: а) недопущення знищення документів; б) їх суворий облік; в) максимальний збір і найкраще використання архівних матеріалів в інтересах окупаційного режиму; г) планомірне вивезення до Райху найбільш цінних колекцій¹³. Під час німецької окупації України розшуком історико-культурних цінностей, їх збереженням і конфіскацією займалися кілька організацій. На початку це були деякі військові структури. Особливо відзначилася так звана група Е. фон Кюнсберга при міністерстві закордонних справ, створена з ініціативи Й. фон Ріббентропа. Її завдання полягало в тому, щоб негайно після оволодіння великими містами виявляти й вилучати архівні й бібліотечні цінності, що призначалися для відправки до Німеччини¹⁴. Вивезення документів з території України відбувалося впродовж усього окупаційного періоду.

У результаті бомбардування Чернігова німецькою авіацією 23 серпня 1941 р. згоріли будівлі обласного держархіву УНКВС. Тоді загинули документальні матеріали з 1661 по 1940 рр., тобто 1280 фондів, майже 1300 тис. одиниць зберігання (документи російських та українських письменників, історичних діячів, грамоти Олексія Михайловича, Петра I, Єлизавети Петрівни, Катерини II та ін.). Утрачені матеріали висвітлювали історію Лівобережної України починаючи з середини XVII по XIX ст. включно, процес приєднання цих земель до Росії, діяльність графа Розумовського, історію державних установ, судочинства з середини XVII ст. до 1938 р., розвиток цехового ремесла та ін.¹⁵

Зі Львівського обласного державного архіву в Тинець поблизу Кракова було вивезено документальні матеріали, що обіймали період із XIII ст. по 1939 р., у тому числі документи намісництва 1772–1918 рр., 41 пергаментний диплом 1434–1865 рр., а також 103 пергаментних дипломи XIII–XIX ст. архіву Лянцкоронських і 113 з архіву Дідушицьких. Вивезено колекцію у складі 1 тис. книг та актів різних місцевостей, місцевих установ Галичини, метричні книги, описи церковного майна, рукописи¹⁶.

¹² Грімстед П.К. Нищення українських музеїв, архівів бібліотек у роки другої світової війни / За участю Г.Боряка // Пам'ятки України. – 1994. – №3/6. – С.93.

¹³ Іваненко Б. Загальні принципи підходу до реституції духовної спадщини українського народу // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.7. – К., 1996. – С.21–22.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3107, т.4. – Арк.156.

¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2702. – Арк.125–126.

¹⁶ Там само. – Арк.1–2.

За період окупації з Тернопільського обласного архіву УНКВС до Кракова й Лодзі вивезли документальні матеріали з 1924 по 1935 рр. – 10 фондів у кількості 924 одиниці зберігання, було розграбовано матеріали 40 фондів 1915–1939 рр.¹⁷ Зазнали втрат і харківські архіви. На час захоплення вермахтом цього міста тут, окрім місцевих, перебували й архівні матеріали, перевезені в липні – серпні 1941 р. з Києва та інших міст УРСР для подальшої евакуації на схід. Усі вони потрапили до рук окупантів¹⁸.

Величезний масив документів втратив Дніпропетровський обласний державний архів, адже з близько 800 тис. справ було евакуйовано лише 43 тис. Та й серед них більшу частину становили описи, таємні фонди й деякі матеріали політичного характеру часів царату. Найцінніша частина архівної колекції – фонди канцелярії катеринославського губернатора, губернського правління, канцелярії Азовського козацького війська, міської управи, багатьох освітніх, релігійних, медичних установ, органів місцевого самоврядування, документи промислових підприємств, судів тощо за 1679–1941 рр. залишилися в окупованому місті й тут загинули. Таким чином обласний архів втратив понад 750 тис. справ. В окупованому Дніпропетровську також залишилася велика кількість документів партійних організацій, бібліотек, історичного й художнього музеїв. За даними керівника робочої групи оперативного штабу райхсміністра А.Розенберга Й.Брауна, у місті на час приходу німців налічувалося 1195 тис. архівних справ у складі 3100 фондів¹⁹.

У період окупації Луцька (з 25 червня 1941 по 5 лютого 1944 рр.) архівні матеріали повністю знаходилися в розпорядженні нової влади. Конкретні розміри збитків визначити важко, адже частину документів до війни так і не було обліковано та впорядковано. Як стверджують підсумкові акти, складені відповідними комісіями 15 грудня 1944 р., повністю знищено 8 фондів облдержархіву загальною кількістю понад 12 тис. одиниць зберігання, 46 – заподіяно значної шкоди, усього втрачено 1 116 946 справ. Відчутних збитків завдано й бібліотеці обласного архіву, знищено та вивезено 9071 примірник друкованих видань. Втрати настільки значні, що архів і сьогодні не вийшов на попередню кількість одиниць зберігання. Документи вивозилися на вантажних автомобілях, частину з них було відправлено в Німеччину, інші – у Варшаву. Це масштабне пограбування проводили німецькі війська за розпорядженням луцького гебітскомісара Ліндера²⁰.

Важка доля випала держархіву Вінницької області. У результаті авіанальотів та артобстрілів загинула частина документів за період із 1923 по 1931 рр. в кількості 42 229 одиниць зберігання. Було знищено 257 фондів, зокрема папери губернських установ та органів влади. Що ж стосується матеріалів дореволюційного періоду, то німці вивезли 588 планів поміщицьких

¹⁷ Там само. – Спр.2728. – Арк.12.

¹⁸ Бібліотечні фонди Харкова в роки Другої світової війни: Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип.2. – К., 1997. – С.5.

¹⁹ Мешков Д. Дніпропетровські архіви під час Другої світової війни // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип.6. – С.188–189.

²⁰ Гика В. Про збитки, заподіяні архівним установам Волині в роки Другої світової війни // Там само. – С.225–226.

маєтків Подільської губернії й 10 карт. Окрім того, втрачено 27 фондів церков, 1 фонд синагоги, 2 фонди мирових суддів, фонди Центральної комісії, упровадженої для ревізії дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської та Волинської губерній і деякі інші²¹.

Зазначимо, що найбільш масовий вивіз культурних цінностей відбувався під час відступу вермахту. Так, навесні й улітку 1943 р. німецьке командування прийняло рішення про евакуацію на захід найважливіших культурних цінностей, зокрема тих, які, згідно з пропагандистською оцінкою, могли характеризувати «становище та досягнення німецьких колоній на окупованих землях»²². Серед архівних матеріалів перевага надавалася документам німецьких громад в Україні й актовим книгам місцевих магістратів, які функціонували у системі маґдебурзького права та нібито демонстрували давній німецький вплив на долю цих земель. Відбір і відправку матеріалів у вересні – жовтні 1943 р. здійснювала адміністрація Г.Вінтера, фахівці штабу А.Розенберга²³.

У 1943 р. за наказом Г.Вінтера до Кам'янця-Подільського й далі в Німеччину було вивезено документи Центрального архіву давніх актів – книги Київського, Володимирського, Подільського, Брацлавського воеводств за 1519–1836 рр. (5838 одиниць), фамільні зібрання Потоцьких, Гжицьких, Сапіг за XVIII–XIX ст. (182 коробки), Румянцевський генеральний опис Малоросії XVIII ст. (429 книг), колекцію матеріалів за 1512–1806 рр., що належала Товариству Нестора-літописця (736 документів)²⁴.

Союзники німців у війні також займалися вивезенням. Так, при відступі румунських військ із Буковини до евакуації було підготовлено весь масив документів Чернівецького облдержархіву (зв'язані у в'язки, запаковані в ящики). І хоч усе відправити не вдалося, але цінні фонди – примарії, жандармерії, сігуранци, трибуналу – усе ж вирушили за межі України, а саме у Трансильванію, Ясси, Бухарест. Окрім того, значну кількість архівних матеріалів із прикордонних районів Північної Буковини румуни переправили у Сучаву, Радауци, Кимполунг²⁵.

Загалом таких прикладів можна було б наводити ще багато. Слід зазначити, що архіви УРСР під час Другої світової війни зазнали збитків ще й унаслідок невдало проведеної евакуації документів у тил, масових їх знищень за розпорядженнями органів радянської влади, руйнування приміщень архівів від бойових дій. Частина зібрань загинула в місцях їх нового зберігання, а також у результаті залишення на території РРФСР. Висвітлення минулого може допомогти з'ясувати долю культурних цінностей України та відновити історичну справедливість.

²¹ Петренко Г.І. Втрати Державного архіву Вінницької області у роки Другої світової війни // Там само. – С.205.

²² ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.5. – Спр.2. – Арк.39.

²³ Грімстед П.К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – Л., 1992. – С.20.

²⁴ Пшеничний А.П. Архивы на оккупированной территории в годы Великой Отечественной войны // Отечественные архивы. – 1992. – №6. – С.91.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.2314. – Арк.4.

REFERENCES

1. Datskiv, I. (2000). Ukrainski arkhivy pid chas Druhoi svitovoi viiny. *Pytannia istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh statei, 4*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
2. Datskiv, I.B. (2001). *Vtraty Ukraïnoiu istoriko-kulturnykh tsinnosti pid chas Druhoi svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Chernivtsi. [in Ukrainian].
3. Dubyk, M. (1996). Do istorii arkhivnoi diialnosti natsystykykh ustanov v Ukraini pid chas okupatsii u 1941–1944 r.r. Kraïove upravlinnia arkhivamy, bibliotekamy ta muzeïamy pry Reïhskomisariati Ukrainy. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
4. Dubyk, M.H. (1997). *Arkhivna sprava v okupovanii Ukraini (1941–1944 r.r.): Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Dubyk, M. (1997). Arkhivy Kyieva chasiv nimetskoï okupatsii. *Naukovi zapysky, 2*. [in Ukrainian].
6. Fedoruk, O. (1993) Povnennia kulturnykh tsinnosti – povnennia natsionalnoi hidnosti. *Viche, 3*. [in Ukrainian].
7. Fedoruk, O. (1996). Povnennia v Ukrainu vtrachenykh kulturnykh tsinnosti v konteksti derzhavotvorchoho protsesu ta dukhovnoho vidrodzhennia. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
8. Fidler, V. (1996). „Trofei viiny” ta mizhnarodna vidpovidalnist. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 10*. [in Ukrainian].
9. Hrimsted, P.K. (2002). Dolia Kyivskoho tsentralnoho arkhivu davnykh aktiv u Druhii svitovii viini: Potriina trahediia – nyschennia, pohrabuvannia, propahandy. *Arkhivy Ukrainy, 4/6*. [in Ukrainian].
10. Hudzenko, P. (1958). Istoryky-arkhivisty Ukrainy u dni Velykoï Vitchyznianoi viiny. *Naukovo-informatsiinyi biuleten AU URSR, 2(32)*. [in Ukrainian].
11. Hyka, V. (1996). Pro zbytky, zapodiiani arkhivnym ustanovam Volyni v roky druhoï svitovoi viiny. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
12. Ivanenko, B. (1996). Arkhivy Ukrainy pid chas druhoï svitovoi viiny: peremishchennia, vtraty, povnennia, vidshkoduvannia. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
13. Lam-Meiier, D. (1996). Mizhnarodnyi informatsiinyi lystok «Zdobych viiny», vydannia prysviachene problemam kulturnykh vtrat u druhoï svitovii viini. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 10*. [in Ukrainian].
14. Maksakov, V.V. (1969). *Istoria i organizatsia arkhivnogo dela v SSSR (1917–1945 g.g.)*. Moskva: Nauka. [in Russian].
15. Maksakov, V.V. (1961). Arkhivy i arkhivnoe delo SSSR v gody Velykoï Otechestvennoi voïny 1941–1945 g.g. *Voprosy arkhivovedenia, 2*. [in Russian].
16. Maksakova, L.V. (1990). Spasenie kulturnykh tsennosti v gody Velykoï Otechestvennoi voïny. Moskva: Nauka. [in Russian].
17. Mitiukov, O.H. (1975). Diialnist arkhivnykh ustanov Ukrainskoi RSR u period Velykoï Vitchyznianoi viiny (1941–1945 rr.). *Arkhivy Ukrainy, 2*. [in Ukrainian].
18. Meshkov, D. (1996). Dnipropetrovski arkhivy pid chas druhoï svitovoi viiny. *Povnennia kulturnoho nadbannia Ukrainy: problemy, zavdannia, perspektyvy, 6*. [in Ukrainian].
19. Pavliuk, P. (1948). Arkhivy Ukrainy v roky Velykoï Vitchyznianoi viiny. *Naukovo-informatsiinyi biuleten AU URSR, 2*. [in Ukrainian].
20. Sebta, T. (2008). Diialnist nimetskykh arkhivnykh upravlin u Heneralnomu Hubernatorstvi i Raïhskomisariati Ukraina (1939–1945 rr.). *Pamiatky: arkheohrafichnyi shchorichnyk, 9*. [in Ukrainian].
21. Sebta, T. (2000). *Arkhivni dzhherela pro ukraïnski kulturni tsinnosti, vyvezeni natsystamy v roky II svitovoi viiny: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].

IHOR DATSKIV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of International Relations and Diplomacy,
Ternopil National Economic University
(Ternopil, Ukraine), idatskiv@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8359-3937>

VLADYSLAV PARKHOMENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor of the Department of History,
Mykolaiv V.Sukhomlynskyi National University
(Mykolaiv, Ukraine), vlad10031974@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0911-2941>

THE FATE OF THE ARCHIVES OF THE UkrSSR DURING WORLD WAR II

Abstract. *The purpose of the work is to identify, on the basis of an impartial assessment of the actions at that time, a number of factors that caused the loss of archival funds of UkrSSR, to investigate the mechanisms of removal and ways of their migration, to identify the locations, to summarize and determine the extent of the damage caused, and to develop recommendations for the theoretical and practical use of the results. The methodology of the study is based on the principles of historicism and the application of general scientific (typologization, classification, systematization), interdisciplinary (structural-system approach) and historical (chronologization, periodization) methods. This provided the principles of dialectics and logic of knowledge of the historical process and social development of the interpretation of the phenomena under study in the dynamics of social events, taking into account the relationships, as well as carrying out a comprehensive analysis of the totality of sources, given the multifactorial and ambiguous information available. The scientific novelty is to cover the evacuation by the Soviet authorities of archival materials in the eastern regions of the UkrSSR and their theft at detention facilities. Careful planning by the Nazi administration of measures for the implementation of the action of unprecedented robbery of archival assets, as well as the systematic seizure and removal of cultural property from the territory of our country. Conclusions. During the World War II, a great number of material and spiritual historical and cultural values, including a large number of archival documents, manuscripts, and other written sources, found in other countries were destroyed or removed from Ukraine. The results of the analysis of documents on the destruction and export of cultural property from our country during the war show that the imperial forces carried out these actions professionally and purposefully, pursuing political and self-serving aggressive goals for distorting the historical truth, the memory of the Ukrainian people, depriving them of their national identity, statehood and existence.*

Keywords: *historical and cultural values, archives, documents, occupying agencies, evacuation, archival funds, damage, World War II.*

Ph. D.,
Hansen Professor of History,
Deputy Head of School,
School of Historical and Philosophical Studies (SHAPS),
The University of Melbourne
(Melbourne, Australia), mark.edele@unimelb.edu.au
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1783-7662>

WHY DID UKRAINIAN RED ARMY MEN GO OVER TO THE GERMANS? THE CASE OF DEFECTORS TO THE WEHRMACHT'S 296 INFANTRY DIVISION, 1942–1943*

Abstract. *The purpose of this study is to analyse the reasons for defection among Ukrainian Red Army men during World War II. The research methodology is a combination of quantitative and qualitative methods. We analyse interrogation reports of Red Army defectors created by the counter-intelligence officer of the German 296 ID both for the reasons defectors gave for crossing the frontline and for the frequency their reasons fell into certain categories. We compare these data with the larger group of Soviet defectors, including other Soviet nationalities. The scientific novelty consists in combining cultural history with quantification and extending a methodology developed for Red Army defectors as a whole to the subset of Ukrainians among them. The article's source base is multi-archival, drawing on Ukrainian and Russian archives in addition to the German military archive. Conclusions.* *In the aggregate Ukrainians were not motivated in significantly different ways from Soviet defectors of other nationalities. Ukrainians were more often politicized than other nationalities, but the broad social and political grievances they expressed were shared by many Soviet citizens. Many of the Ukrainian defectors who were politicized enough to want to fight against the Soviets to liberate their "homeland" were imagining this home as the multi-national Soviet Union rather than a Ukrainian national territory. The political grievances which motivated these politicized Ukrainians were political (lack of freedom, repression) or social (the collective farms, terrible living conditions) rather than national (freedom for Ukraine). Ukrainian nationalists were in the minority among defectors, and tended to come from the formerly Polish territories annexed after the start of World War II in Europe.*

Ключові слова: *World War II, defectors, Ukrainian defectors, Wehrmacht's 296 Infantry Division.*

Ukraine was among the Soviet republics which suffered most in World War II¹. Entirely occupied by Germany and its allies, a brutal regime of destruction, counter-insurgency, genocide, deportations to work in Germany, and

* An earlier version was presented at the Australian Historical Association Conference in Canberra, 3 July 2018. I would like to thank Oleg Beyda, David Stahel, and Yurii Shapoval for comments.

¹ For broad histories of Ukrainian suffering in the 20th Century see: *Snyder T.* Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin. – London, 2010; *Liber G.O.* Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954. – Toronto, 2016.

extraction of resources bled the country white². Population losses were staggering. The regions liberated by April 1944 held nearly 40% fewer people than before the German invasion³. Cities were particularly badly hit, their populations standing on average at 37% of the 1941 number. Kyiv had only 36% of its pre-war population, Rivne – 34%, Ternopil – 34%, and Zaporizhzhia – 23%⁴. Such numbers of course included those drafted into the army by the Soviets and those evacuated east in 1941, but they accounted for a minority of the losses. In Kharkiv, for example, which lacked nearly half a million people by 1944, only some 65 000 had been evacuated in September-October 1941⁵. Overall, maybe 4 million people had been removed from Ukraine to the Soviet hinterland by the end of 1941⁶, about 10% of a pre-war population of 41,3 million⁷. Many more died: 5,2 million civilians and nearly 1,6 million soldiers, or about 16% of the population of Ukraine⁸. Such numbers are abstract, dry representations of years of living under a regime of terror, mass killing, exploitation, hunger, and violence.

With brutalization came collaboration – a topic with renewed relevance in today's history wars between Russia and Ukraine⁹. Notwithstanding contemporary images proliferated in Russian media, Ukrainians were not particularly likely to collaborate with the Germans¹⁰. As far as military collaborators are concerned, they were in fact underrepresented both at the time¹¹ and in post-war prosecutions of traitors and accomplices of the German occupation regime¹².

² *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule. – Cambridge; London, 2004; Україна: Політична історія. XX – початок XXI століття / Ред. В.Литвин. – К., 2007. – С.757–813; *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – Frankfurt a. M., 2011.

³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (hereafter – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3976. – Арк.3. At the time 86% of Ukrainian territory had been liberated from German occupation.

⁴ Там само. – Арк.5. On the re-population of Kyiv after liberation see: *Blackwell M.J.* Kyiv as a Regime City: The Return of Soviet Power after Nazi Occupation. – Rochester, 2016.

⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.24. – Арк.15. On 1944 population and losses: Там само. – Спр.3976. – Арк.5. According to German estimates, in the summer of 1941 between 10% and 20% of the population managed to evacuate or flee. See: *Pohl D.* Die Herrschaft... – S.122.

⁶ *Куманев Г.А.* Эвакуация населения из угрожаемых районов СССР в 1941–1942 гг. // Население России в XX веке: Исторические очерки: В 3 т. – Т.2: 1940–1959 / Отв. ред. Ю.А.Поляков. – Москва, 2001. – С.71.

⁷ *Рогачевская Л.С., Кабузан М.В.* Население и территория СССР и РСФСР накануне Великой Отечественной войны // Там же. – С.16.

⁸ *Эрлихман В.В.* Потери народонаселения в XX веке: Справочник. – Москва, 2004. – С.34.

⁹ On the Russian side of the history wars see: *Edele M.* Fighting Russia's History Wars: Vladimir Putin and the Codification of World War II // History and Memory. – 2017. – Vol.29. – No.2. – P.90–124. On Ukraine, see for example: *Плохий С.* Как Сталин потерял голову: Вторая мировая война и войны памяти в современной Украине // СССР во Второй мировой войне: Оккупация, Холокост, сталинизм / Отв. ред. и сост. О.Будницкий, Л.Новикова. – Москва, 2014. – С.392–410.

¹⁰ See: *Golczewski F.* Ukrainische Reaktionen auf die deutsche Besetzung 1939/41 // Anpassung, Kollaboration, Widerstand: Kollektive Reaktionen auf die Okkupation / Ed. W.Benz et al. – Berlin, 1996. – S.199–211.

¹¹ 16% of Soviet citizens fighting with the Germans came from Ukraine. See: *Edele M.* “What Are We Fighting For?” Loyalty in the Soviet War Effort, 1941–1945 // International Labor and Working-Class History. – 2013. – Vol.84. – No. Fall. – P.259. Table 4. Before the war, more than 21% of the Soviet population had lived in Ukraine (as of 1 January 1940): *Рогачевская Л.С., Кабузан М.В.* Население и территория СССР и РСФСР накануне Великой Отечественной войны // Население России в XX веке. – С.16.

¹² Overall, between 1943 and 1953, in the Soviet Union 257 178 people were arrested for “treason and collaboration with the German occupiers” and another 151 769 as “accomplices of

Given the prominence of nationalist guerrillas in wartime Ukraine, however, it might be worth asking if the motivations to serve the Germans were different for Ukrainians than for Russians. Did Ukrainians side with the Germans to free Ukraine from Bolshevism?¹³

Historians of collaboration have pointed to the complex motivations underlying this phenomenon. Coercion, survival, and accommodation with the occupying forces played a central role. Ideological commitment might, too, but this aspect is hard to untangle from the others¹⁴. Something similar is true for the motivation of defection, by which I mean the voluntary crossing of the frontline from the Soviet to the German side. “Defector” is a rough English equivalent for what the Germans called *Überläufer* and the Soviets *перемешчики* – soldiers who voluntarily surrendered to the enemy. Their history overlaps with those of wartime captivity on the one hand and with the history of collaboration on the other. But these histories are also distinct: not every defector became a collaborator and the majority of POWs had not surrendered on their own accord¹⁵. In contrast to the work on collaborators, for defectors we have at least some evidence which was not produced in the context of post-war prosecutions¹⁶,

the German-Fascist occupiers (see: *Edele M.* Stalin’s Defectors: How Red Army Soldiers Became Hitler’s Collaborators, 1941–1945. – Oxford, 2017. – P.141, table 7.1). Together, these would be 408 947 traitors, collaborators, and accomplices. In Ukraine, during the same time period, 80 075 (or 19,5% of the combined all-Union numbers) were arrested for treason and as accomplices. *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.207, 211. On the “cleansing” of formerly occupied Soviet territories see: *Voisin V.* L’URSS contre ses traîtres: L’Épuration soviétique (1941–1955). – Paris, 2015.

¹³ This was, essentially, the tactic of the OUN, until the Germans made it clear that they were not interested in such collaboration. See: *Rossolinski-Liebe G.* Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult. – Stuttgart, 2014.

¹⁴ On Ukrainian collaborators see, for example: *Potichnyj P.J.* Ukrainians in World War II Military Formations: An Overview // *Ukraine during World War II: History and its Aftermath: A Symposium / Ed. by Y.Boshyk. – Edmonton, 1986. – P.61–66; Golczewski F.* Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften // *Die Bürokratie der Okkupation: Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa / Ed. by W.Benz et al. – Berlin, 1998. – S.173–196; Kudryashov S.* Ordinary Collaborators: The Case of the Travniki Guards // *Russia: War, Peace and Diplomacy: Essays in Honour of John Erickson / Ed. by L.Erickson, M.Erickson. – London, 2005. – P.226–239; Прусин А.* Украинская полиция и холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации // *Голокост і сучасність: Студії в Україні і світі. – 2007. – №1. – С.31–59; Black P.* Foot Soldiers of the Final Solution: The Travniki Training Camp and Operation Reinhard // *Holocaust and Genocide Studies. – 2011. – Vol.25. – No.1. – P.1–99; Benz A.* Handlanger Der SS: Die Rolle der Travniki-Männer im Holocaust. – Berlin, 2015. On civilians see: *Скоробогатов А.В.* Харків у часи німецької окупації (1941–1943). – X., 2004. – С.128–174; *Lower W.* Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine. – Chapel Hill, 2005. – P.101–106; *Rudakova D.* Soviet Women Collaborators in Occupied Ukraine 1941–1945 // *Australian Journal of Politics & History. – 2016. – Vol.62. – No.4. – P.529–545.*

¹⁵ There is a huge literature on Soviet POWs in German hands. The classic is: *Streit K.* Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945, new ed.: Bonn, 1997. For a bibliographic overview to the mid-1990s see: *Osterloh J.* Sowjetische Kriegsgefangene 1941–1945 im Spiegel nationaler und internationaler Untersuchungen. Forschungsüberblick und Bibliographie, 2nd. rev. ed. – Dresden, 1996. Important recent contributions include: *Шнеер А.* Плен: Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – Москва; Иерусалим, 2005; *Hilger A., Overmans R., Polian P.* Rotarmisten in deutscher Hand: Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges. – Paderborn, 2012.

¹⁶ On the use and problems of war-crime trial cases see: *Penter T.* Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators // *Slavic Review. – 2005. – Vol.64. – No.4. – P.782–790; Dumitru D.* An Analysis of Soviet Postwar Investigation and Trial Documents and

but shortly after the deeds in question: interrogation protocols by German counterintelligence.

Can we believe the notes of German officers who interrogated desperate men who had just so survived usually hair-raising ordeals to get across the frontline? The pragmatic answer is that our choice is between having no information at all and carefully using them. Of course, there is no need to be naive about these sources, which included a variety of distortions. The intentions of the interrogators were not among them. The Germans wanted to find out what motivated Soviets to stop fighting. This was essential information to fuel the propaganda across the frontline¹⁷. Hence, there was a fairly strong incentive to get this information right. That still leaves the problem of German preconceptions and the potential for mis-categorization or mis-translation¹⁸. We will deal with some of them below.

But there is also the question if the Soviet defectors told the truth. Would they not tell the Germans what these wanted to hear?¹⁹ If the archival record would be full of statements about “hatred against the Jews”²⁰, about defectors not wanting to “fight for the Jews”²¹ or “the Jews and the commissars”²² this conclusion would be warranted. However, such statements were remarkably rare. Defectors often did not understand their situation, their real options, or what the Germans wanted. At its most disturbing, such mis-apprehensions led some Jews to defect to their certain execution – and not hide the fact that they were Jewish²³. The German officers also frequently complained that the defectors were more interested in talking about their terrible lives and what had led them to decide to cross the frontline than passing on valuable information about tactical issues²⁴. Clearly, the defectors had agency not only in what they did – crossing the frontline – but also in what they said about it.

My previous work²⁵ on Soviet defectors in World War II has shown that:

1. Soviet soldiers were more likely to defect than other Allied military personnel.
2. Their motivations to do so were complex, ranging from simple survivalism to ideologically motivated resistance to Stalinist rule.
3. Ukrainians were slightly over-represented among Soviet defectors²⁶.

Their Relevance for Holocaust Studies // *The Holocaust in the East: Local Perpetrators and Soviet Responses* / Ed. by M.David-Fox, P.Holquist, and A.M.Martin. – Pittsburgh, 2014. – P.142–157.

¹⁷ *Buchbender O.* Das tönende Erz: Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg. – Stuttgart, 1978. See also: *Idem.* Heil Beil! Flugblattpropaganda im Zweiten Weltkrieg: Dokumentation und Analyse. – Stuttgart, 1974; *Buchbender O., Schuh H.* Die Waffe, die auf die Seele zielt: Psychologische Kriegsführung 1939–1945. – Stuttgart, 1983.

¹⁸ *Förster J.* Zum Rußlandbild der Militärs 1941–1945 // *Das Rußlandbild Im Dritten Reich* / Ed. by H.-E.Volkmann. – Cologne; Weimar; Vienna, 1994. – S.140–163.

¹⁹ The more intelligent among German soldiers were well aware of this danger. See: *Kuby E.* Mein Krieg: Aufzeichnungen aus 2129 Tagen, 3rd ed. – Berlin, 2010. – P.237.

²⁰ German Military Archive, Freiburg (henceforth – BA-MA): BA-MA. – RH 26-296/107. – Überläufer Fragebogen, 2.7.43.

²¹ *Ibid.* – RH 26-296/102.

²² *Ibid.* – FC-35 16-P. 25. Inf. Division (mot.), Abt. Ic, Vernehmung von 2 Überläufer des II. Batls. S.R.1285, Überläufer am 31.8.42 früh bei Gorodischtsche (September 1942).

²³ *Edele M.* Stalin's Defectors... – P.93–94.

²⁴ BA-MA. – RH 24-26/125, folio 13–15, here: 13–14. “Erfahrungen bei Gefangenenvernehmungen” (1941).

²⁵ *Edele M.* Stalin's Defectors.

²⁶ The prominence of Ukrainians among defectors is supported by a variety of sources. The database on defectors 296 ID used below is only one of these sources (see: *Edele M.* Stalin's Defectors... – P.86–87). German officers of other units also thought that they were among the

Building on this prior work, this essay sets out to investigate what motivated *Ukrainian* as opposed to *Soviet* defectors to cross the frontline? Were Ukrainian defectors in any way different from Soviet defectors overall? In particular, what role did Ukrainian nationalism play in decisions to risk life and limb and cross over to the enemy?

To answer these questions I use a database developed for my 2017 book *Stalin's Defectors. Why Red Army Soldier became Hitler's Collaborators*, but not yet exploited to pursue this problematic. It includes information on all defectors registered by the 296 German Infantry Division (296 ID) between April 1942 and December 1943²⁷. At the time, the 269 ID was part of Army Group Center, fighting first with the 2nd Panzer Army at Orel in Russia, then, from September 1943, with the 9th Army at Gomel and Babruysk in Belarus²⁸. Altogether, the database holds information on 334 defectors, 46 of them (or 14%) self-identified as Ukrainian. If we eliminate those soldiers from the sample whose nationality was not noted, the share of Ukrainians increases to 19%²⁹. Below I analyse this dataset both quantitatively and qualitatively, supplemented by other, more fragmentary, and therefore un-quantifiable archival sources where appropriate. This addition of further cases from other sources increases the sample for the *qualitative* conclusion from 46 to 49.

This number, of course, is still but a drop in the ocean: overall, there were at least 117 000 Red Army defectors in 1942–1945 alone, a significant share of them Ukrainians³⁰. Whether or not our examples are representative is unclear at this stage of research. Although historians often draw far-reaching conclusions from small samples, sometimes even from one single case³¹, the results presented here should be seen as preliminary. A much fuller study of interrogation reports remains to be conducted to test, confirm, or falsify these conclusions. Such an investigation would require a data-set coherent enough for both qualitative and quantitative analysis. Historians face immense methodological problems in this respect. On the one hand, the records on division level are fragmentary, both because counter-intelligence officers differed widely in how detailed notes they took, and because records were lost or destroyed during retreats. Focusing on

most likely groups to defect. See, for example: BA-MA. – RH 24-17/155, folio 92, 93, 103, 127, 131, 134, 141, 205; RH 24-17/170, folio 101 (reports from summer 1941); RH 24-26/132 (summary of experience August 1941 – May 1942); RH 24-26/278, Anlage 5a, folio 4. „Das XXVI. Armeekorps im Rußlandfeldzug am linken Flügel der Heeresgruppe Nord vom 20. August 1941 bis 6. Mai 1942“. The Soviet command also thought so, ordering in August 1941 to pull all soldiers out of the frontline who hailed from the occupied territories. See: *Ibid.* – RH 24-17/156, folio 63. The heavy losses eventually forced the Red Army to send them back to the fighting units already by March 1942. See: *Ibid.* – RH 24-17/185, folio 153, 156.

²⁷ The raw data is contained in three files; BA-MA. – RH 26-296/97 (1942), RH 26-296/102 (1943), RH 26-296/107 (1943). There is also a file with more fragmentary earlier reports, which were not included: RH 26-296/93.

²⁸ *Tessin G.* Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. – Vol.9. – Osnabrück, 1974. – S.296.

²⁹ *Edele M.* Stalin's Defectors. – P.86, table 5.4.

³⁰ *Ibid.* – P.21, 31. There are no overall data for the year with likely the highest tally: 1941.

³¹ For example: *Hellbeck J.* Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939). // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – 1996. – Vol.44. – No.3. – P.344–375.

higher military levels (corps, armies, or army groups) introduces a severe selection bias, because only defectors likely to have interesting information or those with potential for collaboration were forwarded for further interrogation from the divisions³².

Overall, my source-base shows little evidence that in the aggregate Ukrainians were motivated in significantly different ways from other defectors. The data-set of the 296 ID shows a higher degree of politicization of Ukrainians, but the broad social and political grievances they expressed were shared by many Soviet citizens. As far as a national aspect is concerned, the evidence suggests that many of the Ukrainian defectors who were politicized enough to want to fight against the Soviets to liberate their “homeland” were imagining this home as the multi-national Soviet Union rather than a Ukrainian national territory. Most of the Ukrainian defectors had grown up in the Soviet Union. Many had at some point lived outside of the Ukrainian SSR. Hence, they quite naturally imagined the political space they wanted to liberate as the territory of the Soviet Union. The political grievances which motivated most of these politicized Ukrainians were political (lack of freedom, repression) or social (the collective farms, terrible living conditions) rather than national (freedom for Ukraine). Ukrainian nationalists were in the minority among defectors, and tended to come from the formerly Polish territories annexed after the start of World War II in Europe.

Motivation

We begin our investigation by comparing the relative weight of eight broad reasons to go over to the enemy (table 1). These categories are the result of grouping together the spontaneous and diverse answers defectors gave to the open ended question about why they had decided to go over to the Germans³³. The first four are relatively abstract reasons. “Survivalism” denotes the will to escape death at any cost without citing any moral or political reason. It was a largely negative sentiment, an absence of loyalty or devotion to any of the warring sides. As one Ukrainian deserter, escapee from German captivity, and defector put it in 1945: “What are we fighting for? It would be better if Hitler and [...] Stalin would come out and fight [among themselves]. He who wins”, he continued, “his government also should also get victory”. The people, meanwhile, should be left alone³⁴. “Defeatism” was slightly different from pure survivalism. It relied on an analysis, however rudimentary and however misguided, of the military situation as hopeless. Defeatists might well have continued to put their life on the line if their side was holding firm or advancing. But they did not see the point of dying for what they perceived as a lost cause. Defeatism could shade over into political reasoning. In my original research I made a distinction between “political disaffection” and “active anti-Stalinism”. The former referred to disgust at the Stalinist political system, its lack of democracy, collective farms,

³² See the discussion: *Edele M. Stalin's Defectors...* – P.81–84, 89–90, 97–100.

³³ For an elaboration of these categories see: *Ibid.* – Chapter 6.

³⁴ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.А461. – Оп.1. – Д.1820. – Л.2, 11.

repression, horrible living conditions, and thought control. Active anti-Stalinism was an extreme version of such opposition, which coupled disaffection with an at least rudimentary analysis of who was to blame and what was to be done. Typically, active anti-Stalinists expressed a desire to fight on the side of the Germans against Stalin's regime. This was an extreme position exactly because for most the point of defection was to escape the war, not to continue it on the other side.

Only a minority of defectors were "active anti-Stalinists" in this restrictive definition. Among the Ukrainians in our data-set from the 296 ID, there was not a single one thus classified. Much more widespread were four concrete reasons: the influence of German leaflet propaganda encouraging surrender; the often horrific living conditions in the Red Army; memory, either directly or via friends and family members, of allegedly fair treatment in German captivity during World War I; and the desire to return to one's family living on occupied territory.

Table 1

Reasons for Defection to 296 ID

Reason	All Defectors (%; N=334)	Ukrainians (%; N=46)
Survivalism	8,7	6,5
Defeatism	33,5	37,0
Political disaffection	34,4	41,3
Active anti-Stalinism	1,2	0,0
German propaganda	19,5	17,4
Living conditions in Red Army	17,1	10,9
Desire to return to family	12,3	30,4
Memory of WWI treatment	3,0	0,0

Note: Multiple answers were often given. Hence the shares do not add up to 100.

Two main numerical differences between Ukrainians and defectors overall stand out in table 1. First, nearly a third of the Ukrainians defected because they wanted to go home. This result makes perfect sense, of course, given the geography of occupation: "I simply want to go home", was not a reason people from unoccupied territories could give. While the Ukrainian defectors were a much more urban group than defectors to the 296 ID as a whole, the group that gave this reason was overwhelmingly rural. Of the 14 Ukrainian defectors who attempted to go back home, six were collective farmers and three others classified as "agricultural workers". Another was an agronomist, who would be classified under "professional" in table 1, but most likely lived and worked in a village. The rest

were skilled workers, who might or might not live in a city: two locksmiths and a joiner. There was also one student, who wanted to go see his parents.

The second outstanding difference is that political disaffection was much more prevalent among Ukrainians, while living conditions in the Red Army, German leaflet propaganda, or the memory of captivity in World War I played a lesser role (the latter probably as function of the relative youth of the sample, see below). 19 of the 46 Ukrainian defectors in our sample cited political disaffection as a reason. This more widespread politicization is particularly striking given the age of the Ukrainian defectors. As table 2 shows, the Ukrainians who went over to the 296 ID were significantly younger than their peers. Nearly half of them were born since the revolution. Unless they hailed from the newly occupied territories, they had thus not known a political system other than Bolshevism³⁵.

Table 2

Distribution of defectors to 296 ID by generation

Birth Year	All Defectors (%; N=334)	Ukrainians (%; N=46)
1893–1899	14,7	8,7
1900–1916	58,1	41,3
1917–1925	27,2	50,0
	100,0	100,0

Historians usually assume that the younger generation was more likely to be loyal to the regime and more willing to fight³⁶. My own study of the defectors to the 296 ID found that defectors born since 1917 were least likely to be political, but also quite likely to be defeatist³⁷. The latter finding is also borne out by the Ukrainian sub-sample examined here, which shows a significantly higher share of defeatist motivation (table 1). In table 4 we can also see that the politically motivated Ukrainians tended to be older, which is also consistent with my findings about the complete sample of defectors to the 296 ID.

The higher instance of overall politicization among the Ukrainian sub-sample is in part a function of the specifically Ukrainian experiences – famine,

³⁵ Only three among the 46 Ukrainian defectors in my database hailed from the formerly Polish territories. They were all born in 1919: #64 (a worker); #120 (a collective farmer); and #231 (an agriculturalist who owned 15 acres of land). See: BA-MA. – RH 26-296/97; RH 26-296/102.

³⁶ *Сенявская Е.С.* 1941–1945: Фронтовое поколение: Историко-психологическое исследование. – Москва, 1995; *Reese R.* Why Stalin's Soldiers Fought: The Red Army's Military Effectiveness in World War II. – Lawrence, 2011. The overwhelmingly young women who served in the armed forces during the war have received particular attention recently. See: *Krylova A.* Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front. – Cambridge; New York, 2010; *Markwick R.D., Cardona E.* Soviet Women on the Frontline in the Second World War. – Houndmills, 2012. For a recent study stressing ideological motivation see: *Hellbeck J.* Stalingrad: The City That Defeated the Third Reich. – New York, 2015.

³⁷ *Edele M.* Stalin's Defectors... – P.113–114.

nationality policy, nearly constant terror since Stalin's revolution from above – and in part a function of social background. My overall investigation has concluded that Ukrainian defectors were slightly more politicized than other national groups (with the exception of Kazakhs, who had suffered even more from Stalin's revolution from above). But it has also shown that defectors from socially more privileged groups of Soviet society were more likely to defect for political reasons than, for example, "Stalin's peasants"³⁸. And the Ukrainian sub-set is also skewed towards urban and professional groups, as table 3 shows.

Table 3

Class Composition of defectors to 296 ID

Class	All Defectors (%; N=334)	Ukrainians (%; N=46)
Collective farmer	38,3	23,9
Skilled worker or artisan	35,9	37,0
Professional	9,6	15,2
Industrial worker	8,4	11,0
Agricultural worker	3,6	6,5
Unknown	3,6	2,2
Career soldiers	0,6	4,3
Sum	100,0	100,1

Note: Analysing the class structure of defectors comes with some methodological problems³⁹. The German interrogators asked for the defectors' profession, and what they wrote down was inevitably a mix between what their captives told them and what they recognized as a category. The sources don't usually tell us if a skilled worker works in industry, is an independent craftsman in the city, or has a skilled profession in a collective farm (hence the category "skilled worker or artisan" above). Likewise, it is unclear what exactly the Germans categorized as an "agricultural worker". These complications, however, are more important if we try to match up the German categories with Soviet class categories, as I have tried in my previous work. For our problematic here, the mis-match between the German and the Soviet categories does not matter as much: table 3 compares like with like.

If we drill deeper into the data-set, we find that among those Ukrainians with political motivations the over-representation of professionals was even stronger, making up nearly a quarter (21%) of the sub-set; meanwhile, collective farmers were even less prominent among the Ukrainians than among defectors overall (table 4). Hence we can conclude that it was a combination of class and nationality in this particular sample which counter-acted the influence of generation: the politicized defectors were Ukrainian, urban, and professional.

³⁸ *Edele M. Stalin's Defectors...* – P.113–114; *Fitzpatrick Sh. Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization.* – New York; Oxford, 1994.

³⁹ See: *Edele M. Stalin's Defectors...* – P.87–89.

Table 4

Politically disaffected defectors to 296 ID

	All Nationalities (%; N=115)	Ukrainians (%; N=19)
1893–1899	18,3	21,1
1900–1916	59,1	42,1
1917–1925	22,6	36,8
Collective farmer	36,5	21,1
Skilled worker or artisan	30,4	36,8
Professional	14,8	21,2
Industrial worker	11,3	5,3
Agricultural worker	3,5	5,3
Unknown/other	–	10,5

The role of nationalism

What, then, were the politics which motivated these urbanized Ukrainians to join the German side? Mostly, their concerns were not particularly “Ukrainian”. Instead, they cited similar reasons non-Ukrainian defectors would: Some noted that they were “hostile” toward the Soviet system⁴⁰. “Dissatisfaction with the Soviet System” could be cited on its own⁴¹, together with the hope to return home⁴², or in combination with a lacking desire to fight or the impact of leaflet propaganda⁴³. “No desire to fight for the Soviet regime”, was another laconic answer⁴⁴. Others cited “general dissatisfaction with Soviet rule”⁴⁵, or threat of persecution for defeatism: “Because of a statement that the German planes are better than the Russian ones, the defector was supposedly sentenced to death, a sentence commuted to frontline service. He had long planned to come across, but thus far did not find a possibility”⁴⁶. Another Ukrainian had stated in the fall of 1941 that the Germans would soon have marched all the way to the Caspian, an utterance which had earned him a ten-year prison sentence he now tried to escape by crossing the frontline⁴⁷. One particularly interesting case was a former priest (*Pope*), who was an enemy of Bolshevism for

⁴⁰ BA-MA. – RH 26-296/107.

⁴¹ Ibid. – RH 26-296/97.

⁴² Ibid.

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Ibid. – RH 26-296/102.

⁴⁶ Ibid. – RH 26-296/97. #120 of my database, one of the three who hailed from the formerly Polish territories.

⁴⁷ Ibid. – RH 26-296/97.

religious reasons and had served a 15 year camp sentence before getting to the frontline⁴⁸.

Few, by contrast, displayed a sense of Ukrainian national consciousness. “As an Ukrainian, he hates the Soviet government”, reads the note on one collective farmer, born in 1900, who also had family in occupied territory, where he wanted to sit out the war⁴⁹. If we widen our source base beyond the defectors to the 296 ID, we can cite more such statements, including those which should be categorized as “active anti-Stalinist” in above definition. Outright nationalists intent at joining forces with the Germans to fight the Soviets tended to come from the newly incorporated regions in the west, which had been part of Poland in the interwar years⁵⁰. An example is a man from Lvov (Lviv, Lwów, Lemberg), who claimed to be a member of “the national Ukrainian party” (that is, presumably, the OUN). He hoped he could “cooperate with the Germans in the development of Ukraine, either in the Ukrainian militia or in another role”⁵¹.

Not every mention of Ukraine had clearly nationalist overtones, however. It could be simply a geographic category. One defector noted that Ukrainians who hailed, like himself, from the occupied territories were pulled out of the frontline to prevent defections. This prompted him to cross the line before it was too late. His family was in Ukraine and he had been convicted for anti-Soviet agitation and thus needed to get away⁵².

In other cases, politically motivated defectors cited the liberation of their homeland as a reason to defect, but this “homeland” was not necessarily Ukraine. The word the German interrogator used in his reports was *Heimat*, a direct equivalent of *Rodina* in Russian or *Bat'kivshchyna* in Ukrainian. In all three languages, this term can refer to one's immediate region or city of origin or residence, once nation (Ukraine), or the larger state of which it was a part (the Soviet Union). This ambiguity was exploited by Soviet wartime propaganda attempting to motivate Soviet soldiers to fight by asking them to defend *Rodina*: home, hearth, women and children, but also the nation and the state⁵³. When answering the question what had made them defect, Ukrainians displayed a similar ambiguity about the term.

“The defector does not agree with the Soviet regime. He understands the struggle of the German Wehrmacht as a fight for the liberation of his homeland from Bolshevism. One of his friends, who had fought in the Fall of 1941 in Ukraine, told him that masses of Russian soldiers were taken prisoner by

⁴⁸ Ibid. – RH 26-296/102.

⁴⁹ Ibid. – RH 26-296/107.

⁵⁰ Шнейер А. Плен. – С.133–134.

⁵¹ BA-MA. – RH 24-17/299, folio 43. GFP b. XVIi A.K., Vernehmungsbericht, 11.2.42.

⁵² Ibid. – RH 26-296/97.

⁵³ Edele M. Paper Soldiers: The World of the Soldier Hero According to Soviet Wartime Posters // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. – 1999. – Vol.47. – No.1. – P.89–108; Kirschenbaum L.A. “Our City, Our Hearths, Our Families”: Local Loyalties and Private Life in Soviet World War II Propaganda // *Slavic Review*. – 2000. – Vol.59. – No.4. – P.825–847. More broadly see also: Berkhoff K.C. *Motherland in Danger: Soviet Propaganda During World War II*. – Cambridge, Mass., 2012.

the Germans [...] The troops currently deployed at the front are so poorly trained, that a Russian victory is hopeless”⁵⁴.

Other Ukrainians declared that they saw “in the German struggle the liberation of the Russian people”, and hence defected “to no longer have to fight against his liberators”⁵⁵. Others noted that they had already been under German occupation earlier in the war and thus knew the occupiers well. The Germans were “liberators of the Russian people”⁵⁶.

At times, the German used the term *Vaterland* (fatherland, russ: *Otechestvo*; ukr.: *Bat'kivshchyna*), which would refer to a national or imperial entity and could not denote the local homeland. But this expression still left it ambivalent if the defector talked about the Russian/Soviet empire or Ukraine as a smaller nation state. “Both do not agree with the Soviet regime”, reads one note. “They do not know why they should fight, because since the Revolution, they have not known any freedom in their fatherland”⁵⁷.

Is this confusion between “Russia” and “Ukraine”, the Soviet Union and the fatherland maybe a German rather than an Ukrainian bewilderment? Is what we hear the interrogator’s rather than the defectors’ thoughts? It is possible that the German officer did not make a difference between “Russia” and “Ukraine”, although that’s not very likely. For one, he did note the nationality of the defectors, and “Russian” was clearly delineated from “Ukrainian”, as in the Soviet nationality categorization. Moreover, in World War I, Germany had occupied Ukraine and sponsored a Ukrainian national state as a buffer against Bolshevik Russia⁵⁸. This history was well-known among soldiers who fought in the east⁵⁹. It is unlikely that the officer would not have understood the difference between liberating “Russia” and liberating “Ukraine”. It is, thus, at least possible, that what we encounter in these sources is a Russian imperial (*Rossiiskii*) consciousness, a hope to liberate not just Ukraine from Bolshevik oppression, but all the lands of the former Russian and now Soviet empire⁶⁰.

This reading would conform to what other historians have found about Ukrainian national consciousness during the war and the occupation. In the minds of most ordinary Ukrainians, “our people” (*nashi, svoi*) included both Ukrainians and Russians at the time. The Great Famine of 1932–1933 was remembered vividly by most, but seen as a Bolshevik crime, not a Russian one.

⁵⁴ BA-MA. – RH 26-296/97.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid. – RH 26-296/107.

⁵⁷ Ibid. – RH 26-296/97.

⁵⁸ *Von Hagen M.* War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Seattle; London, 2007.

⁵⁹ *Pohl D.* Die Herrschaft. – Part I (Chapters 1–4).

⁶⁰ We find this consciousness both among military collaborators with the Germans, and among Russian and Ukrainian intellectuals supporting Stalin’s expansionist foreign policy from 1939. See: *Andreyev C.* Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Emigré Theories. – Cambridge, England, 1987; *Plokhyy S.* The Call of Blood: Government Propaganda and Public Response to the Soviet Entry into World War II // *Cahiers du Monde russe.* – 2011. – Vol.52. – No.2/3. – P.314–317.

The short-lived post-revolutionary independent state was remembered, but without particular fondness or loyalty. The golden past was not Ukrainian, but Tsarist, that is, imperial⁶¹. As one Ukrainian Nationalist, a member of the Bandera fraction of the OUN, lamented:

“To a part of our compatriots, Moscow and the Muscovite region bit by bit have become the “motherland” and the Russian people and Russia – a common fatherland and a common society, that was at first Russian, then Orthodox, Slavic, proletarian, and now Soviet”⁶².

The lack of a national anchoring of anti-Bolshevik positions was also noted by the Germans. One officer noted after nearly three months’ experience of interrogating Soviet POWs:

“Although the proportion of ‘foreign peoples’ (*Fremdvölker*) (Caucasians, Mongolians, Tartars, and also Ukrainians) was fairly high in the first few months, attempts to achieve national autonomy were only made if those interrogated realized that there would be preferential treatment [for such desires]. Meanwhile, the overwhelming majority was hostile towards the Bolshevik system, or at least coolly opposed to it”⁶³.

Insofar as one can discern from the muted voices we hear through the filter of the interrogation reports, it was a kind of an imperial, anti-Bolshevik, but still revolutionary consciousness which animated many of the more politicized of the Ukrainian defectors to the 296 ID. It was not Russian rule, but the generalized bad life, the suffering and deprivation, and the ubiquitous repression, experienced more often than not either in person or as part of a family, which was cited as the reason for wanting to fight Bolshevism, or at least to stand back and let others fight it. The liberation in question was not a national one – freedom for Ukraine – but the liberation of a “homeland” which was all-Soviet. One Ukrainian defector described his motivation thus:

“Reason for the defection: From his youth onwards his life in the Soviet Union was hard. As an apprentice he never got enough to eat, as assistant he earned so little that he could barely afford to buy clothes. Because he had failed to register with the police in Kyiv, he was jailed. As a result of a failed attempt at escape [from jail] he was sentenced to five years [...] and sent to forced labor in Murmansk. He again tried to flee, but was caught and heavily wounded in the process. He has thought for a long time about ways and means to escape the Soviet misery. [...] He wishes to fight with weapon in hand for the liberation of his homeland from the Bolshevik terror”⁶⁴.

⁶¹ *Berkhoff K.C.* Harvest of Despair. – Chapter 9.

⁶² *Ibid.* – P.208.

⁶³ BA-MA. – RH 24-26/125, folio 13–15, here: 14 „Erfahrungen bei Gefangenenvernehmungen“ (1941).

⁶⁴ *Ibid.* – RH 24-17/210, folio 38rev. 294. ID, Abt. Ic, Vernehmungbericht Nr.87, 10 May 1943.

This man had been born in 1918 in the Kyiv region but before the war had lived in Erevan (Armenia) – not an untypical case in the highly mobile society before the war⁶⁵. What was his homeland? Most likely, it was the entire Soviet Union – the country he had grown up in, the space which had defined his pre-war life – from Kyiv to Murmansk and on to Erevan. His failure to mention Ukraine is typical: many of those who wanted to take up arms against the Bolsheviks had a deeply Soviet consciousness when it came to imagining the place it was worth fighting and dying for.

There can be no doubt that Ukrainian nationalism was a major force in war-time Ukraine. The OUN waged a determined and brutal, multi-sided struggle, which dragged on well into the post-war years. And yet, several historians have noted that ideologically committed nationalists were a radical minority, even if they were effective, organized, and armed. The majority of the Ukrainian population stood between the hammer of the nationalists and the anvil of the German and Soviet states, the latter represented first by the local partisans, later by NKVD and Red Army troops fighting the insurgency⁶⁶.

This conclusion is also borne out by the evidence we have about the motivations of Ukrainian defectors. It was certainly not unthinkable to go over to the Germans in order to fight for the liberation of Ukraine on the side of the alleged liberators from Bolshevism. But, like in the case of Cossacks or Russians going over to help liberate “Russia”⁶⁷, this was a minority position. Most Ukrainians who decided to go over to the Germans did so either because of more localized reasons (return to the family, threat to the own person) or more universal ones (lack of freedom). In this aspect, they resembled other Soviet defectors. The Ukrainian defectors we met in this paper were thus more “Soviet” than “Ukrainian:” their grievances were those of typical Soviet subjects, not those of essentially Ukrainian personalities.

REFERENCES

1. Andreyev, C. (1987). *Vlasov and the Russian Liberation Movement: Soviet Reality and Émigré Theories*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
2. Benz, A. (2015). *Handlanger Der SS. Die Rolle der Trawniki-Männer im Holocaust*. Berlin: Metropol Verlag. [in German].

⁶⁵ Siegelbaum L., Moch L.P. Broad Is My Native Land: Repertoires and Regimes of Migration in Russia's Twentieth Century. – Ithaca; London, 2014; *Idem*. Transnationalism in One Country? Seeing and Not Seeing Cross-Border Migration within the Soviet Union // *Slavic Review*. – 2016. – Vol.75. – No.4. – P.970–986.

⁶⁶ Statiev A. The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands. – Cambridge; New York, 2010.

⁶⁷ Edele M. Not an Ordinary Man: Ivan Nikitich Kononov and the Problem of Frontline Defection from the Red Army, 1941–1945 // *Australian Journal of Politics & History*. – 2016. – Vol.62. – No.4. – P.546–560.

3. Berkhoff, K.C. (2004). *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
4. Berkhoff, K.C. (2012). *Motherland in Danger. Soviet Propaganda During World War II*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
5. Black, P. (2011). Foot Soldiers of the Final Solution: The Trawniki Training Camp and Operation Reinhard. *Holocaust and Genocide Studies*, 1 (25), 1–99.
6. Blackwell, M.J. (2016). *Kyiv as a Regime City: The Return of Soviet Power after Nazi Occupation*. Rochester: University of Rochester Press.
7. Buchbender, O. (1974). *Heil Beil! Flugblattpropaganda im Zweiten Weltkrieg. Dokumentation und Analyse*. Stuttgart: Seewald Verlag. [in German].
8. Buchbender, O. (1978). *Das tönende Erz. Deutsche Propaganda gegen die Rote Armee im Zweiten Weltkrieg*. Stuttgart: Seewald Verlag. [in German].
9. Buchbender, O., Schuh, H. (1983). *Die Waffe, die auf die Seele zielt. Psychologische Kriegsführung 1939–1945*. Stuttgart: Motorbuch Verlag. [in German].
10. Dumitru, D. (2014). An Analysis of Soviet Postwar Investigation and Trial Documents and Their Relevance for Holocaust Studies. M.David-Fox, P.Holquist, A.M.Martin (Eds.), *The Holocaust in the East. Local Perpetrators and Soviet Responses* (pp.142–157). Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
11. Edele, M. (1999). Paper Soldiers: The World of the Soldier Hero According to Soviet Wartime Posters. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 1 (47), 89–108.
12. Edele, M. (2013). “What Are We Fighting For?” Loyalty in the Soviet War Effort, 1941–1945. *International Labor and Working-Class History*, Fall (84), 248–268.
13. Edele, M. (2016). Not an Ordinary Man: Ivan Nikitich Kononov and the Problem of Frontline Defection from the Red Army, 1941–1945. *Australian Journal of Politics & History*, 4 (62), 546–560.
14. Edele, M. (2017). Fighting Russia’s History Wars: Vladimir Putin and the Codification of World War II. *History and Memory*, 2 (29), 90–124.
15. Edele, M. (2017). *Stalin’s Defectors. How Red Army Soldiers Became Hitler’s Collaborators, 1941–1945*. Oxford: Oxford University Press.
16. Erlikhman, V.V. (2004). *Poteri narodonaseleniia v XX veke. Spravochnik*. Moskva: Russkaia panorama. [in Russian].
17. Fitzpatrick, Sh. (1994). *Stalin’s Peasants. Resistance and Survival in the Russian Village after Collectivization*. New York and Oxford: Oxford University Press.
18. Förster, J. (1994). Zum Rußlandbild der Militärs 1941–1945. H.-E.Volkman (Ed.), *Das Rußlandbild Im Dritten Reich* (ss.140–163). Cologne, Weimar, Vienna: Böhlau Verlag. [in German].
19. Golczewski, F. (1996). Ukrainische Reaktionen auf die deutsche Besetzung 1939/41. W.Benz et al. (Ed.), *Anpassung, Kollaboration, Widerstand. Kollektive Reaktionen auf die Okkupation* (ss.199–211). Berlin: Metropol. [in German].
20. Golczewski, F. (1998). Organe der deutschen Besatzungsmacht: die ukrainischen Schutzmannschaften. W.Benz et al. (Ed.), *Die Bürokratie der Okkupation. Strukturen der Herrschaft und Verwaltung im besetzten Europa* (ss.173–196). Berlin: Metropol. [in German].
21. Hellbeck, J. (1996). Fashioning the Stalinist Soul: The Diary of Stepan Podlubnyi (1931–1939). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 3 (44), 344–375.
22. Hellbeck, J. (2015). *Stalingrad: The City That Defeated the Third Reich*. New York: Public Affairs.
23. Hilger, A., Overmans, R., Polian, P. (2012). *Rotarmisten in deutscher Hand. Dokumente zu Gefangenschaft, Repatriierung und Rehabilitierung sowjetischer Soldaten des Zweiten Weltkrieges*. Paderborn: Ferdinand Schöningh. [in German].
24. Kirschenbaum, L.A. (2000). “Our City, Our Hearths, Our Families”: Local Loyalties and Private Life in Soviet World War II Propaganda. *Slavic Review*, 4 (59), 825–847.
25. Krylova, A. (2010). *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

26. Kuby, E. (2010). *Mein Krieg: Aufzeichnungen aus 2129 Tagen*, 3rd ed. Berlin: Aufbau. [in German].
27. Kudryashov, S. (2005). Ordinary Collaborators: The Case of the Travniki Guards. L.Erickson, M.Erickson (Ed.), *Russia. War, Peace and Diplomacy. Essays in Honour of John Erickson* (pp.226–239). London: Weidenfeld & Nicholson.
28. Kumanev, G.A. (2001). Evakuatsiia naseleniia iz ugrozhaemykh raionov SSSR v 1941–1942 gg. Iu.A.Poliakov (Ed.), *Naselenie Rossii v XX veke. Istoricheskie ocherki. Vol.2: 1940–1959* (pp.60–81). Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
29. Liber, G.O. (2016). *Total Wars and the Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto: University of Toronto Press.
30. Lytvyn, V. (Ed.). (2007). *Ukraina: Politychna istoriia. XX – pochatok XXI stolittia*. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. [in Ukrainian].
31. Lower, W. (2005). *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
32. Markwick, R.D., Cardona, E. (2012). *Soviet Women on the Frontline in the Second World War*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
33. Nikolskyi, V.M. (2003). *Represyvna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.): Istoryko-statystychni doslidzhennia*. Donetsk: DNU. [in Ukrainian].
34. Osterloh, J. (1996). *Sowjetische Kriegsgefangene 1941–1945 im Spiegel nationaler und internationaler Untersuchungen. Forschungsüberblick und Bibliographie*, 2nd. rev. ed. Dresden: Hannah-Arendt-Institute für Totalitarismusforschung. [in German].
35. Penter, T. (2005). Collaboration on Trial: New Source Material on Soviet Postwar Trials against Collaborators. *Slavic Review*, 4 (64), 782–790.
36. Plokhii, S. (2014). Kak Stalin poterial golovu. Vtoraia mirovaia voina i voiny pamiaty v sovremennoi Ukraine. O.Budnitskii, L.Novikova (Ed.), *SSSR vo Vtoroi mirovoi voine. Okkupatsiia, Kholokost, stalinizm* (pp.392–410). Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
37. Plokhii, S. (2011). The Call of Blood. Government Propaganda and Public Response to the Soviet Entry into World War II. *Cahiers du Monde russe*, 2-3 (52), 293–319.
38. Pohl, D. (2011). *Die Herrschaft der Wehrmacht. Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944*. Frankfurt a. M.: S.Fischer. [in German].
39. Potichnyj, P.J. (1986). Ukrainians in World War II Military Formations: An Overview. Y.Boshyk (Ed.), *Ukraine during World War II. History and its Aftermath. A Symposium* (pp.61–66). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies.
40. Prusin, A. (2007). Ukrainskaia politsiia i Kholokost v generalnom okruge Kiev, 1941–1943: deistviia i motivatsii. *Holokost i suchasnist: studii v Ukraini i sviti*, 1, 31–59. [in Russian].
41. Reese, R. (2011). *Why Stalin's Soldiers Fought. The Red Army's Military Effectiveness in World War II*. Lawrence: University Press of Kansas.
42. Rogachevskaia, L.S., Kabuzan, M.V. (2001). Naselenie i territoria SSSR i RSFSR nakanune Velikoi Otechestvennoi voiny. Iu.A.Poliakov (Ed.), *Naselenie Rossii v XX veke. Istoricheskie ocherki. Vol.2: 1940–1959* (pp.6–18). Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
43. Rossolinski-Liebe, G. (2014) *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist. Fascism, Genocide, and Cult*. Stuttgart: Ibidem.
44. Rudakova, D. (2016). Soviet Women Collaborators in Occupied Ukraine 1941–1945. *Australian Journal of Politics & History*, 4 (62), 529–545.
45. Seniavskaia, E.S. (1995). *1941–1945. Frontovoe pokolenie. Istoriko-psikhologicheskoe issledovanie*. Moskva: RAN, Institut rossiiskoi istorii. [in Russian].
46. Shneer A. (2005). *Plen. Sovetskie voennoplennye v Germanii, 1941–1945*. Moskva; Jerusalem: Mosty kultury, Gesharim. [in Russian].
47. Siegelbaum, L., Moch, L.P. (2014). *Broad Is My Native Land. Repertoires and Regimes of Migration in Russia's Twentieth Century*. Ithaca; London: Cornell University Press.
48. Siegelbaum, L., Moch, L.P. (2016). Transnationalism in One Country? Seeing and Not Seeing Cross-Border Migration within the Soviet Union. *Slavic Review*, 4 (75), 970–986.
49. Skorobohatov, A.V. (2004). *Kharkiv u chasy nimetskoj okupatsii (1941–1943)*. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].

50. Snyder, T. (2010). *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*. London: Bodley Head.
51. Statiev, A. (2010). *The Soviet Counterinsurgency in the Western Borderlands*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.
52. Streit, C. (1997). *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, new ed. Bonn: Dietz. [in German].
53. Tessin, G. (1974). *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. Vol.9*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1974. [in German].
54. Voisin, V. (2015). *L'URSS contre ses traîtres: L'Épuration soviétique (1941–1955)*. Paris: Publications de la Sorbonne. [in French].
55. Von Hagen, M. (2007). *War in a European Borderland. Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918*. Seattle; London: University of Washington Press.

МАРК ЕДЕЛЕ

доктор філософії,
професор історії,
заступник керівника,
Школа історико-філософських студій (SHAPS),
Мельбурнський університет
(Мельбурн, Австралія), mark.edele@unimelb.edu.au
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1783-7662>

ЧОМУ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІ-УКРАЇНЦІ ПЕРЕЙШЛИ ДО НІМЦІВ? СПРАВА ПЕРЕБІЖЧИКІВ ДО 296-ї ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ ВЕРМАХТУ, 1942–1943 рр.

Анотація. Метою цього дослідження став аналіз причин перебіжництва серед червоноармійців-українців під час Другої світової війни. **Методологія** становить собою поєднання кількісного та якісного методів. Предметом аналізу виступають написані офіцером контррозвідки 296-ї піхотної дивізії вермахту протоколи допитів перебіжчиків-червоноармійців – як з огляду на характер причин, котрі спонукали їх перетнути лінію фронту, так і на частоту мотивів різних категорій. Ці дані порівнюються з показниками більшої групи радянських перебіжчиків різних національностей. **Наукова новизна** полягає в поєднанні культурної історії з квантитативним підходом і застосуванням методології, розробленої для вивчення проблеми перебіжчиків-червоноармійців у цілому та підгрупи українців зокрема. Джерельна база статті складається з українських та російських архівних матеріалів, які доповнюють дані німецького військового архіву. **Висновки.** У цілому мотивація українців не надто відрізнялася від тієї, яку мали радянські перебіжчики інших національностей. Хоча українці часто були більш політизованими, але назагал соціальні й політичні нарікання, що їх вони висловлювали, поділяли багато радянських громадян. Чимало українських перебіжчиків, які були достатньо політизованими для бажання боротися проти «совєтів», за звільнення «Батьківщини», уявляли під останньою радше багатонаціональний СРСР, аніж суто українську національну територію. Мотиви політизованих українців були власне політичними (відсутність свободи, репресії) або соціальними (колгоспи, жахливі умови життя), а не національними (свобода для України). Українські націоналісти становили меншість серед перебіжчиків і найчастіше походили з колишніх польських територій, анексованих на початку Другої світової війни в Європі.

Keywords: Друга світова війна, перебіжчики, українські перебіжчики, 296-та піхотна дивізія вермахту.

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ

академік НАН України,
 доктор історичних наук, професор,
 директор Інституту історії України НАН України
 (Київ, Україна), smolii.valerii@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

ОЛЕКСІЙ ЯСЬ

доктор історичних наук,
 провідний науковий співробітник,
 відділ української історіографії,
 Інститут історії України НАН України
 (Київ, Україна), alexyas@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ХИТКІ ОБРАЗИ НОВОГО ВІКУ: ІДЕАЛИ Й ОБРІЇ ПРИЙДЕШНОСТІ У ВІЗІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.*

***Анотація.** Метою дослідження є аналіз уявлень українських інтелектуалів кінця ХІХ – початку ХХ ст. про гадану прийдешність. **Методологія дослідження** ґрунтується на стратегіях порівняння й типології. **Наукова новизна** пов'язана з вивченням впливу соціокультурних макроконтекстів, культурних і політичних метаморфоз, суспільних трансформацій на погляди українських інтелектуалів дореволюційної доби щодо уявної будучини. Показується, що масштабні перетворення ХІХ ст. підтверджували сподівання й надії європейських інтелектуалів на грандіозність і велич сценаріїв ближчого та віддаленого майбутнього. Розглядається основний пласт уявлень українських діячів про прийдешність, пов'язаний із тими чи іншими оцінками перспектив національного відродження у ХХ ст. Відзначається, що на початку ХХ ст. відбувалася суттєва модернізація уявлень стосовно української ідеї, спричинена дальшою політизацією національного руху. Підкреслюється, що така модернізація розгорталася у вигляді поразок з архаїчними українофільськими проєкціями. Водночас ширилася персоналізація української ідеї як національного символу (Великий Кобзар), а також включення до її змістовної основи всеукраїнського універсалізму, елементів віталізму, котрі освячували чи легітимізували буття нації у часі та просторі. Зазначається, що соціокультурні трансформації, як-от революція 1905 р., спад громадської активності від 1907 р. спричинилися до суттєвих змін у поглядах українських інтелектуалів щодо гаданого майбутнього. Висвітлюються відмінні проєкції стосовно соціальної прийдешності українства, більшість яких об'єднувала думка про розмитість меж між станами, верствами, класами. Наголошується, що Перша світова війна кардинально переформатувала горизонт очікувань щодо проєктованого майбутнього. Відтак в українській суспільно-політичній думці відбулася суттєва переоцінка перспектив уявної прийдешності, пов'язаних із можливими воєнно-політичними метаморфозами. **Висновки.** Обстоюється думка, що візії майбутності, виплекані інтелектуалами дореволюційної доби, у більшості випадків схоплювали провідні тенденції історичного часу, проте зазвичай не встигали за швидким розгортанням революційних і воєнно-політичних колізій.*

Ключові слова: уявне майбутнє, українство, українська ідея, українські інтелектуали, Грушевський, Грінченко, Драгоманов, Сфремов, Липинський, Томашивський, Франко.

* Статтю підготовлено в рамках цільової програми наукових досліджень НАН України 2019 р. «Суспільний ідеал і політичні інтереси в Україні».

У проєкціях тодішніх поколінь рубіж XIX–XX ст. уявлявся як свого роду вікопомна межа, котра обіцяла чи передвіщала дуже багато. А найголовніше, прийдешній вік у суспільних і культурних опініях вимальювався як незвичайний, ба навіть фантастичний та зовсім інший історичний і соціальний час, аніж перейдені сторіччя.

Дев'ятнадцяте століття з його неймовірними трансформаціями світу різко контрастувало з надбанням попередніх віків. Воно немовби заповідало у спадок тогочасним генераціям нечувані темпи економічного розвитку, технологічні досягнення й наукові прориви, велетенські соціальні колізії, обнадійливі суспільно-політичні тенденції, культурні новації, духовні експерименти та масові ідеології, освячені ідеєю невпинного й начебто всепереможного, усесильного поступу. Метаморфози XIX ст. нібито підтверджували сподівання та надії на грандіозність і велич сценаріїв ближчого й віддаленого майбутнього, котрі вимальювалися в уяві інтелектуалів культурної доби, названої у західноєвропейській традиції «Fin de Siècle» (із фр. «кінець століття»), а в російській версії – «Срібним віком». Приміром, І.Франко доволі точно й виразно окреслював світовідчування, котрі огортали його сучасників (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше – *Авт.*): «Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, се не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і навіть взглядно (порівняно – *Авт.*) легким до виконання»¹.

Та попередній вік приніс не тільки неймовірні здобутки і зміни, а й надзвичайну строкатість, розмаїтість укладів, середовищ, просторів людського буття. Тож на зорі XX ст. світ поділявся численними лініями розломів, очевидних демаркацій і незримих лімітацій. Це був час великих імперій та їхніх колоній, індустріальних центрів-твердинь і відсталих околиць-периферій, домінуючих націй і пригноблених народів, високого технологічного розвою, машинної індустрії та архаїчних сировинних господарств, великої трансатлантичної імміграції й потужних внутрішніх переселень, швидкої урбанізації та буму масових споживчих товарів, що повсюдно витісняли напівкустарні вироби, невеликих прошарків висококваліфікованих спеціалістів і багатомільйонних мас визискуваного робітництва, космополітичних настроїв та національних почувань, виточеної культури і спрощених культурних патернів, зорієнтованих на соціальні низи тощо.

Конфронтація великих держав за колонії, ринки збуту та сфери впливу, нещадне економічне змагання, швидкоплинне набуття сили масовими ідеологіями, політичними й національними рухами намічали, окреслювали новітні виклики, соціальні, політичні, культурні та цивілізаційні розломи величезного й такого розмаїтого світу. Водночас географічні межі немовби «звужилися», принаймні стали ближчими з огляду на небачене піднесення технологій, зв'язку, транспорту.

¹ Франко І. Поза межами можливого [1900] // *Його ж.* Зібрання творів: У 50 т. – Т.45: Філософські твори. – К., 1986. – С.277.

У деяких інтелектуалів ці суперечності, як і зростаюча впевненість у найближчому осягненні не тільки світу природи, а й законів суспільного розвитку, продукували дедалі більше сумнівів та пересторог. Скажімо той самий І.Франко відзначав, що «в світі передових борців нашого часу можна, навпаки, зауважити деколи певне переоцінення людських сил і здібностей, певну віру в те, що границь можливості загалом нема ніяких...»². Окрім того, він закликав звернути увагу «на ту характерну зміну, яка в кінці ХІХ в. зайшла в розумінні движучих сил у історії людства. Особливо *останнє десятиліття ХІХ в. можна назвати епохою реакції против одностороннього марксієвського економічного матеріалізму чи фаталізму*»³.

Заманливо, боязко й так захопливо було спробувати зазирнути чи бодай частково спроекувати/вгадати/відчути невідому майбутність нового століття, хоча б з обмеженої та локальної перспективи. Тим паче, що ХХ ст. вирізнялося зростаючим темпом соціальних перетворень, ба навіть прискореністю історичного часу, котру відчували тодішні покоління. «Стоючи перед надзвичайно складною картиною сучасного руху й боротьби за кращі форми громадсько-державного устрою, картини поки що без перспективи й відповідного освітлення – *так спокусливо одгорнути бодай краєчок завіси, що криє з-перед очей нашу майбутність, щоб хоч “яко зерцалом в гаданих” побачити, на що маємо сподіватись*», – наголошував С.Єфремов у дописі 1906 р.⁴

Бажання й устремління заглянути за межу невідомого, уявити чи окреслити обриси нового віку були надто великими та поманливими, зокрема спонукали багатьох інтелектуалів до всіляких футуристичних проєкцій. Певна річ, кожен із візіонерів будучини конструював чи уявляв майбутнє з власної культурної перспективи, національної позиції, політичного становища, фахових зацікавлень або предметної області. Один із найпопулярніших німецьких філософів того часу Ф.Брентано сподівався на високу політичну культуру нового віку. Він рішуче обстоював думку про те, що у ХХ ст. філософія впевнено посяде місце «теоретичної королеви»⁵. Правник А.Менґер, брат К.Менґера – засновника знаменитої австрійської економічної школи, висунув концепцію переходу від тодішнього типу держави до «народної держави праці». Він гадав, що саме ця держава стане «образом майбутнього устрою громадянства», хоч звичайно не уникнув низки закидів щодо плекання утопічних проєкцій і фантазій⁶. Французький філософ Ж.Гюйо намагався спроекувати релігійну прийдешність у річищі утилітарних запитів, зокрема обороняв концепцію безвір'я, котра мала в майбутньому заступити тодішні релігійні форми⁷. Його співвітчизник соціолог і психолог Г.Лебон

² Там само.

³ Там само. – С.283.

⁴ Єфремов С. Велика навчителька і мізерні учні // Нова громада. – 1906. – №6. – С.129.

⁵ Брентано Ф. О будущем философии // *Его же. О будущем философии: Избранные труды / Пер. с нем. Р.А.Громова.* – Москва, 2018. – С.89–90.

⁶ Лозинський М. Антін Менґер і його соціально-політичні твори // Нова громада. – 1906. – №7. – С.79.

⁷ Гюйо Ж.М. Иррелигиозность будущего / Пер. с фр.; под ред. В.М.Фриче; 2-е изд. – Москва, 2011. – 402 с.

дотримувався думки про появу нової сили – «могутності мас», з якою неодмінно доведеться рахуватися суспільствам ХХ ст.⁸ Український літературознавець А. Ніковський писав про поезію будучності, котру «ми не годні тепер зрозуміти, але в неминучий прихід якої мусимо вірити і *перед віщунами тої прийдешності, перед теперішніми поетами футуристами, мусимо схилити голови*»⁹.

Утім інші автори прагнули сконцентрувати свої прогностичні конструкції на більш практичних площинах, як-от господарство чи майбутня війна. Саме таку назву мала багатотомна студія російського банкіра й економіста єврейського походження І. Бліоха¹⁰, витяги з якої передрукувала газета «Києвлянин»¹¹. Щоправда праця продукувала не надто оптимістичні висновки та передбачення. Так, ще 1898 р. автор передрікав зіткнення велетенських армій, мобілізацію десятків мільйонів людей, важку позиційну війну, неможливість досягти швидкої перемоги, тривалі та спустошливі бойові дії на виснаження, котрі призведуть до крайнього суспільного напруження у вигляді епідемій, голоду, великих внутрішніх потрясінь.

Звісно, не бракувало передбачень і щодо господарського розвитку Російської імперії та її нібито блискучих перспектив. Побутували прогнози й щодо піднесення українських земель, які у цій державі називали «Південною та Західною Росією». Скажімо, ще на початку 1870-х рр. київський економіст М. Яснопольський досить точно передбачив потужний економічний переворот на обширах підросійської України («Південної Росії»), котрий матиме розмаїті наслідки загальноімперського масштабу¹². Час доволі швидко підтвердив прогнози фахівця. Ба більше, у його двотомній студії, опублікованій упродовж 1890-х рр., уже йшлося про надмірне обтяжування й очевидну нерівномірність у розподілі прибутків і видатків між столичними центрами та місцевою периферією. Причому до останньої він включав територію України у загальноімперському господарстві. Насамкінець М. Яснопольський висував питання щодо економічного майбутнього як цілої імперії, так і окремих губерній, зокрема акцентував увагу на тому, що *«кількість і якість того, що будь-яка держава отримує від кожної своєї частини і того, що вона віддає їй, не може не спричиняти сильного впливу на її економічну (курсив М. Яснопольського – Авт.) долю»*¹³. Таким чином, автор намічав одну з очевидних економічних суперечностей імперського господарства на ґрунті

⁸ Лебон Г. Психология толп // Психология толп [Лебон Г., Тард Г.] / Сост. А.К.Боковиков. – Москва, 1998. – С.126.

⁹ Ніковський А. Поезія будучності // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Кн.12. – С.540.

¹⁰ Бліох І.С. Будущая война в техническом, экономическом и политическом отношениях. Санкт-Петербург, 1898. – Т.1. – 682 с.; Т.2. – 828 с.; Т.3. – 521 с.; Т.4. – 686 с.; Т.5. – 634 с.; Т.6. – 426, XXVII с.

¹¹ Будущая война. I–III // Києвлянин. – 1898. – 23 августа. – №232. – С.2; 3 сентября. – №243. – С.1–2; 8 сентября. – №248. – С.1–2.

¹² Яснопольський Н. Экономическая будущность Юга России и его современная отсталость // Отечественные записки. – 1871. – №6. – С.269–270.

¹³ Яснопольський Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов в России. – Ч.2. – К., 1897. – С.563.

російсько-українських взаємин, про яку дедалі частіше згадували в наступні роки¹⁴.

Урешті-решт кінець XIX – початок XX ст. був часом інтелектуальних і культурних поррахунків із минувиною, які сполучалися зі спробами домислити прийдешність нового віку. Власну палітру таких уявлень продукувала й українська суспільно-політична та історична думка, розділена імперськими кордонами, відмінними соціо- й етнокультурними передумовами. На межі століть провідні позиції в національному русі переходили від старих громадівців, метафорично кажучи від генерації В.Антоновича, М.Драгоманова, народженої впродовж 1820–1840-х рр., до покоління, котре з'явилося на світ у 1850–1860-х рр. Найяскравішими репрезентантами його були І.Франко та М.Грушевський. Водночас на культурну і громадську авансцену входило також наймолодше, що з'явилося в останні десятиріччя XIX ст., покоління, представлене гроном таких яскравих імен, як-от Д.Дорошенко, Д.Донцов, С.Єфремов, В.Липинський та ін. Отож спроби досягнути становище українства на перехресті століть та запропонувати власне бачення його перспектив робили різні інтелектуали. Вочевидь, політизація українства висувала нові завдання, котрі волею-неволею пов'язувалися з очікуваною прийдешністю, зокрема з розширенням культурно-громадських практик.

Приміром той факт, що чимало осіб українського походження ввійшли до російського революційного руху, зокрема до лав народників-терористів, спричинився до ретроспективних спостережень і рефлексій. Зокрема І.Франко риторично запитував та відповідав:

«Кілько сили, кілько золотих характерів потрачено, і з яким результатом? Усунули особу Александра II, щоб зробити місце Александрові III. Серце стискається з болю й досади. Адже ж якби ті люди були зуміли віднайти український національний ідеал, оснований на тих самих свободолюбних думках, якими вони були пройняті, і якби повернули були свої великі сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, якби поклали були свої голови в боротьбі за той ідеал, ми були б нині величали їх пам'ять у ряді наших найліпших борців і справа вільної, автономної України стояла б нині і в Росії, і в Європі як справа актуальна, що жде свого рішення, і, може, зовсім иншим шляхом ішов би розвій молодих українських поколінь!»¹⁵.

Натомість М.Грушевський розглядав прийдешність у річищі здобутків українського відродження XIX ст. і його гаданих перспектив у новому столітті. Не випадково перейдений вік історик сприймав як час розгортання

¹⁴ Див., напр.: Соколов Н. Украина в государственном бюджете России // Украинский вестник. – 1906. – 28 мая. – №2. – С.97–103; Гехтер М. Значінне України в економічній житті Росії // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Кн.11. – С.288–301; Стасюк М. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Кн.9. – К., 1911. – С.86–120.

¹⁵ Франко І. З кінцем року [1896] // Його ж. Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – Т.54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. – К., 2010. – С.810.

національного відродження, ба навіть своєрідний пролог майбутнього розвитку. На його думку,

«спеціально для нашої українсько-руської суспільності слово “століття” особливо багате надіями, перспективами. Молодецькими очима, повними ждання, дивиться воно перед себе. Хоч українсько-руський нарід не належить до дуже молодих в історії народів – в Східній Європі се найстарший історичний нарід і початками свого історичного життя, й його інтенсивністю він випередив взагалі всіх безпосередніх своїх сусідів, – але, як всі знаємо, історичні обставини зложилися так нещасливо для нього, що перервали його історичний розвій, підірвали його сили й привели на край національної смерті. Щойно закінчене століття було першим віком його відродження з того занепаду, з того страшного летаргу (сну – Авт.): на його початки припадають перші симптоми, на його кінець – перші успіхи того відродження, і се каже йому рватися в нове століття – за новими здобутками свого відродження»¹⁶.

Водночас історик не цурався й компаративних аспектів, а саме щодо під-австрійської та підросійської України. Останні здебільшого не були конкретними, проте продукували сподівання на кращу будучину для українців загалом і галичан зокрема. За його словами:

«Хоч як дорога й цінна нам участь земляків з інших частин України-Русі, але річ очевидна, що ся участь вже есенціонального (суттєвого – Авт.) значіння в розвитку нашої національної роботи не має: Галичина, взагалі австрійська Русь в найгіршій разі може стояти своїми власними силами. Отже, які б сумні гороскопи не складали песимісти про будучність інших українсько-руських земель, українсько-руська нація від національної смерті забезпечена – смерть перелетіла над нею... Для песимістичних гороскопів я, зрештою, оправданих підстав не бачу, противно – надіюся повного відродження й успішного розвитку в однім спільнім, органічним процесі всіх частин України-Русі, але сконстатувати спроможність для тутешнього українця великої українсько-руської землі навіть про найгіршу евентуальність (можливість – Авт.) остоятися власними силами – річ не зайва – для певності. Та сконстатована мусить бути не тільки повна надія – не вмерти, але й спроможність жити гідно, розвиватися успішно»¹⁷.

Перспективи та здобутки українства наприкінці ХІХ ст. оцінювали, переосмислювали і противники українського руху, насамперед імперські лоялісти. Приміром, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук, відомий славіст і візантолог, декан історико-філологічного факультету київського Університету св. Володимира Т.Флоринський розглядав діяльність

¹⁶ Грушевський М. На порозі століття (Присвячено перемиській українсько-руській громаді) [1901] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – Л., 2002. – С.208.

¹⁷ Там само. – С.215–216.

Наукового товариства імені Шевченка як апріорі шкідливу, зокрема оцінював її як культурний і літературний сепаратизм. Він наголошував, що М.Грушевський як «керівник літературно-сепаратистського руху в Галичині» виявив «дивовижну енергію» та впродовж шести років перебування у Львові «написав величезну кількість праць із південно-російської історії»¹⁸. Позиція Т.Флоринського щодо невизнання української мови та культури була симптоматичною. Вона сповна виявилася в гострій полеміці навколо участі галицьких учених у роботі XI Археологічного з'їзду в Києві у серпні 1899 р., які мали намір виголосити свої реферати українською мовою¹⁹. Відзначимо, що блокування Т.Флоринським українськомовних наукових викладів викликало гостре роздратування навіть російської академічної преси. На перший погляд, таку вимогу вважали «безглуздою опозицією» осіб, котрі звикли змішувати науку й поліцейський розшук²⁰. Утім вона мала також і чимало прихильників. Імперські лоялісти сприймали будь-які українські культурні, літературні та наукові проекти на теренах південно-російської Галичини, що не вписувалися у прокрустове ложе москвофільства, як очевидну загрозу для Російської імперії.

Оптимістичну налаштованість М.Грушевського щодо горизонтів майбутнього не вповні поділяли інші українські діячі. Натомість вони намагалися акцентувати увагу переважно на політичних аспектах уявної прийдешності, аніж на культурно-громадських і літературно-наукових практиках. Скажімо, галицькі інтелектуали 1899 р. заснували у Львові суспільно-політичний часопис «Будучність»²¹, сама назва якого виказувала очевидні устремління засновників. Співвидавцями були радикали Є.Левицький, І.Труш, В.Охримович. Останній був також редактором видання. Програмна стаття пропонувала нав'язати дискусію щодо ідеалу українців, точніше українсько-руської національної ідеї. У широкому розумінні проект «Будучності» відображав тогочасні політичні метаморфози, пов'язані з виокремленням лівого соціалістичного крила з середовища радикалів і спробами окреслити національно-демократичну течію²². Вістря критики було скеровано на ревізію драгоманівської концепції, котра орієнтувалася на здобутки західної цивілізації, однією з яких уважався тодішній соціалізм. Передусім у програмній статті обстоювалася думка про відсутність українського національного

¹⁸ *Флоринский Т.* Несколько слов о малорусском языке (наречии) и новейших попытках устроить ему роль органа науки и высшей образованности. VII. Науковому Товариству імені Шевченка і создаваемый им научный «украинско-русский» язык // Киевлянин. – 1899. – 16 ноября. – №317. – С.2.

¹⁹ Ещѣ о Киевском археологическом съезде. Письмо в редакцію Т.Д.Флоринского и ответ Т. // Вестник Европы. – 1900. – №1. – С.406–416; *Антонович В.* К вопросу о галицко-русской литературе (По поводу статьи проф. Т.Д.Флоринского) // Киевская старина. – 1900. – №3. – С.396–423; *Науменко В.* Решѣн ли проф. Т.Д.Флоринским вопрос о книжной малорусской речи? // Там же. – 1900. – №1. – С.125–155.

²⁰ Див.: *Б-ский В.* [Бояновский В.] Записки Наукового Товариства імені Шевченка Т. XXXI и XXXII. Львів (Львов, Австрийская Галиция) // Вестник всемирной истории. – 1901. – №5. – С.251.

²¹ *Ігнатієнко В.* Бібліографія української преси 1816–1916. – Х., 1930. – С.114.

²² *Химка Ж.-П.* Український соціалізм у Галичині (до розколу в Радикальній партії 1899 р.) // Journal of Ukrainian Graduate Studies. – 1979. – Vol.4, no.2. – P.48–49.

ідеалу, зокрема ініціювалося обговорення шляхів його вироблення. Більше того, обґрунтовувалася теза, що саме ідеал, точніше його усвідомлення й осягнення, пришвидшить формування політичної нації.

«Розуміючи, що суспільність наша мусить поволи вийти в стадію ідейної консолідації та перейти процес перетворювання ся з етнографічної маси в народ в політичним значінню, ми хочемо процес той в тій нашій розбитій масі виробити спільний ідеал політично-національний, хочемо вияснюваннем всіх важніших подій народного життя зі становища також політично-національного ідеалу витворити в ній спільну критерію, спільні та однакові елементи політичного думання, витворити той кит моральний (тобто моральну зв'язку – Авт.), що лучив (єднав – Авт.) би нашу суспільність в одну цілість, в оден організм, свідомий своєї цілі і средств, що до тої цілі провадять. Бо в тім ми бачимо для нашого народу “путь і живот”»²³.

Такий запит у чомусь начебто наслідував первісну пропозицію М.Драгоманова, котрий свого часу оцінював становище українців як «плебейський стан нашої національності»²⁴. Та насправді ця проекція підважувала його культурно-просвітницькі практики й навіть закидала М.Драгоманову захоплення загальноросійськими проектами. До того ж фундатори часопису концентрували увагу на одному-єдиному питанні – українсько-руському національному ідеалі.

Зауважимо, що публікація «Будучності» майже відразу призвела до гострої полемічної відповіді І.Франка, котрий рішуче не погоджувався зі своїми опонентами, позаяк тримався думки про хибність їхньої вихідної тези про те, що українці не мають національного ідеалу. Натомість він намагався розширити поле полеміки, зокрема апелював не так до національного ідеалу чи його певної варіації, як до «ідейного капіталу», здобутого українцями впродовж відродження ХІХ ст. І.Франко гадав, що

«той ідейний капітал, згромаджений нашими політичними проводирями, потребує ненастанної перевірки і доповнювання, мусить бути ненастанно в живім обороті, в крові і думках нації – бо се й є її політичне життя. Але твердити нині, що у нас того капіталу, того національного ідеалу зовсім нема, – се, по нашій думці є робота *pour le roi Prusse* (із фр. “на користь прусського короля” – Авт.), се значить гнати воду на млин тих наших сусідів з одного і другого боку, котрі й досі дозволяють собі експериментувати на нашім народнім організмі, як *in anima vili* (з лат. “у нищій душі” – Авт.), котрі й досі не перестали вважати нас сирію етнографічною масою»²⁵.

²³ Цит. за: Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Т.1: 1848–1900 рр. – Л., 2001. – С.686.

²⁴ Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу // *Його ж.* Вибране / Упор. Р.С.Міщук; прим. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. – К., 1991. – С.543.

²⁵ Франко І. Будучність, суспільно-політична часопись для українсько-руського народу // *Його ж.* Додаткові томи до зібрання творів у 50-и томах. – Т.54. – С.238–239.

Більше того, І.Франко стверджував, що походження цієї «недуги» має історичне коріння, котре пов'язане з набутою суспільною спадщиною попередніх часів. На його думку,

«українці перейняли свою організацію, зрештою, подиктовану нещасним географічним положенням, від поляків, і разом з Польщею впали під ноги державам з сильною цивільною адміністрацією. Не маючи сеї адміністрації в своїх руках у жадній часті своєї території, українська нація тим самим не має й політичної сили. Не брак національної ідеї, а брак власної адміністрації є причиною нашої національної слабости. В міру того, як ми можемо мати хоч найменший вплив на адміністрацію краю, ми робимося політичним чинником, росте й наша політична ідея котра й не є нічим иншим, як тільки свідомістю своєї політичної сили»²⁶.

За великим рахунком, І.Франко обстоював тезу, що політична ідея/ідеал потребує таких впливів, практик, орієнтирів і прикладів, які можливі лише за активної участі українців в адміністративних справах. Тож він розглядав національний ідеал у світлі горизонту реальних політичних можливостей, культурних потреб, зацікавлень, устремлінь тодішнього українства, розділеного імперськими кордонами. Загалом дотримувався думки, що

«усякий ідеал – се синтез бажань, потреб і змагань близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і бажань та змагань далеких, таких, що на око лежать поза межами можливого. Mit einem Stich ins Unmögliche (з нім. “поза межами можливого” – Авт.), – як каже Чемберлен, – ось чим відрізняються культурні ідеали і пориви європейської цивілізації. Що такі ідеали можуть повставати, можуть запалювати серця широких кругів людей, вести тих людей до найбільших зусиль, до найтяжчих жертв, додавати їм сили в найстрашніших муках і терпіннях, се лежить, мабуть, у крові індоарійської раси і тільки її одної; серед інших рас ми того явища не зустрічаємо. Ідеал національної самостійності в усякім погляді, культурнім і політичнім, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перспективи, поза межами можливого»²⁷.

Така позиція вмотивовувалася досвідом півдавстрійської Галичини, де точилися неабиякі політичні змагання навколо крайового сейму у Львові. Адже на початку ХХ ст. галицьким інтелектуалам, наприклад С.Томашівському, здавалося²⁸, що тодішня Австро-Угорщина прямує до демократизації конституційного устрою, котрий мав наблизитися до сподіваної федерації народів.

²⁶ Там само. – С.239–240.

²⁷ Франко І. Поза межами можливого. – С.284.

²⁸ Томашівський С. Пояснення й доповнення // Сеньобо Ш. Австрія в ХІХ ст. / З фр. пер. С.Томашівський. – Л., 1901. – С.102.

Загалом проект «Будучності» протривав лише півроку – останнє, одинадцять, число побачило світ 15 грудня 1899 р.²⁹ Але часопис відіграв свою роль, оскільки порушив ті питання, котрі тією чи іншою мірою адресувалися до майбутніх проєкцій української ідеї.

Утім наступні роки нав'язали такий динамізм суспільно-політичного життя, що біжучі події, як-от змагання за український університет на Галичині, поразка імперії Романових у війні з Японією, російська революція 1905 р., перенесення ряду наукових, культурно-громадських проєктів до Наддніпрянської України, виборчі кампанії й урядові заходи, спад суспільно-політичної активності, пошуки політичних союзників часто-густо формували поточний обрій очікувань і рефлексій. Тож часи мріяння про «кращу будучину», за висловом одного з героїв драми письменника А.Крушельницького³⁰, заступила доба політичних, громадських та культурних змагань.

Отож українська ідея поставала в найрізноманітніших, але здебільшого утилітарних чи актуалізованих контекстах тодішньої сучасності, від яких перекидався місток до майбутнього. Наприклад, письменник і публіцист П.Стебницький обстоював думку про природний і майже стихійний характер майбутнього розвою української ідеї. Ця теза дисонувала з відомими закликами до «поступової» праці.

«В організованій роботі вся будучина української культури, – се вже стало труїзмом. Особливо яскраві ілюстрації свого труїзму дають спостереження над організаціями, які зовсім не мають в основі нічого спільного з національною ідеєю, а проте ся ідея зростає в їх житті самосівкою, як природний продукт певного ґрунту, клімата, атмосфери. Треба тільки сонця та дощу – і в сих умовах неодмінно виникне з ґрунту відповідна флора, – національне почуття і помалу виросте в національну свідомість»³¹.

Суголосні думки та спостереження віднаходимо й у текстах М.Грушевського. Щоправда, він апелював не так до природного плину, як до містичного та ірраціонального розуміння української ідеї, котра дозволила вижити народу/нації за найнесприятливіших умов ХІХ ст. Автор «Історії України-Руси» підкреслював:

«Сама українська ідея мала дуже мало продуманий, більше – зверхньодекораційний характер. Вся сила її заступників лежала в ентузіастичнім, молодечім запалі для сеї ідеї, вся вага сього руху була в тім, що він вірно відгадав значіння й життєвість народно-національного елемента, його ролю як одинокої основи, на якій може розвинути не тільки національне, а й суспільно-економічне визволення поневолених українських мас. Заслугою тих людей було, що, не зражаю-

²⁹ Яковлев Ю. Часопис «Будучність» (1899) [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/90229>

³⁰ Крушельницький А. Демон: Драма (2–12 листопада 1900) // Літературно-науковий вістник. – 1902. – Кн.4. – С.66.

³¹ Смуток П. [Стебницький П.] З російсько-українського життя (За останні місяці) // Там само. – 1909. – Кн.1. – С.211.

чись (не зневірюючись – *Авт.*) своїми слабшими силами, не зражаючись страшним образом денационалізації й прострації російської України, вони не тратили своєї *містичної віри в потенціальні сили українського народу і неустанно добили свою суспільність, проводячи ідею народності*. Тепер живі ще репрезентанти цього покоління можуть з вдовolenням сказати собі, що вони не марно трудилися й послужили ділу справді сильному, могутньому, з великою будучністю»³².

Зауважимо, що означення М.Грушевського про «жизненість народно-національного елемента», «містичну віру», «потенціальні сили» у чомусь нагадують віталістичні складові, застосовані до представлення буття народу/нації у часі та просторі. Тим паче, що тодішня філософія життя дедалі більше позбувалася інтуїтивізму, котрий почасти заступали устремління в річищі «натуралістичного біологізму»³³. Мабуть, саме в контексті таких культурних й інтелектуальних перетворень варто сприймати наведену сентенцію.

Утім М.Грушевський розглядав національний ідеал і як усеукраїнську ідею, що мала причинитися до тісного «галицько-українського контакту»³⁴ або всеукраїнської солідарності³⁵. Відзначимо, що ідею солідарності поширив і спопуляризував на рубежі століть засновник паризької соціологічної школи Е.Дюркгайм. Він тлумачив солідарність як вислід колективного зв'язку, що притаманний як традиційному (механічна солідарність), так і модерному (органічна солідарність) суспільству. Такий спектр означень української ідеї в писаннях М.Грушевського демонструє, що її традиційну основу поступово видозмінювали модерні складові та впливи, котрі помітно розширювали як продуковані смисли, так і змістовну локалізацію.

Ще один тип проєкцій української ідеї постав навколо її персоналізації, тобто ототожнення з визначними постатями національної минувшини та їх історичними зверненнями. Такі схеми доволі часто вибудовувалися з полярних політичних позицій і відмінних ідеологічних міркувань. Меморіальні практики, пов'язані із заходами щодо вшанування пам'яті Великого Кобзаря, згенерували відповідні проєкції української ідеї, котра набувала символічного підтексту. У певному сенсі вони причинилися до її дальшої персоналізації, закладеної формуванням культу Т.Шевченка як національного символу, про який згадував ще М.Драгоманов³⁶. Скажімо, М.Гехтер відзначав: «[...] кажемо “українська ідея”, а не “пам'ять Шевченка”, бо в останніх часах трудно вже стало розрізняти ці два поняття. *Хто жертвує на пам'ятник Шевченкови, eo ipso* (з лат. “цим самим” – *Авт.*) розписується в прихильності до української ідеї – й навпаки. Сю істину, між іншим, добре зрозуміли чорносотенці й “націоналісти”, які небезпідставно добачають у справі з пам'ятником Шевченкови маніфестацію української солідарності

³² Грушевський М. На українські теми: «Кінець рутенства!» [1907] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – Л., 2005. – С.51.

³³ Риккерт Г. Философия жизни / Пер. с нем. – К., 1998. – С.338.

³⁴ Грушевський М. З новорічних думок [1910] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – С.124.

³⁵ Грушевський М. Час не жде! [1908] // Там само. – Т.3. – Л., 2005. – С.58.

³⁶ Драгоманов М.П. Шевченко, українофіли й соціалізм // *Його ж.* Вибране. – С.332.

й свідомости»³⁷. Зрештою, 1914 р. взаємопов'язаність української ідеї та Великого Кобзаря як національного символу простежувалася в низці закликів майже викінченої форми. «Шевченко є нашим духовним батьком, що пробудив Україну до нового життя, коли вже українська ідея вийшла з-під сільської стріхи на широкий європейський світ», – зазначалося у відозві ювілейного комітету до канадських українців³⁸.

Однак на символічну персоналізацію звертали увагу і противники українства. Наприклад, голова Київського клубу російських націоналістів А.Савенко наголошував: «Орган партії, що стоїть на чолі революційного руху в Росії і обслуговуючої інтереси войовничих іногородців, визнав, що справа стосується зовсім не поета, а відомого “символу”»³⁹. Якщо взяти до уваги, що органом «революційної» партії у згаданій публікації названо кадетську газету «Речь», то впадає в око очевидна гіперболізація. Та найбільше А.Савенка непокоїв той факт, що урядова позиція стосовно відзначення 100-ліття Т.Шевченка згенерувала незадоволення принаймні частини поміркованих лібералів. Тож автор завершував свій допис із випадками супроти українського руху та його союзників метафоричним резюме: «Ворог біля воріт, ворог пробрався до самої цитаделі російської державності»⁴⁰.

Певна річ, побутували й інші персоналізації національної ідеї, приміром із «мазепинством», які здебільшого простежуються в публікаціях імперських лоялістів – противників українського руху, насамперед на шпальтах газети «Киевлянин», а також у московській пресі. Подібні тенденційні проєкції зазвичай пов'язувалися зі звинуваченнями у «сепаратизмі», котрі закидалися українським діячам⁴¹. Водночас вони мали вповні прагматичну мету – запропонувати таку ціннісну шкалу, котра розділила б українство за культурними й політичними ознаками. Так постала відома контраверсія дореволюційної доби – «мазепинство»/«богданівство». Українські інтелектуали здебільшого негативно реагували на таку персоналізацію, позаяк розуміли її подвійний сенс. Скажімо, М.Грушевський відзначав, що

«“мазепинство” для означення теперішніх ревнителів “малороссийского отечества” – назва досить-таки припадкова, котру з історичного становища можна б приймати тільки cum grano salis (із лат. “з певною долею скепсису” – Авт.). Мазепу зробили українським героєм, представником українського патріотизму тільки урядові нагінки на його ім'я і на його пам'ять, наперекір фактам і дійсним поглядам, і настроям українського суспільства, і всякі дальші заходи коло того, щоб зогидити се ім'я, окрити його соромом і жахом як символ

³⁷ Гехтер М. Українське жите в 1911 році // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Кн.4. – С.142–143.

³⁸ Відозва ювілейного комітету до українців Канади // Рада. – 1914. – 11 березня. – №57. – С.3.

³⁹ Савенко А. Мысли и впечатления. XVII. Откровенность украинцев и наивность благодушных людей // Киевлянин. – 1914. – 16 февраля. – №47. – С.3.

⁴⁰ Там же. – С.4.

⁴¹ Черкасенко С. З українського житя // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Кн.9. – С.379.

української “измены” – тільки незмінно далі утверждатимуть і ширитимуть пієтизм до нього, культ його як представника всього того, що непомірковані спасителі російського єдинства підтягали і підтягають під поняття “измены”»⁴².

В іншій розвідці М.Грушевський, полемізуючи з Ю.Кулаковським уже за воєнних часів, підкреслював, що «*послідовні представники національної української ідеї мають надто мало спільного з цією історичною постаттю. І прізвисько “мазепинців”, яке засвоюють останнім часом і публіцисти навіть не дуже правого штабу, б'є повз ціль, не зачіпаючи тих, кому адресоване*»⁴³.

Звісно, українська ідея переломлювалася не тільки в персональних проєкціях, а й у контекстах різноманітних політичних, громадських, культурних, освітніх та інших практик. Скажімо, її згадували в оглядах виборчої кампанії до Державної думи⁴⁴, у вітаннях «перших українських професорів на українських кафедрах Російської України»⁴⁵, при визнанні передової ролі Галичини у плеканні національного ідеалу впродовж кількох десятиліть урядових утисків та обмежень у Наддніпрянській Україні⁴⁶ та в інших ракурсах.

Різнманітні потрактування української ідеї посідали помітне місце в полемічних дописах і публіцистичних писаннях, які адсорбували новітні політичні тенденції, культурні новації й духовні устремління. Більше того, чимдалі сильніше давалися взнаки модерні політичні та ідеологічні впливи, котрі транслювалися до української суспільно-політичної думки, зокрема нав'язували компаративні паралелі й контексти. Приміром, публіцист М.Лозинський, відомий як прихильник анархо-комунізму, запропонував власну проєкцію української ідеї. Він дотримувався думки, що «ідеалом нації, як громадської одиниці, являється такий політичний лад, у якому вона могла б сама, самостійно й незалежно від кого іншого, заспокоювати всі свої потреби. Що до *форми* (курсив М.Лозинського – *Авт.*), сей ідеал був би досягнений політичною незалежністю нації»⁴⁷. У процитованому пасажі привертає увагу продукований смисл, який добре артикульований у тезі про «політичну незалежність» та задоволенні своїх потреб. Адже М.Лозинський сприймав націю як «громадську одиницю». Тож він наголошував на очевидних соціальних полюсах цієї «одиниці», а також звертав увагу на ворожу державну зверхність щодо українців:

«Одначе нація в сучасному ладу не творить гармонійної громадської одиниці, серед неї йде повсякчасна боротьба окремих громадських класів, і ми бачимо, що й при політичній неза-

⁴² Грушевський М. «Мазепинство» і «богданівство» [1912] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – С.201.

⁴³ Грушевський М. Тлінний прах [1915] // Там само. – Т.3. – С.422–423.

⁴⁴ *Вибори у Лубенському повіті* // Громадська думка. – 1906. – 15 квітня. – №85. – С.2–3; *Виборець*. Українство на виборах до Четвертої Думи // Рада. – 1913. – 31 мая / 13 червня. – №123. – С.1.

⁴⁵ Лист до редакції. II // Рада. – 1907. – 21 грудня. – №286. – С.4.

⁴⁶ *З Новим роком* // Там само. – 1910. – 1 января / 14 січня. – №1. – С.2.

⁴⁷ *Лозинський М.* Українська школа в Галичині // Нова громада. – 1906. – №10. – С.96.

лежності нації не вона власне заспокоює всі свої потреби, але заспокоюють їх, відповідно до своїх інтересів, багаті, пануючі класи нації, накидаючи свою волю всім членам нації. І тому, щодо *змісту*, сей ідеал буде досягнений аж тоді, коли всі члени нації будуть *рівні проміж себе й однаково вільні*. Для багатьох націй сей ідеал, щодо *форми* (курсив М.Лозинського – *Авт.*) став уже дійсністю, але для української нації він і являється тільки ідеалом. Українська нація, навіть у формальному значінню, не заправляє сама своїми ділами, бо порядкують ними ті, що панують над нею. А що держави, під яких пануванням живе українська нація, се найреакційніші сучасні держави, то й те порядкування наскрізь реакційне, вороже робочому народові»⁴⁸.

Зрештою сам факт констатації ворожості соціокультурного оточення щодо українства як у підавстрійській, так і в підросійській Україні свідчив про дальшу політизацію українського руху. Проте одночасно така налаштованість виказувала становлення нового горизонту гаданого майбутнього.

На початку ХХ ст. споглядаємо дедалі частіше своєрідні спроби поррахунків з українофільськими варіаціями національної ідеї, котрі заступалися більш модерними проекціями. Наприклад, М.Грушевський у некролозі, присвяченому О.Пипіну, відзначав, що «він не розумів *української національної ідеї так широко, як розуміємо її тепер ми*, сього, розуміється, йому ніхто не повинен брати за зле»⁴⁹.

Власне, саме розрізнення новітніх потрактувань української ідеї як більш широких, порівняно з вузькими, переважно культурницькими уявленнями українофілів, доволі промовисте. Тим більше, що М.Грушевський із часом висловлювався про останніх більш жорстко, хоч і визнавав незаперечні здобутки тогочасних діячів. На його думку,

«старше покоління українських патріотів, т. зв. українофіли, всю свою енергію уживали, аби “удавати, що їх нема”, і дійсно дійшли в тім до такої віртуозності, що й справді їх не було ні по чім знати, й дійсно так, як би їх не було. *Відкинувши всякі політичні постулати й проголосивши, що українська ідея повинна розвиватися виключно на культурнім ґрунті, вони і в сій культурній сфері так старанно пообліплювали її фіговими листками, так міцно забинтували її всякими “главотяжками й убрусцями”, укриваючи й вирівнюючи все, що могло б разити око репрезентантів офіційної народності, що бідна українська ідея могла не розвиватися, а тільки завмирати, та й дійсно завмирала в сій сфері з року на рік, дійшовши до того, що в кругах людей, які поставили головною метою українства дослід і піддержання історичної традиції, приходилося констатувати, що української історіографії нема – й нема кому навіть зладити оказійної*

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ *Грушевський М.* Олександр Пипін (некролог) [1904] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.11. – Л., 2008. – С.314.

(принагідної – Авт.) статті з історії або написати відзив про етнографічну збірку»⁵⁰.

Та М.Грушевський не був поодиноким автором, який наголошував на розширенні українства «вглиб» і «вшир». Подібні висловлювання побутували в С.Єфремова⁵¹ та інших українських діячів. Більше того, останній указував не тільки на архаїзм, а й очевидну суперечливість означення «українофільство», котре

«філологічне і просто логічне непорозуміння, – філологічне тому, що любов українця до України не можна виставляти справді як якусь характеристичну прикмету; логічне тому, що сама любов не говорить ще нічого про людей, поки ясно й виразно не поставлено, що то за любов і чого вона вимагає. Тому-то цей термін у наші часи українською молодшою генерацією залишено, її члени зуть себе просто “українцями”, розбиваючись на партії відповідно до економічних та політичних поглядів. Але й досі животіють ще пережитки із старих часів і знаходяться люди, що – одні зі щирим серцем, другі навіть із пихою – прикладають до себе те, як на мій погляд, не дуже то почесне ім'я якихось зайшлих людей на рідній землі, чужих найпекучішим потребам свого народу. В великій мірі це люди, яких старі традиції, звички та спомини зв'язують ще з давно минулими часами; багато між ними добродушних Манілових, що непорушно стали на першій стадії українства і не змогли консеквентно (послідовно – Авт.) перейти через усі фази розвитку української ідеї, або не додумались до неминучих, конечних висновків із первісної позиції»⁵².

Зауважимо, що ця в'їдлива сентенція продукувала не тільки дошкульні смисли, а й вирізняла відмінні стадії чи фази української ідеї. У метафоричному сенсі національний ідеал С.Єфремов уміщував на своєрідну часову шкалу, оцінював з очевидних позицій темпоральності. Крім того, автор трактував саме розуміння українства, позаяк цю назву-означення на початку ХХ ст. вживали в доволі різних контекстах. Він запропонував навіть самотутнє іронічне означення новітніх метаморфоз:

«Одно слово, українство, в корені глибоко демократичне, бо має на увазі інтереси широких народних мас, починає всякі паростки від себе пускати. Одні тільки з землі виклюнулись і далі їм нема ходу, інші на аршин підросли, ще інші буяють та рвуться все вгору та вгору, на вільніше повітря, до живущого сонечка ближче. І відповідно до цього починають спеціалізуватись завдання тих ріжних па-

⁵⁰ Грушевський М. На руїнах [1905] // Там само. – Т.1. – С.316–317.

⁵¹ Єфремов С. Бытописатель пореформенной Украины: К 35-летию юбилею литературной деятельности И.С.Нечуя-Левицкого // Киевская старина. – 1905. – №1. – С.115.

⁵² Сергій [Єфремов С.] Відгуки з життя та письменства. II. Ще про українську пресу. Епігон «українофільства» на милицях, або Старі до молодих не підгортайтесь. Хаотична критика // Нова громада. – 1906. – №3. – С.104–105.

ростків, починає розходитись і праця їхня й змістом своїм і методом...»⁵³.

Порахунки зі старими тлумаченнями національної ідеї побутували й у текстах наймолодшого покоління українських інтелектуалів, які формулювали її з власної перспективи. Наприклад, М.Євшан наголошував, що інтелігенція ХІХ ст. здобула «сумну заслугу для майбутніх поколінь, що утруднила їм справедливий погляд на подвижників української ідеї»⁵⁴.

Початок ХХ ст. увінчався дальшим розвитком політичних рухів, практики й концепції яких чимдалі частіше привертала увагу інтелектуалів. Одним із таких питань була зміна поглядів європейських соціалістів, особливо німецьких та австрійських, щодо національного питання, порівняно з тими, котрих дотримувалися фундатори марксизму. Таким чином, на перехресті відмінних мотиваційних потоків й устремлінь опинилася національна ідея та непорушний догмат адептів «пролетарського вчення» – інтернаціоналізм робітництва й усіх «пригноблених мас».

Ця метаморфоза політичних практик західних діячів привернула увагу літературознавця Б.Грінченка, який переклав українською мовою статті А.Бебеля⁵⁵, Е.Пернерсторфера⁵⁶ – лідерів німецької й австрійської соціал-демократії. Крім того, він написав цікаву передмову та додаток до розвідки останнього, в яких намагався проаналізувати нові концептуальні пропозиції згаданих діячів щодо національної ідеї на тлі західноєвропейської суспільно-політичної думки. На думку Б.Грінченка, засновники марксизму дотримувалися поглядів, що «*окрім поляків, москалів, а також слов'ян турецьких, жоден слов'янський народ не має будучини*, бо не має найпотрібніших історичних, географічних, політичних та промислових умов, що самостійно існувати і розвиватися»⁵⁷. Водночас автор-перекладач наголошував на політичній умотивованості поглядів К.Маркса, Ф.Енгельса та К.Лібкнехта, котрі ігнорували становище інших слов'янських народів, зокрема українців:

«*Бо й справді: обстоючи за державну незалежність Польщі, німецькі соціал-демократи завжди розуміли Польщу не етнографічну, а історичну, а се значило, що право на незалежне національно-політичне життя признавано тільки за польським народом, але віднімано його в тих народів, що колись були частками історичної Польщі – у литовців, білорусів, українців... І дивна річ: згадані соціал-демократи в польському питанні мов би навмисне заплющували очі на факти»*⁵⁸.

⁵³ Єфремов С. З нашого життя // Рада. – 1909. – 4 янв. / 17 січня. – №3. – С.3.

⁵⁴ Євшан М. Козачина в українській поезії [1908] // Його ж. Критика; Літературознавство; Естетика / Упор. Н.Шумило. – К., 1998. – С.423.

⁵⁵ Бебель А. Патріотизм та інтернаціоналізм / Пер. із нім. і передм. Б.Грінченка // Нова громада. – 1906. – №1. – С.56–58.

⁵⁶ Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея / Пер. і додаток Б.Грінченка // Там само. – №2. – С.89–108.

⁵⁷ Грінченко Б. Передмова [до статей А.Бебеля та Е.Пернерсторфера] // Там само. – 1906. – №1. – С.42.

⁵⁸ Там само. – С.44.

Проте політичні передумови й обставини кінця XIX – початку XX ст. призвели до того, що німецькі та австрійські соціалісти почали суттєво переглядати колишні позиції. Адже невизнання права націй на автономію, приміром в австрійській соціал-демократії, могло ініціювати її розкол на низку самостійних партій у межах імперії Габсбургів⁵⁹.

Зазначимо, що культурно-національна автономія була одним із чільних орієнтирів українського національного руху початку XX ст. Більше того, від 1906 р. ідея автономії набувала рис своєрідного суспільного ідеалу на найближчу прийдешність, зокрема в річищі устремлінь вітчизняної соціал-демократії⁶⁰. За таких передумов, обставин і суспільних настроїв незаперечна зміна, принаймні істотна еволюція поглядів західних соціалістів, була дуже цікавим та злободеним орієнтиром, особливо на теренах підросійської України. Своєрідним свідченням таких перетворень стала перекладена Б.Грінченком стаття Е.Пернерсторфера щодо ставлення соціалізму до національної ідеї, автор котрої дотримувався думки, що

«кожна ж культура є національна. Вона починається в окремому народі і в своїй найвищій формі – і саме в її найдужче – виявляє дуже виразно національний характер. Дарма, що при цьому буде тисячу впливів збоку. Чуже береться не просто без одміни – коли так трапляється, то виходить щось неживе, минуце, що завсігди й почувається як чуже, – ні, воно перетворюється, всякає в національний організм і таким робом стає засобом, щоб зміцнити його. *Отож соціалізм і національна ідея не тільки одне одному не суперечуть, але конче зв'язані до купи. Кожен захід зменшити силу національної ідеї, – як що тільки він цього досягає, – зменшує багатство людського роду*»⁶¹.

Причому автор наголошував, що для соціалістів, на відміну від буржуазії, національна проблема є «питанням мирного порозуміння»⁶².

Такі метаморфози збуджували надії та сподівання українських інтелектуалів як на лібералізацію політичного життя в імперії Романових, так і на можливу корекцію позицій лівих російських партій. Не випадково дехто навіть метафорично означував тодішню ситуацію як «сфінкс непевної майбутності»⁶³. Та політичні передумови розгорталися за іншим сценарієм, який був несприятливим для плекання загального національного ідеалу, особливо після 1907 р. Ба більше, тодішня конфігурація політичних подій та обставин згенерувала суттєву переоцінку й корекцію уявлень щодо ближчої прийдешності. Найяскравіше ця метаморфоза простежувалася в дописах М.Грушевського, котрий був украй занепокоєний суспільною ситуацією українства. Громадські, культурні, просвітницькі практики помітно

⁵⁹ Там само. – С.48.

⁶⁰ Д.Д. [Дорошенко Д.] Украинская пресса // Украинский вестник. – 1906. – 4 июня. – №3. – С.182.

⁶¹ Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея. – С.93.

⁶² Там само. – С.98.

⁶³ Ситковецький С. З російського життя // Нова громада. – 1906. – №3. – С.125.

підупали на тлі загального згасання суспільної активності, а українська преса переживала доволі складні часи й заледве животіла. Зауважимо, що автор розглядав тогочасне становище як доволі загрозливе. На його думку,

«як ми не заложимо сильних і широких підстав для того національного життя тепер, скоро, в найближчій часі, то потім буде вже пізно, і про університети і всякі такі інші речі вже не можна буде й думати, а прийдеється навіки обмежитися популярною літературою, дрібненькою белетристикою “для домашнього употреблення”, боротьбою про права горожанства (тут: громадянства – Авт.) української мови в народній школі й тихо й помалу угасати з усім своїм українським життям на своїй українській землі, уступаючи місце “настоящій” культурі – російській»⁶⁴.

Саме змагання в культурній і мовній сферах наразилися на надзвичайно сильний опір, оскільки сприймалися як зазіхання на загальноросійський культурний шар⁶⁵. Показовою у цьому сенсі була концепція колишнього марксиста й ліберала П.Струве, котрий на початку ХХ ст. поступово перемістився до правого табору російських консерваторів. Він посів доволі жорстку позицію стосовно «українського питання»⁶⁶. Американський історик і політолог Р.Пайпс розглядаючи погляди П.Струве щодо українства, слушно відзначав те виняткове значення, що його останній надавав «єдності російської культури» для майбутнього Росії як «великої країни». Із такої перспективи будь-які національні практики в культурній площині сприймалися надзвичайно болісно й розглядалися як «культурний сепаратизм», котрий часом уважався навіть більш загрозливим, аніж очевидні політичні устремління⁶⁷.

Думки П.Струве в тому чи іншому вигляді корелювалися, хоч здебільшого в доволі спрощеній подобі, із поглядами багатьох імперських лоялістів. Не випадково С.Єфремов, дискутуючи щодо роздвоєних національних мотивів у творчості письменника М.Гоголя, на яких зосереджувалися тодішні критики українського національного руху, влучно називав місцевих монархістів «ашантіями»⁶⁸ російської держави»⁶⁹. Видається, що якраз тому культурно-громадські практики опинилися під постійним тиском в умовах спаду революційних настроїв, які в наступні роки обернулися суспільною стагнацією.

⁶⁴ Грушевський М. На українські теми. При кінці року [1907] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.2. – С.7.

⁶⁵ Див., напр.: Т.Ф. [Флоринський Т.] Нужны ли «украинские кафедры»? І. // *Киевлянин.* – 1907. – 17 июня. – №165. – С.2.

⁶⁶ Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм // *Русская мысль.* – 1912. – №1. – С.65–86.

⁶⁷ Pipes R. Peter Struve and Ukrainian Nationalism // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1979–1980. – Vol.3/4, part 2. – P.676.

⁶⁸ Ашанті – держава на території сучасної Гани (Західна Африка), наприкінці ХІХ ст. вела війни з англійцями, а на початку ХХ ст. потрапила під британський протекторат, тобто ввійшла до складу африканських колоній Великої Британії.

⁶⁹ Єфремов С.О. Між двома душами [1909] // *Його ж.* Літературно-критичні статті / Упор., передм. і прим. Е.С.Соловей. – С.143.

Так чи інакше, та ці трансформації спричинилися до суттєвого перегляду перспектив прийдешності, котрі М.Грушевський оцінював доволі песимістично, особливо коли їх порівнювати з його недавніми й досить оптимістичними сподіваннями щодо українства на порозі ХХ ст.

«Життя не питає тебе, чому ти не маєш сили – чи ти її пропив, чи з'їли їх незалежні від тебе перешкоди; але коли ти не маєш сил вибороти собі місце в життєвій боротьбі – спускайся на дно. І я дуже боюся, що як українці будуть так легенько трусити собі підтюпцем далі, потішаючи себе, що вони все-таки не стоять на місці, а поступають наперед, хоч і спізнюються й відстають від усіх потягів – кур'єрських, поштових і товарно-пасажирських, котрими їдуть інші люди, то вони можуть незадовго зістатися за флагом (тобто залишитися за бортом, зазнати поразки, програти – Авт.) зовсім і безповоротно. Боюсь, що на се не треба буде навіть цілого століття, а вистане, коли занедбано буде кількадесят літ – коли протягом одного покоління українство не стане нацією, то воно може втратити сю можливість назавжди. Події йдуть не однаковим темпом, і енергія життя не рівна. Процеси соціальні, політичні, так само і національні, для яких іншими часами треба було б століть, іншими часами розгортаються в границях десятиліть»⁷⁰.

Передусім у цій образній замальовці М.Грушевського привертає увагу істотна переоцінка темпоральності, зокрема усвідомлення нового ритму історичного процесу на початку ХХ ст. Причому авторське сприйняття майбутнього в певному розумінні нагадує діагноз, в якому віднаходимо віталістичні впливи («життєва боротьба», «енергія життя»). Ці елементи засвідчували очевидну модернізацію його поглядів, адже він формулював свою позицію у вигляді дихотомії: або станемо нацією впродовж однієї генерації, або можемо назавжди позбутися такого історичного шансу.

Утім на початку 1914 р. перспективи українського майбутнього М.Грушевський оцінював у більш стриманій тональності. Імовірно, давалася взнаки інша часова перспектива, зокрема усвідомлення відмінності темпу буття між революційною добою та за періоду суспільного спаду. Проте побутували й інші міркування, котрі спонукали М.Грушевського до переоцінки передвоєнної ситуації. Передусім ідеться про розуміння спільності низки засадничих проблем українства у змаганнях за демократизацію суспільно-політичного життя в Російській імперії, які тією чи іншою мірою збігалися з устремліннями інших політичних гравців. У цій ситуації був виплеканий новий політичний проект Товариства українських поступовців, що об'єднав демократів-радикалів і частину соціал-демократів. Саме на цьому полі відбувалося сприйняття лівого крила конституційно-демократичної партії як можливого політичного союзника. Недаремно М.Грушевський дотримувався думки, що

⁷⁰ Грушевський М. На українські теми. При кінці року. – С.6.

«забезпечення основ політичної свободи зістається підставою всіх інших постулатів нашого життя, і здійснення правдивого парламентаризму лишається етапом, який не може бути поминеним в нашій похіді до кращої будучності нашого народу, як кожного іншого народу чи краю Росії. Але, без сумніву, шанси сього походу виграють і вигляди його на успіх підіймаються, коли усвідомляються його умови, недоцінювані або навіть і не завважувані перед тим. З тим можемо мати більше надій дійти до своєї мети простішою дорогою, без зайвих блукань між етапами сього походу, наміченими без зрозуміння всього складного змісту нашого життя самими "упрощеними" кличами даного моменту»⁷¹.

Національні виміри або проекції стосовно майбутнього українства не були єдиними та визначальними векторами щодо передбачення й конструювання будучини. Певна річ, вони здебільшого розгорталися навколо громадських, культурних, освітніх, політичних та інших практик, а також відповідного горизонту подій. Однак початок ХХ ст. був часом потужних і швидкоплинних соціо- й етнокультурних трансформацій, які з різною інтенсивністю проникали до всіх куточків імперій Габсбургів і Романових. Із поширенням цих процесів дедалі частіше запити до майбутності містили соціокультурні та міжнаціональні контексти. За великим рахунком, ішлося про гаданий соціо- й етнокультурний світ українства, котрий динамічно, хоч і нерівномірно, змінювався, позаяк зазнавав розмаїтих перетворень.

На думку М.Грушевського, українське суспільство перебувало в перехідному становищі, коли демаркація між станами, верствами, класами була досить розпливчастою, а їх самосвідомість часто-густо утримувалася в полоні іонаціональних впливів і стереотипів. До того ж побутували суттєві відмінності культурного життя не тільки між людністю різних регіонів, а й соціальних спільнот, містом та селом, аграрних місцевостей і країв із розвинутою індустрією, українців в імперіях Габсбургів та Романових тощо. Звісно, така розмитість соціальних, культурних, господарських укладів, середовищ і структур не давала можливостей для повноцінного перебігу суспільної еволюції, зорієнтованої на національні взірці. Отож, підбиваючи підсумки невісного 1907 р., М.Грушевський обстоював тезу про необхідність

«вдихнути в безформенний все ще і пасивний етнографічний елемент українських мас дух національного життя, зв'язати почуттям національної одності суспільні верстви й класи та різні територіальні часті української землі й утворити ту національну підставу, на якій кождий нарід, кожда нація сучасна розвиває свою культурну чи суспільну еволюцію. У нас ще нема її. У нас, в переважній часті нашої людності, народне, національне живе як пережиток, як останок старого життя, а культурна чи суспільна еволюція приноситься в формах чужих і розвивається не на основах національного

⁷¹ Грушевський М. На українські теми. Нова хвиля [1914] // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2. – С.235–236.

життя, а поруч них, нищачи й ослабляючи їх: просвіта розповсюджується в формі російської шкільної науки, яка винародовлює (денаціоналізує – Авт.) молодіж»⁷².

На цьому ґрунті й постала ідея М.Грушевського про український універсалізм як своєрідний рецепт майбутньої консолідації національного життя як на Галичині, так і Наддніпрянській Україні. Він гадав, що «задержання стичності і органічної зв'язі обох частин України дає опору, власне, такому всеукраїнському універсалізмові, одностайності»⁷³. У практичному сенсі гасло українського універсалізму історик намагався реалізувати в редакційній політиці «Літературно-наукового вістника» як органу «всеукраїнського поступово-демократичного руху і життя»⁷⁴.

Щоправда, М.Грушевський зазвичай потрактував універсалізм у територіально-просторовому чи соціокультурному сенсі як підпорядкування обласних відмінностей загальнонаціональній меті. Насамперед, він наголошував на необхідності сполучення українства, розділеного імперськими кордонами:

«Тісне єднання з Галичиною, таким чином, являється незвичайно важним і корисним фактором українського життя Росії; тісне єднання з Україною потрібне для Галичини. *Всеукраїнство, або український універсалізм – тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній і єдиній цілі – національному розвоєві, являється кінець кінцем не тільки бажаним само для себе – ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин, для їх ближчих цілей і завдань. Занедбаня, тим більше свідоме збільшування ріжних розколин нашого національного організму являється тяжким гріхом перед будучиною українського народу: сі розколини безмірно тяжче буде вигладити потім, тим більше, що вони й самі собою мають тенденцію збільшатися стихійною силою – розвоєм життя в ріжних напрямках, коли розірвана органічна зв'язь»⁷⁵.*

Такі погляди М.Грушевського щодо всеукраїнського універсалізму спиралися на його концепцію національного відродження, новий етап якого проектувався на прийдешню перспективу. Крім того, історик був переконаним прихильником еволюційного представлення як світу минувшини, так і майбутнього. Він був упевнений, що «колесо» суспільної еволюції поступово, проте невпинно перемелює архаїчні залишки та рудиментарні пережитки.

Та, незважаючи на телеологічну спрямованість своєї концепції українського відродження, котра постулювала апріорі визначену мету, М.Грушевський відводив поважне місце «колективному або громадському чоловіку» на авансцені історії. Водночас він тією чи іншою мірою сприймав

⁷² Грушевський М. На українські теми. При кінці року. – С.4.

⁷³ Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок [1910] // Там само. – С.123.

⁷⁴ Грушевський М. До наших читачів у Росії [1908] // Там само. – С.329.

⁷⁵ Грушевський М. На українські теми. З новорічних думок. – С.126.

тезу Е.Дюркгайма про «органічну солідарність», притаманну розвинутим суспільствам⁷⁶.

Доволі складно оцінити, наскільки узгоджувалися такі масові чи колективні проєкції в концепції М.Грушевського щодо уявного майбутнього, котре він конструював як нову добу українського відродження. Тим паче, що він досить специфічно сприймав еволюційний розвиток, зокрема іноді називав його «фатальним колесом», яке поглинало сили творчих одиниць⁷⁷. Але разом історик згадував про «колесо» Наукового товариства імені Шевченка, котре обернулося впродовж року, себто віддавав данину громадській і культурній енергії⁷⁸.

У широкому розумінні «колесо» історичного або загалом людського життя було для М.Грушевського не тільки метафорою щоб представити багатоманітну та суперечливу суспільну еволюцію, а й своєрідним способом досягнення темпоральності. Остання раптово набувала сили бурхливої течії, а часом майже завмирала у своєму плині чи поділялася на декілька річищ. У світлі такої рецепції часу майбутність не була однозначно визначена, а уявлялась як динамічна, строката та суперечлива палітра можливостей і перспектив, контури якої ледь-ледь вимальовувалися в той чи інший момент буття.

Видається, що саме з цієї перспективи варто оцінювати й розглядати міркування М.Грушевського як стосовно минувшини, так і майбутнього, зокрема в розрізі давніх традицій взаємин народу й інтелігенції попередніх часів, а саме XIX ст.:

«Майбутнє, якщо про нього можна було мріяти в таких умовах (для величезної більшості “тверезо” мислячих це були справді лише “безглузді мрії”), могло базуватися на умовах радше зовнішніх, стихійних, під впливом яких могло б у майбутньому витворитися нове українство, як новий світ із первозданного хаосу. В цьому сенсі уявлення про величезну масу українського племені, її надзвичайну стійкість, етнографічну однорідність і, разом з тим, багатий етнографічний зміст, про велику українську територію та колонізаційну енергію українського племені – давали чи не єдиний провіток у майбутнє»⁷⁹.

Однак М.Грушевський, хоч і був інтелектуалом, вихованим у традиціях позитивістського вишколу, проте від кінця XIX ст. засвоював або переломлював різноманітні модерні віяння. Він добре усвідомлював, що соціокультурні передумови, зокрема зростаючий темпоритм початку XX ст., хоч-не-хоч підважують, розмивають начебто незаперечні досягнення народу/нації, котрі вбачалися в «колонізаційній енергії», «етнографічній однорідності» та «великій

⁷⁶ Див.: Гофман А.Б. Социология Эмиля Дюркгейма // Дюркгейм Э. Социология: Её предмет, метод, предназначение / Пер с фр., сост., послесл. и прим. А.Б.Гофмана. – Москва, 1995. – С.325–329.

⁷⁷ Грушевський М. Злобна напасть [1907] // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.3. – С.42.

⁷⁸ Грушевський М. [Виступ на Звичайних загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка 19 цвітня 1905 р.] // Там само. – Т.7. – Л., 2005. – С.535.

⁷⁹ Грушевський М. Україна і українство [1912] // Там само. – Т.3. – С.131.

території». Мабуть, М.Грушевський не був повністю готовий відмовитися від таких традиційних мірил цінності для конструювання народного/національного буття. Та самодостатність колективного й майже «вічного» героя, яким був народ/нація в його історичному наративі, видавалася йому вже не такою беззастережною, як до революції 1905 р. Зазначимо, що застереження М.Грушевського, ретроспективно повернуте до XIX ст., було сформульоване в компромісному дусі: «Під впливом ідей романтичного народництва, що поширилися в українському суспільстві з особливою силою з огляду на згадані вище умови, це суспільство схильне було перебільшувати самодостатність й імунітет народного життя, – дозволю собі такий вислів»⁸⁰.

Ці рефлексії М.Грушевського, зокрема міркування щодо можливого ступеня «самодостатності народного життя», значною мірою формували його запити до будучини. Застій суспільного та громадського буття після 1907 р. спонукав ученого оцінювати становище українства в Російській імперії у світлі міжнародних і міжкультурних взаємин, які дедалі частіше вводилися до уявних проєкцій прийдешності.

Показово, що у цьому сенсі М.Грушевський виявляв очевидну стриманість, хоч і волів не загострювати наявні проблеми та суперечності з огляду на можливу співпрацю. На його думку, «не слід перебільшувати цю гармонію і будувати перспективи національної ідилії в майбутньому. Серед національностей Росії існують свої спірні ділянки, спірні питання, свої тертя і загострення. Але їх, з іншого боку, не потрібно й роздувати і показувати національні стосунки у вигляді безнадійно заплутаного клубка»⁸¹.

Загалом вектор уявлень щодо майбутніх міжнародних взаємин у межах імперії Романових переважно визначався тодішньою політичною метою, котра вбачалася в досягненні національно-територіальної автономії як українцями, так й іншими народами. Тим паче, що відповідна полеміка було доволі злободенною та гострою в передвоєнні роки, хоч часом порушувала вповні конкретні аспекти про можливий устрій, територіальні межі, правовий статус тощо. Приміром М.Грушевський гадав «цілком зайвим винаходити якісь граничні розміри для автономних областей Росії, а клопоти про “другий поверх”, якби він виявився потрібним, ми також сміливо можемо віддати майбутньому»⁸². Більше того, він зазначав, що «наявність серед народів Росії національності цілковито безтериторіальної, якою в цей час є євреї, вносить у вирішення національного питання не так практичні, як психологічні ускладнення»⁸³.

Зауважимо, що М.Грушевський усвідомлював масштаб іонаціональних впливів, зокрема в багатьох містах Наддніпрянської України, де позиції української громади були доволі слабкими. Проте він покладав очевидну надію на розгортання потужних соціально-економічних процесів. Останні

⁸⁰ Там само. – С.132.

⁸¹ Грушевський М. Нові гасла [1914] // Там само. – С.203.

⁸² Грушевський М. З національної тематики. До питання про національно-територіальну автономію [1913] // Там само. – С.158.

⁸³ Там само.

причинилися не тільки до чималих переселень української людності до віддалених регіонів Російської імперії, як-от Сибір, Середня Азія, Далекий Схід, а й до міграції сільського населення до великих міст і промислових центрів, що відбувалася з розширенням ринку праці. З огляду на зростаючу інтенсивність таких міграцій М.Грушевський гадав, що впродовж ближчої прийдешності можлива суттєва зміна соціо- й етнокультурних обрисів великих міст підросійської України. Тому він обстоював думку, що

«чужорідність великого землеволодіння й міського населення, оскільки йдеться про майбутнє, не є чимось незмінним, що має в усі часи складати противагу корінній селянській масі. Велике землеволодіння взагалі стоїть під знаком питання, з огляду на неминучість аграрних реформ, а чужорідний характер міст може зберігатися лише за відсталості й пригнобленості економічного життя. З розквітаванням Росії економічне життя повинно піднятися, а разом із цим неминучий приплив “корінного” населення в міста й містечка, що надасть їм характеру, значно наближенішого до загального національного обличчя краю»⁸⁴.

Варто відзначити, що це переконання М.Грушевського тією чи іншою мірою поділяли й чимало інших українських інтелектуалів соціалістичного та ліберального спрямування. Наприклад, соціаліст М.Порш, полемізуючи з сумнозвісною тезою П.Струве про «російську мову капіталізму» в Україні, наголошував, що

«висока російська культура уступає і уступить місце низькій українській, некультурне українське село візьме гору над культурним зросійщеним містом. І що більше і швидче поступатиме розвиток капіталізму в нашому краю, то швидче наблизатиметься сей тріумф української культури. Поки ще розвиток капіталізму йде доволі мляво, зросійщене місто встигатиме вправлятися з русифікацією повільно прибуваючого українського населення з сел та містечок. Але тоді, коли капіталізм поступатиме на Україні нинішнім суто американським темпом, коли міста, як Київ (з 237 тис. в 1897 р. до 500 тис. в 1911 р.), виявлятимуть шалений зріст, – тоді в буйній повіді (повені – Авт.) капіталізму наші міста заливатимуться українською людністю, а мійські (міські – Авт.) островки потопатимуть в українському морі»⁸⁵.

Звісно, М.Грушевський, як і М.Порш, сподівався, що суттєві диспропорції між зросійщеним містом та українським селом тимчасові, позаяк велика кількість сільської людності в довгостроковій перспективі неминуче схилить терези на бік українства. Він стверджував:

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Порш М. П.Струве в українській справі // Літературно-науковий вістник. – 1912. – Кн.5. – С.338.

«І якщо нечисленність українського елемента в місцевих культурних міських центрах і різноплемінність їхнього населення посилюється культурною та національною слабкістю цього елемента, в результаті якої міська інтелігенція, буржуазія і навіть пролетаріат, втрачаючи етнографічний характер, вельми часто втрачають і усвідомлення своєї народності, що, своєю чергою, відображається вельми несприятливо на культурній і національній динаміці, то, з іншого боку, ця міцна національна структура території та її сільського населення є безумовною запорукою майбутнього, в силу глибокої залежності міських центрів від загального характеру території»⁸⁶.

Однак, на відміну від М.Порша, М.Грушевський не був у захваті від швидкого піднесення капіталізму, убачаючи в ньому своєї загрози та виклики, котрі кидалися народу/нації. Адже такий розвій неминуче спричиняв суцільну модернізацію всіх суспільних сфер, але залишав відкритим питанням про те, хто саме володітиме чи контролюватиме цей величезний простір людського буття.

Побутували й досить архаїчні погляди щодо соціо- та етнокультурних обрисів українства, котрі однозначно пов'язували його майбутнє з народною колонізацією віддалених територій. Скажімо, земський статистик із Полтавщини В.Кошовий розглядав успіхи народної колонізації як найважливішу передумову будучини українства. На його думку,

«в національному українському організмі відбуваються два процеси: “относительне” зменшене українського елемента в городах, і колонізація селянами нових територій, – причим в сьому ділі селяне виявляють велику природню стихійну силу: без огня і меча вони завойовують нові сумежні землі, оселючись на них хуторами й селами і тим значно поширяючи українську посілість і кольонізацію на сході і півдні. Коли перший процес свідчить про якийсь недуг, хоробу національного організму, то другий навпаки свідчить про стихійну силу народа – неорганізовану, але дужу, що виконує подію історичного значіння для майбутніх поколінь. *Перше свідчить про слабкість української інтелігенції, можливо, про невелике число культурних українців, свідомих своїх національних обов'язків, друге – про силу титана, що робить своє діло без проводирів – несвідомо, але таке діло, яке тепер культурні народи намагаються робити по плану – здобути територіяльний запас для виявлення національної енергії майбутніх поколінь*»⁸⁷.

З одного боку, така позиція В.Кошового була реакцією на ті масштабні переселення, що набули чималого розмаху наприкінці XIX – на початку XX ст. Тож статистичні дані пропонували начебто обнадійливі проєкції, коли їх розглядали в однобічному світлі. Адже колонізація територій, віддалених від етнічних земель, суттєво розпорощувала українську людність,

⁸⁶ Грушевський М. Україна і українство. – С.135.

⁸⁷ Ко-ий [Кошовий] В. Національно-територіальні межі України і території інших областей Росії // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн.12. – С.465–466.

яка опинялася на перехресті інонаціональних культурних впливів і соціокультурних перетворень. У тривалій перспективі такі метаморфози продукували низку очевидних проблем та загроз. З іншого боку, ця візія засвоїла відомий архаїчний стереотип про самодостатність народного/національного буття («силу титана»), хоч і дещо видозмінений у річищі нових соціокультурних запитів. Зауважимо, що погляди В.Кошового про значення «народної колонізації» або стихійну національну «силу», «енергію», «потенціал» почасти поділяли й інші українські інтелектуали.

Подібні мотиви віднаходимо навіть у публіцистиці М.Грушевського, котрий, попри перестороги та сумніви, волею-неволею сподівався на самодостатню «силу» й «енергію» народу/нації. Більше того, історик акцентував увагу на низці національних прикмет, що їх розглядав як важливі, ба навіть засадничі для тодішнього суспільного буття.

«По-перше, стійкість корінного населення, яке дуже зростає і висилає назовні свої надлишки, які не вкладаються у нинішню економічну структуру, натомість вельми слабо приймає сторонні домішки й дуже асимілює їх, а по-друге, своєрідність і яскраво виражену оригінальність народної культури, її завершеність і стійкість. Ця загальна переконлива картина України підтримується і посилюється, коли ми звертаємося до історичної еволюції, динаміки народного українського життя. Важкі історичні обставини, що обертали проти населення усі ті географічні умови, котрі з точки зору його нинішнього та майбутнього ми розглядаємо як запоруку успіху і розвитку, – вони, з іншого боку, розкривають перед нами у всій яскравості надзвичайну силу, наполегливість і екстенсивну енергію української народної стихії»⁸⁸.

Ці слова М.Грушевського яскраво демонструють самобутній сплав в одному тексті традиційних уявлень про «стихійну силу» народу/нації та модерних складових, як-от «екстенсивна енергія», «стійкість населення», «асиміляція», котрі формують уявний горизонт прийдешності.

Ще однією ключовою рисою проєкцій майбутнього, які ширилися в довоєнні роки, була підвищена зацікавленість роллю класів, станів, верств і прошарків. Такі інтенції інтелектуалів промовисто вказували на зростаючий процес соціальної диференціації в підросійській Україні, котрий пришвидшився на початку ХХ ст. Але водночас чимдалі проявлялися як впливи молодого науки соціології, що її фундатором вважають одного із засновників позитивізму О.Конта, так і домінуючі уявлення про суспільство як складне утворення («соціальний організм»). Тож на початку ХХ ст. класовий дискурс посів чільне місце у практиках і текстах інтелектуалів різної політичної орієнтації, особливо лівосоціалістичного спрямування.

У світлі таких пізнавальних запитів, які вмотивовувалися різноманітними політичними, культурними, науковими та іншими міркуваннями й

⁸⁸ Грушевський М. Україна і українство. – С.136.

зацікавленнями, циркулювали відмінні концепції. Передусім побутували доволі традиційні погляди стосовно особливої ролі та значення інтелігенції для національної будучини. Наприклад, публіцист Ф.Матушевський обстоював думку, що

«задержка для вільного розвою українства і як один із вельми шкодливих факторів, що калічать цілу націю і величезною шкодою відбиваються на матеріяльним і моральним її обличчі і добробуті, то про се нема що й казати. Але не в них вся сила і вони далеко не були б такі страшні для нас, для сучасности і для будучини нашого народу, якби українство так тяжко не слабувало на одну велику ганж (ваду – Авт.) в тім, що являється “мозком і душею нації”, – в її інтелігенції. З давніх давен відомо, що справжньої української інтелігенції жменька»⁸⁹.

Тож Ф.Матушевський побоювався, що із застоєм культурного та громадського життя від 1907 р. національна інтелігенція й далі втрачатиме свої позиції. Схожі мотиви представлено в публіцистичних дописах Б.Грінченка, котрий наголошував, що у

«всьому житті вкраїнської інтелігенції виразно помітно ту двоїстість, що звичайно буває серед інтелігенцій усіх народів, які зі становища національного занепаду переходять до становища національного відродження й свідомості. Теоретично український інтелігент признає все те, чого треба, щоб забезпечити національне життя його народу; але скоро діло доходить до практики, зараз і видно, що дві душі живуть у його грудях...»⁹⁰.

Та поза тим побутували й новітні проєкції будучини, в яких чільне місце відводилося великим соціальним спільнотам – класам. Приміром, молодий публіцист О.Скоропис-Йолтуховський обстоював думку про майбутнє домінування робітничого класу:

«Кожному мусить бути тепер ясно, що вся дотеперішня боротьба з царством, яка велася ріжними гуртами інтелігентів, представниками і заступниками інтересів ріжних груп і кляс населення, до заступників “пролетарських інтересів” включно, мусить уступити перед дальшою боротьбою, яку вестимуть за свої життєві інтереси самі пролетарії. Ми мусимо рішучо підкреслити сей переломовий момент боротьби народів Росії проти всеросійського ката тим, що сей момент наперед і з неминучою конечністю віщує кінець боротьби. Кляса пролетаріїв – кляса будучини. Її розвизку не спинити жадною людською силою (а значить, і силами самодержця), бо розвизток і зріст пролетаріяту полягає на тих основних економічних підвали-

⁸⁹ Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Кн.3. – С.631–632.

⁹⁰ Грінченко Б. Тяжким шляхом. IX // Рада. – 1906. – 21 листопада. – №58. – С.1.

нах усеї сучасної культури, які панували, панують і ще довго пануватимуть над цілою людськістю»⁹¹.

Якщо взяти до уваги дальшу політичну еволюцію О.Скорописа-Йолтуховського, котрий здолав шлях від автономіста до самостійника, а за революційних часів – і до відомого діяча гетьманського руху, то його погляди щодо соціальної будучності, висловлені 1905 р., сприймаються як рефлексії політика-початківця. Проте вони загалом уписуються до відомих схем еволюції майбутніх консерваторів, котрі від демократичних і соціалістичних позицій рухалися у праву частину політичного діапазону.

Вочевидь, думки стосовно майбуття робітництва неодмінно продукували проєкції, пов'язані з будучиною «класу капіталу», що його марксистське вчення подавало як «непримиренного антагоніста» пролетаріату. Скажімо, згаданий вище М.Порш обстоював тезу про конституювання сільської буржуазії на обширах підросійської України. На його думку,

«капіталізм в селянському господарстві творить селянську буржуазію, котра не знає іншої мови, окрім української. По містечках, містах і селах нашого краю з місцевої людности виростає дрібна і середня торгова і промислова буржуазія. І перепис 1897 р. при всіх його хобах, особливо з національного погляду, показав, що й серед української людности є чимало – правда відносно мало – особ, котрі живуть з доходів від капіталів, від торгових підприємств і т. и. Хай ще не численні кадри сіх капіталістів серед української нації, але вони не пережитки минулого, а зародки майбутнього великого і впливового класу капіталістів українців»⁹².

У довоєнні часи з'являлися пропозиції, в яких автори намагалися переглянути або переосмислити ролі старих верств і станів. Однією з них стала спроба В.Липинського по-новому висвітлити й осягнути призначення сполонізованої шляхти у соціокультурних реаліях початку ХХ ст. У 1909 р. він звернувся з публічним закличком до давньої аристократії:

«Ми зобов'язані повернути нагромаджений в нас віками капітал народних тяжких зусиль і народної праці цьому народові. А коли майбуття цієї спільної для нас і для нашого народу культури ми зробимо нашим майбуттям, тоді з цієї землі нас не вирве жодна сила, бо ми вже будемо не тягарем, не болячкою, а органічною частиною – не пустоцвітом, а плодом нашої землі і зерном, що запліднює цю нашу рідну землю, бо, спираючись на виконані суспільні обов'язки, – матимемо право, сильніше за будь-які параграфи»⁹³.

⁹¹ Вишневецький Ол. [Скоропис-Йолтуховський О.] На переломі // Літературно-науковий вістник. – 1905. – Кн.3. – С.205.

⁹² Порш М. П. Струве в українській справі. – С.332–333.

⁹³ Липинський В. Шляхта на Україні: Її роль в житті українського народу на тлі його історії [1909] // Його ж. Повне зібрання творів, архів, студії / Гол. ред. Я.Пеленський. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Ред. І.Гирич, О.Проценко. – К.; Філадельфія, 2015. – С.225.

В.Липинський пропонував власну версію уявного майбутнього спольщеної аристократії, пов'язавши її з українським народом/нацією. Та згадана пропозиція, хоч і справила вплив лише на невеликий гурт прихильників політичного мислителя, але відіграла помітну роль у плеканні його майбутньої концепції «класократичної монархії». Недаремно Д.Дорошенко гадав, що в особі В.Липинського та його товаришів-однодумців «традиція повороту спольщеної шляхти до української народності», започаткована В.Антоновичем, здобула не лише продовження, але й певне завершення⁹⁴.

Зрештою горизонт проєкцій українських інтелектуалів стосовно прийдешності, хоч і був досить розмаїтим, але демонстрував очевидні сподівання на дальшу структурування соціуму, зокрема на новий розподіл соціальних, економічних, політичних і культурних ролей. Більше того, швидкі темпи соціо- й етнокультурних перетворень продукували вдосталь матеріалів для оптимістичних прогнозів, обнадійливих рефлексій щодо будучини українства, котре в найближчі десятиліття мало-таки позбутися ореолу «плебейської нації». Та не так сталося, як гадалося – розпочалася Велика війна, що обернулася першою світовою катастрофою для багатьох народів, зокрема й українців.

Війна є тією екстремальною трансформацією, до наближення якої завчасно готуються, начебто передбачають і навіть передчувають, але вона все одно заскочує зненацька. Війни не тільки суттєво перекроюють політичну мапу, а й кардинально трансформують плин історичного часу, котрий набуває шаленого прискорення. Воєнне протиставлення й тотальна суспільна напруга призводять до знакових метаморфоз, ба навіть загального переформатування свідомості. Проте найбільше війна перевертає світ уявлень, коли звичні демаркаційні лінії та неписані конвенції людського буття стираються лавиною руйнівних подій.

Про можливість великого збройного зіткнення в Європі замислювалися ще в ХІХ ст. Так, про «грядущу» війну з Австро-Угорщиною чи навіть Німеччиною неодноразово писала російська преса⁹⁵. Дехто з українських інтелектуалів в останні десятиліття ХІХ ст. гадав, що невдала війна Російської імперії, скажімо з Австро-Угорщиною, подібно до програної Кримської 1853–1856 рр., спричиниться до пом'якшення політичного клімату в державі. М.Драгоманов ще 1873 р., розмірковуючи про перспективи та можливості сполучення розділеного українства, зауважив, що «*єдність політичного життя галичан і малоросів можлива тільки або внаслідок важко уявленої міжнародної катастрофи*, або як результат довготривалого життя, котре, можливо, змінить і малоросів, і галичан так, що вони не будуть схожими на теперішніх»⁹⁶.

⁹⁴ Дорошенко Д. Пам'яті В'ячеслава Липинського (Сторінка з моїх споминів) // Краківські вісті. – 1943. – 3 липня. – №141. – С.4.

⁹⁵ Див., напр.: Крестовский В.В. Наша будущая война. (Военно-политические письма). I. На Западе // Исторический вестник. – 1882. – №4. – С.155–167.

⁹⁶ Драгоманов М.П. Русские в Галиции: Литературные и политические заметки [1873] // *Его же*. Политические сочинения / Под ред. И.М.Гревса, Б.А.Кистяковского. – Т.1: Центр и окраины. – Москва, 1908. – С.322.

Кілька десятиліть по тому катастрофа, яку складно було навіть уявити М. Драгоманову та його сучасникам, стрімко насувалася на Європу. Передчуття «швидкої війни» простежується в багатьох тодішніх публікаціях⁹⁷. Дехто з авторів навіть «прозорливо» передбачав, що за перші два роки майбутнього великого зіткнення імперія Романових має витрати 6 млрд руб.⁹⁸ Утім справжня ціна війни виявилася набагато страшнішою, ніж уявляли найкращі теоретики, а реальні витрати в багато разів перевищили довоєнні оцінки.

Згадували про можливість початку загальноєвропейської чи австрійсько-російської війни й українські часописи⁹⁹. Її привид прискорив важливі метаморфози в національному русі, де поміж домінуючих прихильників автономії з'явилися переконані самостійники. Наприклад, на березневій 1911 р. нараді наддніпрянських політичних емігрантів у Львові, на якій йшлося про створення надпартійного об'єднання, позицію беззастережного самостійника посів В. Липинський¹⁰⁰.

Назриваюча війна волею-неволею виразно окреслила ще один вододіл українства – на проавстрійську та проросійську орієнтації, хоч у тому чи іншому вигляді цей поділ побутував і раніше. 7 грудня 1912 р. українські політичні партії Галичини задекларували однозначну підтримку Австро-Угорщини на випадок війни з Російською імперією. Майбутній ідеолог інтегрального націоналізму Д. Донцов ретроспективно оцінював передвоєнні події як початок змагання нової української ідеї з ягеллонською в політичних колах Австрії¹⁰¹. Натомість на шпальтах редагованого М. Грушевським «Літературно-наукового вістника» спільна позиція українських партій Галичини розглядалася як помилкова. Причому автором публікації, в якій негативно висвітлювалася ця подія, був один із відомих учнів М. Грушевського – І. Джиджора¹⁰². Зауважимо, що сам М. Грушевський оцінював впливи передвоєнної напруги як на російську, так і українську суспільну думку доволі відверто: «Питання внутрішньої еволюції, якогось полагодження внутрішніх суперечностей відступили на другий план перед усякими рахунками і спекуляціями, обчисленими на катастрофічні зміни, і *передчуття можливості зовсім отвертої борні ще більше “увільнили” методи і засоби внутрішньої боротьби від стримуючих культурних моментів*»¹⁰³.

⁹⁷ Див.: *Мартинів В.Л.* Майбутнє без оптимізму: міжнародні протиріччя на теренах Центральної та Південно-Східної Європи на сторінках російських часописів (1910–1911 рр.) // *Гілея*. – Вип. 127. – К., 2017. – С. 156.

⁹⁸ *Щербатов А.Г.* Государственно-народное хозяйство России в ближайшем будущем. – Москва, 1910. – С. 59.

⁹⁹ Політичний огляд 1912 року // Рада. – 1913. – 1 січня. – №1. – С. 3; Ставка на переляк // Там само. – 24 августа / 6 вересня. – №193. – С. 1–2.

¹⁰⁰ *Жук А.* Як дійшло до заснування Союзу визволення України (Спомини у 20-ліття «Союзу») [1934] // Молода нація: Альманах. – Вип. 3. – К., 2002. – С. 138.

¹⁰¹ *Донцов Д.* Історія розвитку української державної ідеї [1917] // *Його ж.* Вибрані твори: У 10 т. / Відп. ред. О. Баган. – Т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2012. – С. 56.

¹⁰² *Ignotus [Джиджора І.]*. З австрійської України. В сіті легенди // Літературно-науковий вістник. – 1913. – Кн. 6. – С. 556–557.

¹⁰³ *Грушевський М.* Після Балканської війни [1913] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т. 2. – С. 454.

Однак серед українських інтелектуалів передвоєнного часу віднайшлися й голоси, котрі закликали не дотримуватися ані проросійської, ані проавстрійської позицій у наступній війні. Одним із них став В.Липинський, який 1912 р. пропонував «в майбутній австро-російській війні не ставати свідомо, виразно і голосно ні по стороні Австрії, ні, тим більше, по стороні Росії»¹⁰⁴.

В окремі місяці 1913 р. військово-політична напруга між Австро-Угорщиною й Росією сягала майже граничної межі. Огляди біжучих подій добре передають тодішні настрої й почування. Як зазначалося в лютневому допису газети «Свобода»:

«В парі з тими воєнними приготуваннями виринають надії на osvobodzene нашого народу з під московського ярма, а може й на самоуправу України... І ті великі надії приневолюють майже кожного горячково інтересуватися кожною вісткою, котра стоїть в зв'язі з майбутньою війною. Хотя й в часописах говориться про сподіваний мир, то в каварнях, реставраціях (ресторанах – Авт.), молочарнях, на зборах і в приватних розмовах говориться про війну. І приготування до тої війни все: і держава, і населене. В Галичні роблять поляки приготування на велику скалю (у великому обсязі – Авт.)... Наші Січи та Соколи, оскільки їх не здекоплетовано через покликання до резерви, починають також воєнні приготування між собою. Одним словом: кождий день може принести нам несподіванку»¹⁰⁵.

Початок війни, яка вибухнула наступного року, практично відразу паралізував українське культурне та громадське життя в Російській імперії – воно опинилося під потужним урядовим тиском. *«Удар, завданий цією жахливою катастрофою нашому народному життю, звичайно, також перевершив усі найпохмуріші сподівання. Війна застала нас зненацька, і спустошення, яких вона завдала нашому життю, набули цілком несподіваних розмірів»*, – підкреслював М.Грушевський¹⁰⁶.

Світова війна «запустила» і своєрідну «програму» перетворень на ниві суспільно-політичної та історичної думки. Розпочалися руйнація звичного масштабування минулого, несподіване розширення уявних меж й орієнтирів, спроби первісного осягнення світу у фокусі нових можливостей і метаморфоз, плекання та апробування інших концептуальних пропозицій, урешті-решт випробування останніх на міцність травматичним воєнним досвідом. Приміром, один із найвідоміших концептуалістів на теренах австрійської соціал-демократії Е.Пернерсторфер обстоював тезу, що велика війна продемонструвала очевидну перемогу нового націоналізму над інтернаціоналізмом

¹⁰⁴ Липинський В. Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі // *Його ж.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1. – С.516.

¹⁰⁵ Українські справи в Австрії (Відень, дня 11. Лютого 1913) // *Свобода* (Джерсі-Сіті). – 1913. – 27 лютого. – №9. – С.6.

¹⁰⁶ *Грушевський М.* У річницю війни [1915] // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.3. – С.416.

і космополітизмом¹⁰⁷. За висловом соціаліста В.Левинського, «війна ідеологій, народів поставила все догори ногами. *Що вчора було білим, нині є чорним і навпаки*»¹⁰⁸.

Найпомітніше нові устремління проступали в писаннях галицьких інтелектуалів, котрі сприймали Першу світову війну як руйнівний, але у цілому обнадійливий процес, що формував новий горизонт перспектив і можливостей для майбуття українства. Такої позиції, наприклад, дотримувався С.Томашівський. Він порівнював Велику війну з попередніми війнами й навіть висловлювався про надмірність її означення як світової¹⁰⁹. Не випадково в одній зі статей воєнної доби історик пророче зауважив: «*Якщо в сій світовій війні прийде хоч до частинного розв'язання українського питання в користь України, то се буде виключно на західних її землях і ся розв'язка буде рішаюча для всього дальшого розвитку українського народу, не виїмаючи Києва, Чернигова, Полтави й Одеси*»¹¹⁰. Відтоді галицька апологія, котра у зародковому вигляді час від часу проступала в текстах С.Томашівського ще довоєнної пори, перетворилася на наріжний, точніше установчий, концепт історичної візії. Таким чином, неоромантична проекція «галицького П'ємонту» та його виняткової ролі для майбутнього українців набула нового імпульсу за воєнної доби. Саме у воєнні часи вималювалася первісна концептуальна пропозиція С.Томашівського щодо ревізії минувшини та передбачення ближчої будучини Галичини як підмур'я українського національного проєкту. Адже саме з Галичиною автор пов'язував «першу основу» української національної ідеї¹¹¹. Більше того, він гадав, що «Галичина була головною ціллю війни з боку Росії», а «знищення українства було головними мотивом сього кроку»¹¹².

Вочевидь, глорифікація ролі Галичини в конструкції С.Томашівського, котра пізніше дратувала деяких наддніпрянських інтелектуалів, спиралася на сподівання про більш-менш прийнятні наслідки Першої світової війни для українства. Проте його проєкції, як і погляди низки українських мислителів стосовно майбутності, хоч і не витримали «зіткнення» з повоєнною й пореволюційною реальністю, проте відіграли поважну роль в українській суспільно-політичній та історичній думці перших десятиліть ХХ ст.

Переддень Лютневої революції 1917 р. українські інтелектуали сприймали по-різному. М.Грушевський наголошував на трагічній долі «народів, у котрих лінія фронту пройшла всередині, по живому національному тілу»¹¹³. В.Дорошенко, підбиваючи підсумки 1916 р., стверджував, що

¹⁰⁷ *Пернерсторфер Е.* Про новітній націоналізм / Пер. з нім. за дозволом автора. – [Б. м.], 1915. – С.11–12.

¹⁰⁸ *Левинський В.* Причина світової війни (про імперіялізм). – Scranton, 1916. – С.3.

¹⁰⁹ *Томашівський С.* Війна і Україна // Вістник СВУ. – 1915. – Ч.29/30. – С.2–3.

¹¹⁰ *Томашівський С.* «Королівство Галичини і Володимирії» // Діло. – 1916. – 23 цвітня. – №104. – С.2.

¹¹¹ *Томашівський С.* Галичина: Політично-історичний нарис з приводу світової війни. 2-ге вид. – [Б. м.], 1915. – С.23–24.

¹¹² Там само. – С.29.

¹¹³ *Грушевський М.* Новий рік [1916] // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.3. – С.447.

«велика будучність» української ідеї можлива лише з «поразкою російського абсолютизму»¹¹⁴.

Зрештою війна та післявоєнні часи відкинули чимало переднакреслень прийдешності. Хибними виявилися припущення тих, хто вважав, що внаслідок сплетіння економічних взаємин й інтересів світова війна не зможе тривати більше 3–6 міс.¹¹⁵ Не справдилися також начебто слушні прогнози економіста І.Бліоха про більшу міцність і сталість Російської імперії, як переважно землеробської країни порівняно із західними індустріальними державами, у майбутньому великому та виснажливому зіткненні¹¹⁶. Ці передбачення спростувала безжальна революційна дійсність. За влучним спостереженням філософа М.Шлемкевича,

«тодішня українська провідна верства – ліберально-поступова і соціалістична інтелігенція – стояла на європейському рівні духовости. Вона була породженням 19 і початку 20 віку. В її мріях і на її революційних прапорах стояли гасла свободи одиниці і свободи коаліцій людських одиниць. Те покоління мислило ідеальне суспільство як сукупність товариств свідомих людей, що зберігають свою свободу, право індивідуального самовизначення. Збільшувати, примножувати свободу і усувати її законні і традиційні перешкоди й обмеження було бойовим кличем тих часів. Історія несподівано поставила перед українською провідною верствою протилежне завдання»¹¹⁷.

Із висоти часу проєкції інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст. щодо майбуття українства сприймаються доволі своєрідно, що вмотивовується багатьма обставинами, чинниками, передумовами. Насамперед варто взяти до уваги очевидний темпоральний синкретизм їхніх уявлень, що сполучали елементи звернення до минувшини й реагування на злободенну та актуальну сучасність. Окрім того, проступала позитивістська інерція мислення, пов'язана з надзвичайною вірою у суспільний поступ, силу знання та «правдиву впевненість» у кращій будучині «людськості»¹¹⁸.

Початок XX ст. кинув нові виклики українству, сформував інший горизонт уявлень, який хоч-не-хоч змушував інтелектуалів засвоювати модерні візії й новації, як-от віталістичні орієнтири, ідеї органічної солідарності, усеукраїнського універсалізму, осмислювати національну ідею в контекстах масових ідеологій, політичних доктрин і практик, зокрема у світлі вимог інтернаціоналізму, космополітизму, ліберальної свободи особистості, конституційних прав, міжнаціональних взаємин, самоврядування громад тощо. Крім того, рубіж століть виявився часом поррахунків зі старим українофільством

¹¹⁴ Дорошенко В. Російська Україна в 1916 році: Стаття з кругів СВУ // Діло. – 1917. – 10 січня. – №6. – С.1.

¹¹⁵ Чижевський П. Війна, большевизм і майбутня ситуація // Воля (Відень). – 1920. – 28 лютого. – Т.1, ч.9. – С.403.

¹¹⁶ Бліох І.С. Будущая война... – Т.2. – С.828.

¹¹⁷ Шлемкевич М. 1917–20 роки й українське суспільство // Сучасність. – 1971. – №5. – С.97.

¹¹⁸ Чопівський І. Чи надовго вистарчить мінерального палива? // Літературно-науковий вістник. – 1914. – Кн.3. – С.538.

та архаїчними шарами мислення, котрі досить швидко витіснялися новими концепціями, що пояснювали потужні соціокультурні трансформації, передусім причинилися до поширення класового дискурсу.

Отож період війни став не тільки критичною добою у життєвих історіях більшості українських інтелектуалів, а й великим зламом світосприйняття – стадією перегляду, переосмислення, ревізії чи корекції передвоєнних візій і концепцій, з якими довелося вступити в революційну пору.

REFERENCES

1. Brentano, F. (2018). *O budushchem filosofii. Izbrannye trudy* (P.A.Gromova, trans.). Moskva: Akademicheskij proekt. [in Russian].
2. Dontsov, D. (2012). Istoriia rozvytku ukrainskoi derzhavnoi idei. In O.Bahan (ed.), *Dontsov D. Vybrani tvory* (vol.2, pp.31–64). Drohobych; Lviv: Vidrozhennia. [in Ukrainian].
3. Drahomanov, M.P. (1991). Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu. In R.S.Mishchuk (comp.), *Drahomanov M.P. Vybrane* (pp.461–558). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
4. Drahomanov, M.P. (1991). Shevchenko, ukrainofily i sotsializm. In R.S.Mishchuk (comp.), *Drahomanov M.P. Vybrane* (pp.327–429). Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
5. Franko, I. (2010). Buduchnist, suspilno-politychna chasopys dlia ukrainsko-ruskoho narodu. In Ye.K.Nakhlik (ed.), *Franko I. Dodatkovi tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh* (vol.54, pp.237–242). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
6. Franko, I. (1986). Poza mezhamy mozhyvoho. In Ye.P.Kyryliuk (ed.), *Franko I. Zibrannia tvoriv*. (vol.45, pp.276–285). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Franko, I. (2010). Z kintsem roku. In Ye.K.Nakhlik (ed.), *Franko I. Dodatkovi tomy do zibrannia tvoriv u 50-y tomakh* (vol.54, pp.801–811). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
8. Giujo, Zh.M. (2011). *Irreligioznost budushchego*. (V.M.Fryche, trans.). Moskva: Librokom. [in Russian].
9. Gofman, A.B. (1995). Sotsiologiya Emilya Dyurkgejma. In A.B.Gofman (comp.), *Dyurkgejm E. Sotsiologiya. Ee predmet, metod, prednaznachenie* (pp.307–344). Moskva: Kanon. [in Russian].
10. Hrushevskiy, M. (2005). Chas ne zhde! P. Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.58–61). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
11. Hrushevskiy, M. (2005). Do nashykh chytachiv u Rosii. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.327–331). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
12. Hrushevskiy, M. (2005). «Mazepynstvo» i «bohdanivstvo». In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.199–206). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
13. Hrushevskiy, M. (2002). Na porozi stolittia (Prysviacheno peremyslshkii ukrainsko-ruskii hromadi). In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.1, pp.208–216). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
14. Hrushevskiy, M. (2002). Na ruinakh. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.1, pp.312–320). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
15. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy: «Kinets rutenstva!». In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.50–60). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
16. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy. Nova khvylya. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.235–242). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
17. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy. Pry kintsi roku. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.3–9). Lviv: Svit. [in Ukrainian].

18. Hrushevskiy, M. (2005). Na ukrainski temy. Z novorichnykh dumok. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.115–126). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
19. Hrushevskiy, M. (2005). Novi hasla. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.200–203). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
20. Hrushevskiy, M. (2005). Novyi rik. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.447–450). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
21. Hrushevskiy, M. (2008). Oleksandr Pypin (nekroloh). In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.11, pp.314–315). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
22. Hrushevskiy, M. (2005). Pislia Balkanskoï viiny. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.2, pp.453–463). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
23. Hrushevskiy, M. (2005). Tlinnyi prakh. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.418–423). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
24. Hrushevskiy, M. (2005). U richnytsiu viiny. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.415–417). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
25. Hrushevskiy, M. (2005). Ukraina i ukrainstvo. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.130–143). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
26. Hrushevskiy, M. (2005). [Vystup na Zvychaynykh zahalnykh zborakh Naukovoho tovarystva im. Shevchenka 19 tsvitnia 1905 r.]. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.7, pp.535–538). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
27. Hrushevskiy, M. (2005). Z natsionalnoi tematyky. Do pytannia pro natsionalno-terytorialnu avtonomiiu. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.144–160). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
28. Hrushevskiy, M. (2005). Zlobna napast. In P.Sokhan (ed.), *Hrushevskiy M. Tvory* (vol.3, pp.39–43). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
29. Khyrnka, Zh.-P. (1979). Ukrainskiy sotsializm u Halychyni (do rozkolu v Radykalni Partii 1899 r.). *Journal of Ukrainian Graduate Studies*, 4 (2), 33–51. [in Ukrainian].
30. Lebon, G. (1998) Psikhologiya tolp (pp.15–256). In A.K.Bokovikov (comp.), *Psikhologiya tolp*. Moskva: KSP+. [in Russian].
31. Lypynskiy, V. (2015). Memorial do Ukrainskoho [Informatsiinoho] Komitetu pro nashe stanovyshe sproty napruzhenoi politychnoi sytuatsii v Yevropi. In I.Hyrych, O.Protsenko (eds.), *Lypynskiy V. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (vol.1, pp.514–518). Kyiv; Filadelfia: Ukrainskiy pysmennyk. [in Ukrainian].
32. Lypynskiy, V. (2015). Shliakhta na Ukraini. Yii rol v zhytti ukrainskoho narodu na tli yoho istorii. In I.Hyrych, O.Protsenko (eds.), *Lypynskiy V. Povne zibrannia tvoriv, arkhiv, studii* (vol.1, pp.128–235). Kyiv; Filadelfia: Ukrainskiy pysmennyk. [in Ukrainian].
33. Pipes, R. (1979–1980). Peter Struve and Ukrainian Nationalism. *Harvard Ukrainian Studies*, 3/4, 675–683.
34. Rikkert, G. (1998) *Filosofiya zhizni*. Kiev: Nika-Tsentr. [in Russian].
35. Romaniuk, M.M., Halushko, M.V. (2001). *Ukrainski chasopysy 1848–1939 rr.: Istoryko-bibliografichne doslidzhennia* (vol.1). Lviv: Svit. [in Ukrainian].
36. Shlemkevych, M. (1971). 1917–20 roky i ukrainske suspilstvo. *Suchasnist*, 5, 87–99. [in Ukrainian].
37. Yakovliev, Yu. (2019) Chasopys «Buduchnist» (1899). Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/90229>. [in Ukrainian].
38. Yefremov, S.O. (1993) Mizh dvoma dushamy (pp.141–152). In E.S.Solovei (comp.), *Yefremov S.O. Literaturno-krytychni statii*. Kyiv: Dniprop. [in Ukrainian].
39. Yevshan, M. (1998). Kozachchyna v ukrainskii poezii (pp.423–435). In N.Shumylo (comp.), *Yevshan M. Krytyka; Literaturoznavstvo; Estetyka*. Kyiv: Osnovy. [in Ukrainian].
40. Zhuk, A. (2002). Yak diishlo do zasnovannia Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (Spomyny u 20-littia «Soiuzu»). *Moloda natsiia: Almanakh*, 3, 135–150. [in Ukrainian].

VALERII SMOLII

Academician of NAS of Ukraine
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Director of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), smolii.valerii@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7656-5505>

OLEKSII YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

THE SHAKY IMAGES OF A NEW AGE: IDEALS AND HORIZONS OF THE FUTURE IN THE VISIONS OF UKRAINIAN INTELLECTUALS OF THE END OF NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY

Abstract. *The purpose of the research is to analyze the views of Ukrainian intellectuals of the end 19th – early 20th century. The research methodology is based on the strategies of comparison and typology. The scientific novelty is associated with the study of the influence of socio-cultural macro-contexts, cultural and political metamorphoses, social transformations on the vision of Ukrainian intellectuals of the pre-revolutionary era concerning the imaginary future. It is shown that large-scale metamorphoses of the 19th century confirmed the hopes and expectations of European intellectuals for the grandeur of the scenarios of the near and far-away future. The article considers the main layer of ideas of Ukrainian figures on future associated with certain assessments of the prospects of Ukrainian revival in the twentieth century. It is noted that in the early twentieth century there was a significant modernization of ideas associated with the Ukrainian idea, caused by further politicization of the national movement. It is emphasized that such modernization took place in the form of vengeance for archaic Ukrainophilic projections. At the same time, the personalization of the Ukrainian idea as a national symbol (the Great Kobzar), as well as the inclusion of the all-Ukrainian universalism, elements of vitalism, which sanctified or legitimized the existence of the nation in time and space, expanded. It is noted that socio-cultural transformations, such as the revolution of 1905, the decline of social activity from 1907 caused significant changes in the views of Ukrainian intellectuals regarding the expected future. The authors highlights the different visions regarding the social indivisibility of Ukrainians, most of which were united with the opinion about the blurring of borders between states, layers, classes. It is noted that the World War I radically reformatted the horizon of expectations regarding the projected future. Thus, there was a significant reassessment of the prospects of the imaginary future associated with possible military-political metamorphoses in Ukrainian socio-political thought. Conclusions.* It is argued that the vision of the future created by intellectuals of the pre-revolutionary era, in most cases, incorporated the leading trends of historical time, but usually it did not keep up with the rapid deployment of revolutionary and military-political conflicts.

Keywords: *imaginary future, Ukrainians, Ukrainian idea, Ukrainian intellectuals, Hrushevskiyi, Hrinchenko, Drahomanov, Yefremov, Lypynskiyi, Tomashivskiyi, Franko.*

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії,
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили
(Миколаїв, Україна), k555556k@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2222-3857>

докторка історичних наук, доцентка,
директорка Державного архіву Миколаївської області
(Миколаїв, Україна), lewch@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

РЕГІОНАЛЬНИЙ ЗРІЗ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.: МИКОЛАЇВЩИНА

Анотація. На прикладі Миколаївщини висвітлюються особливості Української революції 1917–1921 рр. на регіональному рівні. Автори використали **методи:** порівняльно-історичний, що дав змогу зіставити події Української революції на всеукраїнському та регіональному рівнях; хронологічний – допоміг установити відмінності між датуванням подій у Києві та Миколаєві; логічний – надав можливість об'єднати та узагальнити вже виявлені історичні факти й визначити особливості революційних подій на Миколаївщині. **Наукова новизна** дослідження полягає в тому, що вперше на основі неопублікованих джерел та наявної історіографічної бази визначено специфіку подій Української революції 1917–1921 рр. на території Миколаївщини. Головні революційні події тут відбувалися в контексті державотворчих процесів в Україні (періоди Центральної Ради, гетьманату, Директорії). На місцевому рівні часто ці періоди хронологічно не збігаються із загальною періодизацією Української революції. Наприклад, на Миколаївщині період Центральної Ради розпочався пізніше, а саме після Жовтневого перевороту в Петрограді; період Директорії закінчився значно раніше, від другого захоплення влади більшовиками. Чіткий орієнтир на Українську Центральну Раду Миколаївщина взяла після приходу до влади більшовиків у Петрограді. Визнання УЦР у регіоні відбулося завдяки наполегливості Миколаївської ради об'єднаних українських організацій. Центральна Рада не мала чітко окресленої регіональної політики, що врешті призвело до втрати нею авторитету серед селян і містян. Натомість місцеві більшовики, які на початку революції фактично були маргінальною політичною силою, зміцнилися й набули авторитету. Уряд П.Скоропадського, намагаючись виправити помилки Центральної Ради, приділив значну увагу миколаївським суднобудівним заводам, домогся повернення Україні флоту й верфей. Проте через німецьку політику щодо підприємств, а також з огляду на короткочасність перебування при владі значних результатів у цій сфері також не здобув. Тримісячний період Директорії відзначився хаотичністю влади й подій, в яких важливу роль відіграла присутність військ Антанти та переміна політичних поглядів отамана Н.Григор'єва – з проукраїнських на більшовицькі. Саме дії григор'євців призвели до остаточної втрати впливу Миколаївської ради об'єднаних українських організацій на офіційну владу. Важливу роль відіграв селянський повстанський рух, який тривав і після завершення основних революційних подій.

Ключові слова: Українська революція 1917–1921 рр., Миколаївщина, Миколаїв, Центральна Рада, гетьманат, Директорія УНР, Перший зимовий похід, повстанський рух.

Столітній ювілей Української революції 1917–1921 рр. викликав значний суспільно-політичний та науковий інтерес. Реконструкція тодішніх подій – важливе завдання вітчизняної історичної науки, особливо у зв'язку з активним поширенням у Російській Федерації концепції Великої російської революції. У цьому контексті певне значення мають дослідження революційних процесів, що відбувалися на регіональному рівні. Тож метою статті став розгляд особливостей Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині, яка до 1920 р. розподілялася між різними повітами Херсонської губернії. Автори простежують зміну моделей національного державотворення, спираючись на місцеві реалії.

Серед миколаївських дослідників Української революції першість посідає відомий історик старшого покоління професор В.Шкварець, який почав вивчати революційні події на Миколаївщині ще у середині 1990-х рр., а 2007 р. видав навчальний посібник¹. Праці В.Пархоменка висвітлюють створення національних збройних формувань на півдні України, у тому числі в Миколаєві, за часів Центральної Ради та гетьманату². О.Господаренко дослідила фінансово-господарську діяльність Миколаївської міської думи в 1917–1920 рр.³ Питаннями українізації православ'я за революційних часів на Миколаївщині займається О.Тригуб⁴.

Л.Левченко висвітлила історію Миколаєва за періоду Центральної Ради, проблеми суднобудівних заводів та спроби України реалізувати власну військово-морську доктрину в роки революції, діяльність Миколаївської ради об'єднаних українських організацій. Зокрема дослідниця з'ясувала, що у складі Центральної Ради Миколаїв представляв член УСДРП О.Рожанський, виявлено примірники часописів – офіційних органів Миколаївської ради об'єднаних українських організацій «Український бюлетень» та «Українська газета», простежено роботу комісії Центральної Ради в Миколаєві після березневого повстання проти німців 1918 р. та візит миколаївських гласних до Києва, відновлено добре ім'я останнього градоначальника Миколаєва часів Російської імперії, а згодом морського міністра в уряді гетьмана П.Скоропадського – адмірала А.Покровського, досліджено роботу представників миколаївських суднобудівних заводів М.Кульмана та Б.Юренева у складі української делегації на чолі з головою Ради Міністрів Української Держави Ф.Лизогубом під час переговорів 1918 р. в Берліні з приводу повернення Україні Чорноморського флоту⁵. У 2017 та 2019 рр. у

¹ Шкварець В.П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921 рр. – Миколаїв, 2007. – 120 с.

² Пархоменко В.А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. // Наукові праці. – Т.1. – Миколаїв, 1998. – С.44–48; Його ж. Військові формування Центральної Ради та Гетьманату в Миколаєві (1917–1918 рр.) // Воєнна історія. – 2004. – №1/3. – С.18–27.

³ Господаренко О.В. Господарська діяльність Миколаївської міської думи в період австро-німецької окупації 1918–1919 рр. // Наукові праці. – Т.5. – Миколаїв, 2000. – С.70–73.

⁴ Тригуб О. Боротьба за українізацію православ'я у Херсонсько-Одеській єпархії часів національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) // Емінак. – 2017. – №3 (19) (липень – вересень). – Т.1. – С.24–29.

⁵ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) // Наукові праці. – Вип.280. – Т.292: Історія. – Миколаїв, 2017. – С.88–107; Її ж. Проблема

серії «Миколаївщина: 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» видано колективну монографію⁶ та збірник документів⁷. Важливими з погляду відновлення правди про революційні події на селі стали праці Ю.Котляра, котрий досліджує повстанський рух на Миколаївщині в його класифікації та окремих проявах, у тому числі історію Врадіївської, Висунської та Баштанської «республік»⁸.

Події Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині автори цієї статті розглядають у контексті діяльності Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського та Директорії УНР, але з урахуванням регіональної хронології подій. Окремо висвітлюються реалії Першого зимового походу Армії УНР, які частково охопили територію сучасної Миколаївської області.

Березень 1917 – квітень 1918 рр.: початок українського державотворення, Центральна Рада

Революційні процеси на Миколаївщині почалися з березневих подій 1917 р., коли в Миколаєві отримали телеграми про повалення самодержавства від командувача Чорноморського флоту віце-адмірала О.Колчака (3 березня) та голови Тимчасового комітету Державної думи Російської імперії М.Родзянка (4 березня). У цей час регіон у політичному, економічному, культурному й навіть ментальному плані був тісно пов'язаний із Петроградом і Тимчасовим урядом Російської імперії, простежувався сильний вплив загальноросійських політичних процесів на місцевому рівні. А втім початок революції в Миколаєві характеризувався й надзвичайним підйомом громадянської активності населення, яке вітало падіння монархії, створенням громадських організацій і професійних спілок, у тому числі жіночих та національних, а затим й осередків політичних партій, обранням представницьких органів влади – громадського комітету, ради робітничих і військових депутатів, демократичної Миколаївської міської думи. У перші революційні місяці відбулося становлення українських громадських організацій та осередків політичних партій – Українського організаційного комітету, Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Миколаївської ради об'єднаних

Чорноморського флоту і суднобудівних заводів у роки Української революції: миколаївські візії // Історичний архів. – Вип.18. – Миколаїв, 2017. – С.84–104; *Ії ж.* Маловідомий факт берлінських переговорів 1918 р. в справі повернення Чорноморського флоту Україні // Зовнішні справи. – 2017. – №5. – С.28–34; *Ії ж.* Миколаївська Рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 рр. // Наукові праці. – Вип.321. – Т.309: Історія. – Миколаїв, 2019. – С.56–73.

⁶ Миколаївщина: нариси історії революції 1917–1921 рр. / Л.Л.Левченко (кер. авт. кол.). – Миколаїв, 2017. – 280 с.

⁷ Миколаївщина у вірі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали / Упор. Л.Л.Левченко. – Миколаїв, 2019. – 744 с.

⁸ *Котляр Ю.В.* Повстанство: Селянський рух на Півдні України (1917–1925). – Миколаїв; Одеса, 2003. – 196 с.; *Його ж.* Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). – К.; Миколаїв, 2008. – 156 с.; *Його ж.* Висунська і Баштанська республіки (до 90-ї річниці проголошення). – Миколаїв, 2010. – 92 с.; *Його ж.* Врадіївська хліборобська республіка // Чорноморський літопис. – Вип.5. – Миколаїв, 2012. – С.50–53; *Його ж.* Селянські республіки Наддніпрянської України // Історичний архів. – Вип.18. – Миколаїв, 2017. – С.64–69.

українських організацій. Їх діяльність підготувала ґрунт і сприяла визнанню на Миколаївщині Української Центральної Ради⁹.

Початок державотворчих процесів у регіоні був позначений важливими подіями, як-от 6 квітня, коли представник миколаївської «Просвіти» Б.Брояківський виступив із вітальним словом на Українському національному з'їзді в Києві¹⁰; 23 квітня – Український організаційний комітет у Миколаєві скликав Українське віче¹¹.

Утім складалося враження, що I і II Універсали Центральної Ради не були помічені громадськістю Миколаєва, хіба що в Раді робітничих і військових депутатів почала формуватися невелика українська фракція¹². Проте архівні документи свідчать, що миколаївці від започаткування УЦР були серед тих, хто боровся за державність. 20 червня 1917 р. на спільному зібранні місцевого Українського організаційного комітету та просвітян було розглянуто I Універсал. 6 серпня на загальному зібранні товариства «Просвіта» схвалено резолюцію, в якій зазначалося: «Своїм тимчасовим урядом на Україні вважаємо тільки Українську Центральну Раду, її виконавчому органу – Генеральному Секретаріату – цілком доручаємо керування нашим краєм, не вважаючи ні на які наслідки переговорів з Центральним Правительством, і тільки розпорядженню цього Секретаріату підлягаємо»¹³.

За кілька днів, які сплинули після Жовтневого перевороту в Петрограді (25–26 жовтня / 7–8 листопада 1917 р.), стало очевидним, що більшовики не прихильні до демократичних політичних кіл, органів місцевого самоврядування й ідеї скликання Всеросійських установчих зборів. Натомість у III Універсали (7 / 20 листопада 1917 р.) Української Центральної Ради проголошувалися демократичні цінності, за які боролися всі громадські, професійні й політичні організації Миколаївщини: скасовувалося право власності поміщиків на землю, установлювався 8-годинний робочий день, запроваджувався контроль над виробництвом, висловлювалися наміри щодо мирних переговорів між воюючими сторонами, скасовувалася смертна кара, оголошувалися амністія політ'язням, свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів і страйків, недоторканність особи й помешкання, національно-персональна автономія національним меншинам¹⁴. І головне, у документі не йшлося про відділення від «Республіки Російської», чого на той час не могли собі навіть уявити в Миколаєві, та закликалося до вироблення нових державних форм під час Українських установчих зборів і Всеросійських установчих зборів. Отже поставши в листопаді 1917 р. перед альтернативою:

⁹ Левченко Л.Л. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. (Історична передмова) // Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р.: Документи та матеріали. – С.12.

¹⁰ Український Національний З'їзд, 6–8 квітня 1917 р. Перший день – 6 квітня // Вісті з Української Центральної Ради у Києві. – 1917. – Квітень. – №3. – С.1.

¹¹ Трудовая газета. – 1917. – 2 апреля. – №240.

¹² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4805. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.17.

¹³ Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.206. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.88.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.1115. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.9.

Українська Центральна Рада або більшовицький уряд у Петрограді, представницькі органи влади в Миколаєві (рада робітничих і військових депутатів – 14 листопада¹⁵, міська дума – 15 листопада¹⁶), населення міста та його сільськогосподарської округи (в переважній більшості, але не одноставно) висловили повну довіру Українській Центральній Раді й визнали належність до Української Народної Республіки¹⁷. До цього кроку їх спонукала Миколаївська рада об'єднаних українських організацій, яка 10 листопада 1917 р. поширила відозву до Миколаївської міської думи, ради робітничих і військових депутатів, революційного штабу, солдатів і матросів, офіцерства, містян про підтримку «Верховного крайового органу Української демократичної республіки – Центральної Ради»¹⁸. І в раді, і в думі проектів резолюцій пропонувалося кілька, тому слід звертати увагу на результати голосування. Важливо відзначити позицію єврейської фракції думи: М.Левін і І.Рабинович вітали відродження української державності, підкресливши, що у III Універсалі вперше гарантувалися права національних меншин¹⁹. Збереглися свідчення про визнання в Миколаєві Центральної Ради щонайменше на 14-ти різних зібраннях²⁰.

Безперечно, визначальною для діяльності Миколаївської ради об'єднаних українських організацій у листопаді – грудні 1917 р. стала підтримка генерального секретаря військових справ С.Петлюри, який відправив комісарові Одеського військового округу В.Поплавку телеграму такого змісту: «Рада об'єднаних українських організацій з Миколаєва прохає прислати представників в Миколаїв для організації українізації військових стихій. Пропоную вжити заходів. Військовий генеральний секретар України Петлюра»²¹. Свою роль відіграв також візит члена Центральної Ради Д.Антоновича, який у листопаді 1917 р. приїздив до Миколаєва з метою з'ясування питання про можливість українізацію Чорноморського флоту²². Проте вже 6 грудня 1917 р. негативну резолюцію щодо Центральної Ради схвалили представники Червоної гвардії: «Геть угодовську Раду, що йде з капіталістами! Збори протестують проти надсилання військових частин узагалі й зокрема до Миколаєва для встановлення порядку каральним способом, так як з перших днів революції миколаївські пролетарські організації з гідністю охороняють цей порядок»²³.

Важливе питання, хто ж представляв Миколаїв у Центральній Раді? У списках членів УЦР, опублікованих в офіційному виданні «Вісті

¹⁵ Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов. – 1917. – 16 ноября. – №162. – С.3–4; 17 ноября. – №163. – С.3.

¹⁶ ДАМО. – Ф.222. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.137–141.

¹⁷ Левченко Л.Л. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. (Історична передмова) – С.12–13.

¹⁸ ДАМО. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.195. – Арк.183; Ф.222. – Оп.1. – Спр.1804. – Арк.192.

¹⁹ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). – С.90.

²⁰ ДАМО. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.202. – Арк.150, 214; Спр.314. – Арк.67–68, 71, 73, 75; Спр.195. – Арк.141; Спр.270. – Арк.130, 153; Спр.498. – Арк.62, 64, 68–69; Ф.Р.5547. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10.

²¹ Там само. – Ф.Р.1817. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7.

²² Там само. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.498. – Арк.63.

²³ Там само. – Арк.64–65.

з Української Центральної Ради», О.Рожанський значиться під номером 603 у групі представників «від національних меншостей»²⁴. Хоча в його особистих документах радянського періоду не вказано на членство у Центральній Раді²⁵, однак у революційний період у Миколаєві він відіграв важливу роль, репрезентуючи саме УЦР.

Чому Миколаїв надіслав до Центральної Ради члена ради робітничих і військових депутатів? Відповідь проста. Тому що в Миколаєві УЦР сприймали як вищий орган рад робітничих і військових депутатів, навіть політики-українці. Так було, доки в раді робітничих і військових депутатів більшість не почала належати більшовикам. Підтвердженням цього є виступ місцевого українського політика Б.Брояківського на засіданні ради робітничих і військових депутатів 14 листопада 1917 р. із приводу розгляду питання про ставлення до Центральної Ради, в якому він заявив: «Центральна Рада, складена в більшості з соціалістів, фактично є центральним комітетом рад робітничих і військових депутатів. Генеральний Секретаріат – однорідне соціалістичне міністерство»²⁶.

3 грудня 1917 р. об 11-й год. в Миколаєві відбулося прилюдне оголошення III Універсалу Центральної Ради. Б.Брояківський на паперті церкви зачитав документ, а серед натовпу майоріли жовто-блакитні прапори²⁷.

Перший зимовий місяць 1917 р. позначився в місті протистоянням між українськими політичними силами («українцями») й більшовиками, що відбувалося на тлі фінансово-економічної кризи, війни між більшовицькою Росією та Україною. 16 грудня близько 7-ї год. біля будівлі Миколаївського відділення Державного банку стався збройний конфлікт – гайдамаки обстріляли автомобіль, що перевозив зброю більшовиків. У перестрілці загинули кілька людей. Напруга була такою, що справа майже дійшла до оголошення в Миколаєві воєнного стану. О 17-й год. того ж дня у штабі гайдамаків зібралися представники українських військових частин, військово-революційного комітету, революційного штабу, ради робітничих і військових депутатів, різних партій. Для з'ясування ситуації та примирення було створено комісію у складі (від «українців») Гаврилюка, Никоненка, Брояківського, Гриневича, Зими, (від нейтральних) Рожанського, Гіля. До її складу ввійшов також український комендант Миколаєва Євтушевський. Комісія мала зібратися в кабінеті міського голови В.Костенка о 23-й год. і знайти ґрунт для примирення²⁸. Миколаївська міська дума вирішила створити власну комісію для ліквідації наслідків зіткнення між «українцями» й більшовиками, а владу в місті організувати на таких засадах: 6 – від «українців», 6 – від більшовиків, 3 – від думи, 3 – від ради лівої течії²⁹.

²⁴ Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Листопад. – №22/23. – С.2.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.34. – Оп.18. – Спр.5857.

²⁶ Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов. – 1917. – 16 ноября. – №162. – С.3–4; 17 ноября. – №163. – С.3.

²⁷ ДАМО. – Ф.216. – Оп.4. – Спр.9. – Арк.13.

²⁸ Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов. – 1917. – 17 декабря. – №187. – С.2.

²⁹ ДАМО. – Ф.222. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.202–204.

У грудні 1917 – січні 1918 рр., під час розпалу боротьби між «українцями» й більшовиками, Миколаївська міська дума зберігала певний нейтралітет. Проте коли в місті ствердилася влада народних комісарів, думі так чи інакше довелося висловити свою позицію. Гласні заявили, що нормальний розвиток демократичних установ зупинено переворотом у Петрограді, який висунув замість загального виборчого права ідею диктатури, що вилілася в організацію уряду народних комісарів у центрі та його органів на місцях. Тому дума «змушена встановити певний контакт» із Радою народних комісарів, але вона вимагає гарантій збереження всієї повноти її функцій і невтручання в її діяльність комісарів³⁰.

Така позиція думи зумовлювалася небезпідставними страхами гласних О.Паршикова й А.Білика, які побували в Москві на з'їзді місцевих і земських самоврядувань. Зокрема другий, виступаючи в думі, заявив:

«Нова влада всюди діє одним способом – через насильство; зневажаються права міських і земських самоврядувань, доля яких залежить від того, чи є в більшовиків достатня фізична сила для повного розгрому органів, обраних на основі загального виборчого права. На думку більшості з'їзду, влада, яка спирається на багнети, зводить нанівець всі завоювання свободи, довго протриматися не може».

Він указав на систему більшовицького терору проти всіх інакомислячих, нагадав про ліквідацію Центрального комітету партії есерів, закриття соціалістичної преси, розстріл мирних демонстрацій і розгін Усеросійських установчих зборів. Мабуть, із гласних думи лише Я.Ряппо продемонстрував своє лояльне ставлення до більшовиків. Із приводу його висловлювань міський голова В.Костенко зауважив, що той, тільки-но «вступивши в комісари», уже відчув смак влади і став на позицію суто бюрократичного контролю, якого дума не може допустити. Я.Ряппо, котрий у Раді народних комісарів узяв на себе відповідальність за питання освіти, відповів: «Такий контроль уже фактично існує, і невизнання його є лише красивим жестом»³¹.

4–6 січня 1918 р. у Миколаєві відбулися чергові вибори до ради робітничих і військових депутатів. Українські політичні сили, висловлюючи свій протест проти більшовиків, від участі в них відмовилися. 7 січня було оголошено результати виборів: у новому складі ради 45% місць належали більшовикам, 15% – союзним до них лівим есерам (на той час есери вже розкололися на два ворогуючих крила – лівих і правих). Цей результат дав привід більшовикам заявити про свою більшість у раді, проте навряд чи ці вибори, що проходили без участі найбільш активної в ті місяці української політичної сили, можна вважати легітимними. В опозиції знаходилося праве крило есерів і соціал-демократи (об'єднані), котрі здобули 40% місць. Газета «Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов» назвала

³⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.61–63.

³¹ Там само. – Арк.54–56.

відмову українських політичних сил Миколаєва від участі у виборах великою політичною помилкою та розколом української демократії в той момент, коли необхідно було згуртуватися перед наступом більшовицьких військ³².

Однак більшість у Миколаївській раді робітничих і військових депутатів ще не означала встановлення більшовицької влади в місті 13–14 січня 1918 р., як на те вказувала радянська історіографія (14 січня було схвалено резолюцію більшовиків про «повний перехід влади в руки ради робітничих і військових депутатів», із 209 присутніх за неї проголосували 129 осіб³³). У місті були ще дві сили, здатні контролювати владу. Якщо Миколаївська міська дума під час боротьби між «українцями» та більшовиками перебувала дещо на другому плані, то подальший аналіз подій у Миколаєві доводить, що висновок радянської історіографії все одно хибний³⁴.

У середині січня 1918 р. перевага українських політичних сил у Миколаєві зберігалася. Між ними й більшовиками тривало протистояння. Б.Брояківський у газеті «Голос труда» опублікував відозву на дії останніх в Іваново-Вознесенську з викриттям політики «диктатури пролетаріату». Більшовики зажадали арешту Б.Брояківського та закриття друкарні, де з'явився часопис. О.Рожанський бачив провину Б.Брояківського лише в тому, що той підписав відгук від імені «групи незалежних більшовиків». Цей крок уважали провокацією. В іншому, за логікою О.Рожанського, виходило, що все зазначене у відозві з приводу масових розстрілів і голоду робітників Іваново-Вознесенська – правда. За такі думки сам О.Рожанський зазнав цькування з боку більшовиків, але для арешту впливового місцевого політика Б.Брояківського в них не вистачило сил³⁵.

17 січня 1918 р. в Миколаєві відбулася демонстрація прихильників Центральної Ради. Гайдамаки вигукували: «Геть ради, хай живе міська дума!»³⁶. Це гасло цілком зрозуміле, позаяк Миколаївська міська дума зберігала вірність Центральній Раді та прохолодно поставилася до більшовиків. У цей день О.Зима повідомив у думі про схвалення IV Універсалу, який проголошував незалежність України³⁷. Із 18 січня Миколаївська рада об'єднаних українських організацій почала випускати своє видання – «Український бюлетень». На першій шпальті було надруковано текст IV Універсалу, сповіщалося про намір вести мирні переговори з Німеччиною, а також викладалися основні пункти політичної програми Центральної Ради. 19 січня світ побачило перше число «Української газети».

21–25 січня 1918 р. в Миколаєві проходили вибори до Українських установчих зборів, які так і не було скликано. Газета «Пролетарское знамя»

³² Там само. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.280. – Арк.28, 87.

³³ Боротьба за владу рад на Миколаївщині: Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни (1917–1920 рр.). – Миколаїв, 1959. – С.40; Боротьба за Великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.): Сб. док. и мат. – Николаев, 1957. – С.ХХVI.

³⁴ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). – С.88–107.

³⁵ ДАМО. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.203. – Арк.28–36; Голос труда. – 1918. – 19 февраля.

³⁶ ДАМО. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.203. – Арк.20–21.

³⁷ Українська газета. – 1918. – 19 січня. – №1. – С.3.

навела такі результати цих виборів: із 40 тис. осіб, включених до списків, проголосували 17 894 виборця, тобто 44,7%; більшість голосів здобули більшовики – 5208 (29%), на другому місці опинилися ліві есери – 1409 (8%)³⁸. Із приводу цих виборів Д.Дорошенко писав:

«[...] проведені в самому розпалі більшовицьких настроїв, з уживанням крайнє демагогічних способів, вибори там, де вони відбувалися, дали повну перевагу більшовицьких і есерівських елементів [...] По повороті до Києва Центр[альна] Рада постановила провести вибори там, де вони ще не відбулися, а днем скликання Установчих Зборів визначила 12 травня 1918 р. Українські есефи (соціалісти-федералісти – *Авт.*) і самостійники дуже різко виступили проти скликання Зборів на основі старих виборів, мотивуючи тим, що вибори відбулися в ненормальних умовах і що, таким чином, вибрані депутати не відповідають волі населення. Але Мала Рада на засіданні 11 квітня признала вибори дійсними – більшістю голосів українських та російських есерів, меншовиків і всіх жидівських фракцій проти голосів есефів, самостійників і польської демократичної централі»³⁹.

Фактично Центральна Рада власноруч ствердила перемогу більшовиків на виборах до Українських установчих зборів.

22 січня 1918 р. в Миколаєві відбулося чергове зіткнення між українськими військовими частинами й більшовиками. Причиною стало захоплення останніми зброї 4-ї сотні Запорізького полку, надісланого до Миколаєва за розпорядженням Центральної Ради для охорони державних установ. У відповідь запорожці напали на підводи, що перевозили зброю червоногвардійців. У залагодженні конфлікту брали участь гласний Миколаївської міської думи М.Макотинський та О.Рожанський. Почувши звістку про те, що Центральна Рада через наступ більшовиків залишила Київ, «українці» зрозуміли, що не мають шансів на успіх у переговорах і погодилися здати зброю⁴⁰.

Отже не 13–14 січня (як уважалося раніше в радянській історіографії), а 24 січня 1918 р. (день припинення вогню й настання крихкого перемир'я) можна вважати датою першого встановлення в Миколаєві більшовицької влади⁴¹.

Важливо, що 6 березня 1918 р. Мала Рада ухвалила закон «Про адміністративно-територіальний поділ України», за яким скасовувалися губернії та повіти й запроваджувався поділ на 32 землі. Територія нинішньої Миколаївщини отримала назву Помор'я, а її центром ставало місто Миколаїв⁴².

³⁸ Пролетарское знамя. – 1918. – 22 января (4 февраля). – №17. – С.3.

³⁹ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр.: В 2 т.: Документально-наукове видання. – Т.ІІ: Українська гетьманська держава 1918 року. – К., 2002. – С.8.

⁴⁰ ДАМО. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.34–35.

⁴¹ *Левченко Л.* Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). – С.96.

⁴² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упор.: В.Ф.Верстюк (кер.), О.Д.Бойко та ін. – К., 1997. – С.181–182.

**Березень – грудень 1918 р.:
німецько-австрійська окупація,
Українська Держава П.Скоропадського,
антигетьманський повстанський рух**

Напередодні вступу німецько-австрійських військ до Миколаєва, анархісти, місцеві та одеські, мали намір захопити владу в місті. Вони здійснювали «реквізиції» у крамницях, напали на відділок портової міліції та утримували його майже дві доби⁴³, «обчистили» квартири доглядача Варварівського мосту та відомого видавця, а згодом комісара Миколаєва від Директорії УНР С.Юріцина⁴⁴. Домовлятися з анархістами про мир довелося навіть Раді народних комісарів. 14–16 березня 1918 р. критичну ситуацію в місті створили відступаючі більшовицькі війська М.Муравйова, який панічно тікав з Одеси разом із Х.Раковським. Виступаючи в раді робітничих і військових депутатів, М.Муравйов заявив:

«Новоросію ми захищаємо не заради її самої, не заради її робітників, а заради того, що вона нам потрібна як територія маневрів для боротьби з контрреволюцією, з румунською олігархією і німецькими бандами. Усе найкраще і революційне йде до нас з півночі, з Уралу, Дону. Усе це збирається за Дніпром і справжня війна почнеться звідти... Нехай армія несе зовнішню оборону, а робітники нехай організують внутрішню, нехай дадуть можливість провести евакуацію народного майна. Потрібно вивезти все, ані фунта міді, ані фунта олова не повинно дістатися ворогові»⁴⁵.

16 березня 1918 р. з Миколаївського відділення Державного банку за наказом М.Муравйова було вивезено грошей і цінностей на 17 млн руб. 24 квітня керуючий установою О.Зборомирський через газету «Николаевский вестник» заявив:

«На підставі даних мені Центральним управлінням Українського державного банку вказівок, доводжу до відома панів клієнтів Миколаївського відділення Державного банку, що в разі, якщо взяті 3 (16) березня цього року представниками колишньої радянської влади з комори відділення банку цінності не будуть повернуті за належністю, вартість цих цінностей повинна бути відшкодована власникам за рахунок російського уряду народних комісарів, без будь-яких втрат для клієнтів банку»⁴⁶.

У ніч із 15 на 16 березня 1918 р. міській думі стало відомо, що більшовики розвели Варварівський міст і з метою прикриття свого відступу ведуть вогонь по німецьких військах. У місті почалося формування бойових дружин,

⁴³ Трудовая жизнь. – 1918. – (7) 20 марта. – №15. – С.3.

⁴⁴ Там же. – 19 марта. – №14. – С.1–2.

⁴⁵ Там же. – (7) 20 марта. – №15. – С.3.

⁴⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.31.

до яких приєдналася єврейська самооборона, міліція та добре озброєний, хоча й нечисленний, український повітроплавний загін. Вони заходилися роззброювати більшовиків. О 17-й год. 16 березня штаб більшовицьких військ уже не керував діями підрозділів Червоної армії. О 20-й год. за наказом командира Запорізького козацького полку Шевчука семеро козаків і шестеро членів «Вільного козацтва» без зусиль відібрали у червоноармійців 16 кулеметів, гвинтівки, коней і т. ін.⁴⁷

У ніч на 17 березня 1918 р. гласні міської думи, побоюючись дій німецьких військ у відповідь, спробували подати їм сигнал про те, що вогонь із міста не вестиметься. На світанку дума вислала назустріч німцям своїх представників Рожанського, Терентьєва й Малевича. Зустріч відбулася на Варварівському мосту. Німці заявили миколаївським парламентарям, що «вони прийшли не як завойовники, а як друзі на офіційне запрошення київської Центральної Ради для відновлення порядку і налагодження правильного товарообміну між Україною, Німеччиною та Австрією»⁴⁸.

17 березня 1918 р. о 8-й год. німецький лейтенант зажадав від міського самоуправління виділення будівель для розміщення вояків. Солдати зайняли казарми флотського напівекіпажу, а офіцери – готелі «Лондонський» і «Петроградський», будинки Менкіні й Теодоровича. У місті було розвішано білі прапори. Об 11-й год. німці вже оглядали суднобудівний завод «Наваль»⁴⁹. О 16-й відбулося засідання думи з представниками німецького командування. Німці заявили, що саме в ній вони вбачають єдине представництво влади в Миколаєві. Причина такої заяви вбачається в тому, що міська дума була господарським органом, здатним забезпечити організацію збору зерна й іншого продовольства для вивезення його до Німеччини та Австрії⁵⁰. Українським організаціям міста німці відповіли, що їхні повноваження будуть уточнені тільки після прибуття представників Центральної Ради⁵¹.

Демократична Миколаївська міська дума розглядала питання про вступ німецьких військ до Миколаєва на засіданні 18 березня 1918 р. Міський голова В.Костенко повідомив: «Офіційно ми маємо справу не із завойовниками, а з окупацією міста»⁵². Німці користувалися місцевими запасами продовольства в набагато більших розмірах, ніж вони спершу повідомили. 19 березня до Миколаєва прибули ще кілька підрозділів австро-угорських військ для підсилення німецького континенту. Замість грошей австро-німецькі офіцери й солдати видавали місцевим виробникам продовольства розписки, обіцяючи згодом здійснити реальні виплати⁵³.

Установлення окупаційної влади значно погіршило стан миколаївських суднобудівних заводів, закритих із 18 березня 1918 р. через відсутність

⁴⁷ Там само. – Спр.281. – Арк.49.

⁴⁸ Там само. – Спр.284. – Арк.4, 16–18; Трудовая жизнь. – 1918. – 19 марта. – №14. – С.2.

⁴⁹ Трудовая жизнь. – 1918. – 19 марта. – №14. – С.2.

⁵⁰ Левченко Л. Миколаїв за доби Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918). – С.98.

⁵¹ ДАМО. – Ф.222. – Оп.1. – Спр.1825. – Арк.86.

⁵² Там само. – Арк.86 зв.

⁵³ Там само. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.281. – Арк.55.

коштів на виплати робітникам. Після мітингу на «Навалі», що відбувся 20 березня, на закритому засіданні, проведеному більшовиками, було вирішено за два дні виступити проти німців. До такої ідеї приєдналися колективи заводів «Руссуд» і «Темвод». Утім плану повстання не було і спалахнуло воно несподівано через конфлікт між робітниками та німецькими військовиками з приводу реквізиції бензину. Кількість загиблих під час тих подій за метричними книгами з'ясував В.Щукін⁵⁴. У результаті німці одержали повний контроль над Миколаєвом. На ранок 24 березня почалися масові обшуки, арешти й терор: шукали нібито більшовиків і зброю, проте розстрілювали просто «підозрілих» містян. На засіданні Малої Ради (Української Центральної Ради) 6 квітня І.Фещенко-Чопівський доповідав про стан справ у Миколаєві. М.Стасюк запропонував негайно обрати комісію, створення якої, за пропозицією М.Гіндеса, доручили М.Корчинському. 16 квітня на засіданні Малої Ради О.Зарубін порушив питання з приводу німецького суду, який продовжував засуджувати українських громадян. Він зауважив: «Це було в Миколаєві, де по постанові німецького воєнно-польового суду були засуджені на смертну кару чотири чоловіки за те, що не здали зброї»⁵⁵. У числі арештованих був і міський голова В.Костенко, котрого звинувачували у відсутності контролю над настроями населення. Наказом німецького командування також було усунуто від виконання обов'язків членів Миколаївської міської управи. 13 квітня до міста прибула спеціальна анкетно-слідча комісія Центральної Ради у складі А.Мельника, І.Шалі, А.Долуда, Павлова, М.Гіндеса, Ольшанського та Подольського⁵⁶. Попри те, що водночас із приїздом комісії Центральна Рада призначила в Миколаїв низку керівників, однак суттєвої результативності її робота не мала. Натомість більшовики, незважаючи на поразку повстання та численні жертви серед мирного населення, здобули популярність, оскільки фактично виявилися єдиною силою, що чинила спротив німецькій окупації.

Невдовзі Миколаївська міська дума відрядила до Києва делегацію гласних і члена Центральної Ради О.Рожанського. Б.Терентьев, О.Ісаєв та Ф.-С.Злочевський зустрілися з головою Ради Міністрів і міністром закордонних справ В.Голубовичем, міністром внутрішніх справ М.Ткаченком, іншими урядовцями. (9) 22 квітня 1918 р. Б.Терентьев на засіданні думи за присутності представників німецького командування заявив про своє негативне враження від членів уряду⁵⁷.

29 квітня 1918 р. в Києві відбувся з'їзд хліборобів. Українську Центральну Раду було усунуто від влади, а гетьманом Української Держави проголошено генерала П.Скоропадського. Більшість населення Миколаївщини сприймала нову владу в контексті німецько-австрійської окупації. За визначенням Р.Пирого: «Коротка доба функціонування нового гетьманату повністю

⁵⁴ Щукін В.В. Повстання у Миколаєві в березні 1918 року // Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. ... – С.70–115.

⁵⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – С.283.

⁵⁶ ДАМО. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.161. – Арк.102–103.

⁵⁷ Там само. – Спр.158. – Арк.144–147.

детермінована таким важливим чинником, як присутність в Україні потужної іноземної мілітарної сили. Саме Німеччина, в особі її військових і дипломатичних представників, суттєво впливала на напрями внутрішньої і зовнішньої політики, виступала збройним захисником гетьманського режиму»⁵⁸. Гетьман П.Скоропадський писав у «Спогадах»:

«Німці ж вели щодо флоту політику захоплення й, скажу, захоплення найрішучішого [...] справа дійшла до того, що в Миколаєві було захоплено всі наші кораблебудівні верфі з кораблями, що там будувалися. Між іншим, там було декілька суден невеликого типу, що їх називали “ельпідіфор”, німці особливо хотіли ним[и] заволодіти. Я рішуче протестував, і верфі ці нам повернули. Узагалі весь час доводилося крок за кроком відвойовувати морське добро»⁵⁹.

Із 5 травня 1918 р. миколаївські суднобудівні заводи перейшли під повний контроль німців. 14 червня відбулася нарада керівництва підприємств із представниками німецького командування та фірми «Blohm und Voss». Керуючий заводами Б.Юренев відмовився перейти на службу до німців і звернувся до правління в Петрограді по допомогу. М.Кульман із Петрограда тоді писав до Києва, що він негайно виїжджає в Миколаїв і просить український уряд прийняти суднобудівні заводи під свій захист. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко звернувся до товариша військового міністра в морських справах М.Максимова:

«Високоповажний пане Миколай Лаврентійович! Ідучи назустріч тим бажанням і намірам, що висловлені Вами [...] в справі небажаного переходу заводів “Наваль” і “Руссуд” в Миколаєві до німецької фірми “Блюм і Фос”, я, не маючи точних відомостей, не можу цілком успішно запобігти в тому, аби унеможливити цей перехід власності, або хоч обмежитись встановленням непорушності прав Української держави на всі ті судна й властиві їм приналежності, що будувались або лагодились до останнього часу на вищевказаних заводах»⁶⁰.

Для з'ясування ситуації гетьманський уряд відрядив до Миколаєва капітана М.Неклевича. У його звіті доводилася необхідність негайного вжиття заходів щодо підпорядкування місцевих суднобудівних заводів Українській Державі. Однак реально встигли прийняти рішення лише стосовно Миколаївського відділення Балтійського суднобудівного заводу, який наказом по морському відомству від 8 липня 1918 р. було відокремлено від петроградського правління й реорганізовано у самостійне

⁵⁸ Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. – К., 2011. – С.323–324.

⁵⁹ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.261–262.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.63.

підприємство – Миколаївський ремонтний і суднобудівний завод морського відомства «Ремсуд». На інших заводах керував представник німецької фірми «Blohm und Voss» інженер Егерс. У серпні до Німеччини виїхала українська делегація на чолі з Ф.Лизогубом, у складі якої були керуючий суднобудівними заводами Б.Юренев і член правління Товариства миколаївських заводів і верфей М.Кульман. 19 серпня в Берліні підписано низку важливих угод із німецькою фірмою «Blohm und Voss». Заводи мали переорієнтуватися на виготовлення залізничних вагонів, сільськогосподарської техніки та на комерційне суднобудування. Головним замовником мала стати Німеччина, яка брала на себе й обов'язок фінансування підприємств. Проте 2 листопада представники «Blohm und Voss» покинули Миколаїв, а відкриття суднобудівних заводів було відкладене на невизначений час. Причина полягала в тому, що насправді Німеччина збиралася добудувати закладені ще за Російської імперії на миколаївських стапелях кораблі для власних потреб, а український уряд відмовив у цьому і сподівався завершити їх будівництво самотужки для українського флоту. Відповідні переговори з німцями тривали аж до поразки Німеччини в Першій світовій війні. 11 листопада 1918 р. в день підписання в Комп'єні капітуляції німецьке командування в Одесі повернуло Україні захоплені кораблі⁶¹.

Окупаційна влада виявила свої прагматично-корисливі плани в аграрному питанні. В опублікованих у миколаївських газетах оголошеннях селян закликали до засіву ланів, а тим, хто підтримуватиме більшовиків і чинитиме опір німецьким військовикам, погрожували розстрілом⁶². Земельну реформу селянство сприймало в негативному ключі ще за Центральної Ради, більше того, селяни часто виступали на боці більшовиків (с. Трихати, с. Нечаяне). Причини полягали в тому, що за короткочасного більшовицького правління було впроваджено «Декрет про землю» й «Основний закон про соціалізацію землі», котрі передбачали конфіскацію поміщицьких земель і маєтків, передачу їх без викупу селянам тощо⁶³.

Тимчасовий земельний закон, затверджений Українською Центральною Радою 18 січня 1918 р.⁶⁴, дійшов до селян Миколаївщини після повернення Центральної Ради до Києва, тобто аж у другій половині березня того року. На практиці першочерговим завданням земельних комітетів стало відновлення зруйнованих селянами поміщицьких маєтків і концентрація всіх необхідних для проведення весняної посівної кампанії 1918 р. засобів. Міністр внутрішніх справ П.Христюк у середині березня в обіжнику земельним комітетам закликав до повернення економіям живого й мертвого реманенту та посівного матеріалу. Селяни не мали насіння, грошей для його придбання, не могли отримати необхідні кредити й урешті через непослідовність політики

⁶¹ Левченко Л. Маловідомий факт берлінських переговорів 1918 р. в справі повернення Чорноморського флоту Україні. – С.28–31.

⁶² ДАМО. – Ф.П.-1817. – Оп.2. – Спр.319. – Арк.12–13, 15–16.

⁶³ Левченко Л.Л. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. (Історична передмова). – С.11–69.

⁶⁴ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – С.128–130.

уряду зневірювалися в ньому⁶⁵. З іншого боку, як зазначає В.Верстюк, «повернувши собі владу з допомогою чужої військової сили, Центральна Рада за логікою речей мала будувати свою політику так, щоб принаймні не викликати незадоволення німців, забезпечити виконання взятих обов'язків по постачанню в Австро-Угорщину й Німеччину продовольчих продуктів»⁶⁶. Таким чином, селяни не лише не могли дійти до розуміння земельного закону, а й опинилися під гнітом німців.

6 квітня 1918 р. головнокомандувач німецькими військами в Україні фельдмаршал Г. фон Айхгорн, намагаючись отримати те продовольство, яке обіцяла німцям Центральна Рада, видав наказ про засів ланів⁶⁷. Формально його компетенція поширювалася на німецькі війська, проте виданий наказ торкався інтересів широких мас селянського населення України, виконувати його мали земельні комітети, а в разі відмови – німецька військова влада. В українському уряді до 12 квітня про цей наказ не знали, хоча він уже кілька днів поширювався у селянському середовищі. Негативна реакція Центральної Ради на цей документ не лише спровокувала погіршення ситуації на селі, а й ускладнила становище. Усвідомивши факт того, що УЦР не сприяє виконанню взятих на себе у Бресті зобов'язань, урядові кола Німеччини прийняли рішення про зміну керівництва в Україні⁶⁸.

П.Скоропадський згадував, що уряд Української Народної Республіки остаточного удару зазнав від селян-землевласників, які у своєму обуренні дійшли до того, що почали вимагати змін до III Універсалу, за котрим скасовувалася власність на землю. Він зазначав, що неможливо було звинуватити в появі цієї вимоги «великоросів», оскільки вона лунала від переконаних українців-самостійників школи Міхновського. Гетьманові імпонували ідеї хліборобів-демократів, оскільки його «кінцевий ідеал був – бачити Україну, покриту одними лише дрібними, високопродуктивними, власними господарствами»⁶⁹. Отже у цій ситуації селяни, «політичним репрезентантом яких була партія хліборобів-демократів» на чолі з С.Шеметом, фактично виступили ініціаторами державного перевороту й повалення Української Центральної Ради. Їх дії збігалися з інтересами німецького уряду⁷⁰.

Принципові засади аграрної політики за Української Держави було сформульовано вже в першій грамоті П.Скоропадського. Право приватної власності «як фундаменту культури й цивілізації» відновлювалося в повній мірі. Дозволявся вільний продаж та купівля землі. Містилося в документі й концептуальне положення майбутньої земельної реформи про «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними ділянками

⁶⁵ Ковальова Н.А., Малиновський Б.В. Законодавче забезпечення посівної кампанії в Україні навесні 1918 р. // Український селянин. – Вип.9. – Черкаси, 2005. – С.183.

⁶⁶ Верстюк В.Ф. Передмова. // Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.32–33.

⁶⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – С.347.

⁶⁸ Ковальова Н.А., Малиновський Б.В. Законодавче забезпечення посівної кампанії в Україні навесні 1918 р. – С.183–185.

⁶⁹ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – С.136–137.

⁷⁰ Левченко Л.Л. Миколаївщина у вирі революційних подій: березень 1917 р. – квітень 1918 р. (Історична передмова). – С.11–69.

малоземельних хліборобів»⁷¹. Урядова комісія щодо підготовки земельної реформи під керівництвом В.Колокольцова діяла доволі активно. Міністерство земельних справ стало рекордсменом за кількістю поданих законопроектів. Зокрема у серпні 1918 р. на розгляд уряду було внесено документи про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на заміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, принципи укладення договорів найму цього майна у випадку продажу його Державному земельному банку. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, у сфері земельних відносин набуло потужного прискорення й вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури у суперечках між землевласниками та селянами, фактично в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків перетворилися на інструмент прикриття репресивних методів «відшкодувальних» акцій місцевих землевласників. Упродовж травня – червня 1918 р. ця антиселянська практика з боку поміщцтва набула обертів та стала каталізатором зворотної реакції українського селянства у вигляді масового спротиву, широкого повстансько-партизанського руху, спрямованого не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й супроти державної влади, уособлюваної гетьманом⁷².

Причинами повстань послужили наступні події. Великі землевласники за допомоги німецько-австрійських військ почали покvapливо відновлювати власність на землю та майно, примушуючи селян не лише повертати розграбоване, а й відшкодувати втрати, яких зазнали поміщики під час революції. Повернення їх до маєтків нерідко супроводжувалося масовим насильством. Німецькі й австрійські військові органи охоче надавали в розпорядження поміщиків озброєні підрозділи, а деякі землевласники формували з кримінальних злочинців власні каральні загони. Отже влітку – восени 1918 р. на Миколаївщині розгорнувся селянський повстанський рух, який охопив територію сучасних Первомайського, Доманівського, Вознесенського, Березнегуватського, Баштанського та Очаківського районів, зону Тилігульського й Березанського лиманів.

З антигетьманськими повстаннями пов'язана й діяльність отамана Н.Григор'єва. У травні 1918 р. він пішов на службу до гетьмана, очевидно, розчарувавшись у здатності Центральної Ради навести лад в Україні. Майбутній отаман став гетьманським полковником і командував однією з частин 6-го Полтавського корпусу, який входив до складу Запорізької дивізії. Проте минуло небагато часу і Н.Григор'єв не тільки сам розірвав відносини з гетьманським режимом, а й опинився серед найактивніших борців проти нього. Це сталося влітку 1918 р., причому мотиви мали політичний характер. Судячи з усього, як «національно свідомий українець» Н.Григор'єв не зміг прийняти політику уряду, котрий, за висловом В.Горака, виявився іграшкою в руках австро-німецьких окупантів⁷³.

⁷¹ Державний вістник. – 1918. – 16 травня.

⁷² Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. – С.152–153.

⁷³ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). – Фастів, 1998. – С.9–13.

Принагідно слід підкреслити, що в підготовці антигетьманського повстання активну участь брали члени Миколаївської ради об'єднаних українських організацій. Так, її голова В.Герасименко в інтерв'ю кореспондентові газети «Южное слово» стверджував, що рада підтримувала зв'язок із російськими демократичними організаціями Миколаєва лише заради конспірації⁷⁴. Очевидно, що тут він мав на увазі представників гетьманського уряду градоначальника Е.Де-Бонді та генерала Л.Богаєвського. У листі ради від 21 лютого 1919 р. йшлося про те, що вона

«брала найдіяльнішу участь в момент переходу влади з рук гетьманських опричників до Директорії. Далі, з самого початку листопаду місяця 1918 р. до цього дня (тобто 21 лютого – Авт.) рада стояла на чолі всього громадянства м. Миколаєва, впливаючи на політичний рух, обстоюючи завжди платформу Директорії, провадячи її в дійсність усіма тими засобами, які були в її розпорядженні, надсилаючи велику кількість своїх представників до членів центрального уряду, на з'їзди, підготовлюючи вибори на Трудовий конгрес і тим забезпечуючи на півдні програму Директорії»⁷⁵.

Грудень 1918 – березень 1919 рр.: Директорія УНР, «республіканські війська Східної Херсонщини» отамана Н.Григор'єва, окупація Миколаївщини силами Антанти

На початку грудня 1918 р. отаман Н.Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманців Олександрію й повідомив головного отамана військ Української Народної Республіки С.Петлюру про визнання Директорії та підпорядкування їй своїх сил. Незабаром вони отримали назву Херсонської дивізії та ввійшли до складу Південно-східної групи Армії УНР, котра стала головною складовою Південного фронту, що почав формуватися для протидії військам Антанти і російським білогвардійцям, які закріпилися на Чорноморському узбережжі України.

У грудні 1918 р. голова Миколаївської ради об'єднаних українських організацій В.Герасименко поширив у місті таке оголошення: «З 10 на 11 грудня після бою з республіканським військом гетьманські війська залишили місто Миколаїв. Владу взяла у свої руки Рада об'єднаних українських організацій, та повідомила про це комендатуру англо-французьких і німецьких військ, котрі працюють разом із радою щодо підтримання порядку в місті до приходу республіканських військ»⁷⁶. Щоправда отаман Н.Григор'єв напередодні надіслав раді, а також майбутньому комісарові С.Юріцину та командирові 17-го Олександрійського полку В'язовському критичного змісту телеграму: «Від усіх вас не отримую ніяких повідомлень. Отже всі сидите й ні дідька не робите. Мене вкрай дивує ваша бездіяльність. Я стою на позиціях навпроти

⁷⁴ Южное слово. – 1918. – 13 декабря. – №50. – С.1.

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.2313. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.63–64.

⁷⁶ Там само. – Арк.90.

Миколаєва, скоро почну наступати. Наказую всім бити німців, чого дивитесь на них. Отаман Григор'єв»⁷⁷.

12 грудня 1918 р. Миколаївська рада об'єднаних українських організацій направила до волосних земельних правлінь повідомлення про перехід влади до «Української Директорії, котра стоїть на платформі 1, 2 і 3 Універсалу, а саме: щоб земля була передана до рук тих, хто її обробляє, а також, щоб були скликані Українські установчі збори»⁷⁸. Того ж дня «республіканські війська Східної Херсонщини» ввійшли до Миколаєва. Проте втримати владу в місті Н.Григор'єву не вдалося. У другій половині грудня німецькі сили на вимогу Антанти завдали несподіваного удару та вибили повстанців із Миколаєва. Отаман Н.Григор'єв направив ультиматум Німецькій раді солдатських депутатів, генералам Гільгаузену та Заку, а також Об'єднаній раді миколаївських робітників, міському самоуправлінню, комісару С.Юріцину: «Якщо німці впродовж чотирьох днів, починаючи з 12.00 31 грудня 1918 р. за новим стилем, не покинуть Миколаїв і Долинську, то ніхто з них не побачить свою Батьківщину»⁷⁹. Німці змушені були пристати на ці вимоги, тож григор'євські загони знову ввійшли до Миколаєва, Знам'янки, Долинської, владу Директорії у цих містах і містечках було відновлено⁸⁰.

Принагідно наведемо текст повідомлення «Затвердження асигнувань отаманові Григор'єву», уміщеного 26 грудня 1918 р. в №2788 місцевого періодичного видання «Трудовая газета», адже воно проливає світло на відносини Миколаївської міської думи та ватажка повстанців:

«Управа клопочеться про затвердження її розпорядження щодо видачі отаману Григор'єву 12 000 рублів на потреби його загону. Розпорядження затверджується. Окрім готівкових сум отаманові Григор'єву для потреб його загону було відпущено продовольчим відділом різних продуктів на 35 961 р[ублів] (повстанські сили налічували 6 тис. вояків – *Авт.*). 24 000 руб. отаманом сплачено, залишилося за ним 11 961 руб. Дума визнала й цей видаток, рекомендуючи управі доотримати з отамана Григор'єва суму, що за ним залишається»⁸¹.

Отже дума фактично подарувала Н.Григор'єву 12 000 руб. і, очевидно, що він навряд чи повернув борг в 11 961 руб., оскільки вже 25 грудня 1918 р. завершував операцію в районі Апостолово – Берислав, а потім його сили вирушили на Одесу. За це Н.Григор'єв підтримував запропоновані Миколаївською міською думою кандидатури на керівні посади в місті, які не належали до українських політичних сил⁸².

⁷⁷ Там само. – Спр.6. – Арк.21.

⁷⁸ ДАМО. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.173. – Арк.52.

⁷⁹ *Фест В.* Николаев: последний форпост немецких войск на Чёрном море. – Николаев, 2016. – С.91–92.

⁸⁰ *Горак В.* Повстанці отамана Григор'єва... – С.25.

⁸¹ ДАМО. – Ф.П.1817. – Оп.2. – Спр.283. – Арк.98–102.

⁸² *Левченко Л.Л.* Миколаївська рада об'єднаних українських організацій в 1917–1919 роках. – С.56–73.

Через неузгодженість дій між вищим республіканським командуванням і Н.Григор'євим, Українська Народна Республіка на початку січня 1919 р. знову втратила Миколаїв. 13 січня в Одесі розмістився штаб французької десантної дивізії. Її командир генерал Ф. д'Ансельм зажадав від українських військ розблокувати район навколо міста й відійти на лінію Тирасполь – Бірзула – Вознесенськ – Миколаїв – Херсон. Наприкінці січня – на початку лютого сили Антанти взяли під свій контроль Херсон і Миколаїв. Генерал Ф. д'Ансельм видав наказ, в якому оголошувалося: «Франція та союзники прийшли в Росію, щоб дати змогу всім чинникам доброї волі й патріотизму відновити порядок у краї». Французькі військові представники намагалися розібратися у складному конгломераті місцевих політичних угруповань, прагнули не допускати одноосібного зміцнення якогось із них. Однак вони не приховували і своєї антибільшовицької налаштованості та прихильності до ідеї збереження «єдиної й неподільної Росії». У період фактичного безвладдя на початку березня 1919 р. домінуючою силою в Миколаєві було саме англо-французьке командування. Проте не слід забувати і про німецькі війська, які намагалися евакуюватися, і про частини грецьких десантних військ та польських легіонерів⁸³. Специфічною сторінкою революційних подій на Миколаївщині стала наявність експедиційного корпусу Антанти⁸⁴.

У складі десанту Держав згоди 1 березня 1919 р. в акваторію Миколаївського військового порту ввійшли транспорти «Інженер Авдаков» та «Анатолій Молчанов» із грецьким контингентом чисельністю 3 тис. вояків, санітарним і бойовим обозами на борту⁸⁵. У Греції участь військ у складі сил Антанти в боротьбі проти більшовиків на території України одержала назву Українського походу (кампанії) 1919 р. Утім протистояння більшовизму не було єдиною метою, адже завдяки такому кроку планувалося здобути підтримку Франції на Паризькій мирній конференції у вирішенні територіальних питань і врятуванні переслідуваного на теренах Османської імперії грецького християнського населення.

14 березня 1919 р. війська отамана Н.Григор'єва, який на цей раз представляв інтереси більшовиків і напередодні вибив сили Антанти з Херсона, оволоділи Миколаєвом, а у двадцятих числах місяця українські республіканські частини залишили північні райони Миколаївщини⁸⁶. У місті знову до влади прийшли більшовики. У 1919–1920 рр. у краї розгорнувся масовий повстанський рух, спрямований проти більшовиків і денікінців. Найвищим його проявом стало створення селянських формувань державного типу⁸⁷.

⁸³ ДАМО. – Ф.П-9. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.3–6.

⁸⁴ Там само. – Ф.Р-4074. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.29.

⁸⁵ Там само. – Ф.П-1817. – Оп.2. – Спр.321. – Арк.3.

⁸⁶ Пархоменко В.А. Українські національні формування на Миколаївщині у 1917–1918 рр. – С.44–48.

⁸⁷ Котляр Ю. [Рец.] «Атаманщина» и «партизанщина» в Гражданской войне: идеология, военное участие, кадры. Сборник статей и материалов / Под ред. А.В.Посадского. Москва: АИРО-XXI, 2015. 876 с. // *Ab Imperio*. – Вып.4. – Казань, 2018. – С.356.

Березень – квітень 1920 р.: Перший зимовий похід Армії УНР на території Миколаївщини

Окремою сторінкою діяльності українських військових формувань на території Миколаївщини слід уважати події Першого зимового походу Армії УНР. Головні бої відбулися в березні – квітні 1920 р. при зайнятті Ольвіополя, у районі Кривого Озера, переправ через річки Південний Буг і Синюху та при штурмі Вознесенська.

Великдень для Армії УНР пройшов у збройних сутичках із більшовиками. У цих боях було використано майже весь запас боєприпасів. Генерал М.Омелянович-Павленко вирішив оволодіти Вознесенськом, де розташовувався артилерійський арсенал. Наступ запланували в ніч із 15 на 16 квітня 1920 р. Тим часом на станцію Новий Буг прибули до 1 тис. червоноармійців для ліквідації повстанського руху та обеззброєння населення⁸⁸. 16 квітня близько 3-ї год. підрозділи Запорізької дивізії рушили на Вознесенськ. Червоні відкрили вогонь, тож українські піхотні й кавалерійські частини були змушені відступити. Згодом цей момент М.Омелянович-Павленко назве вирішальним у ході бою, адже ворог залишив свої позиції та почав безсистемне переслідування українських підрозділів, це й надало тактичну перевагу останнім.

Бій за Вознесенськ був жорстоким: червоні недорахувалися 648 бійців, із боку Армії УНР втрати склали 2 людини, поранено 5 (за іншими даними червоноармійців загинуло 200–300, козаків – 1, поранено 3)⁸⁹. Судячи з усього, ці відомості суттєво міфологізовані, вони потребують ретельної верифікації. Українські війська захопили трофеї: 2 млн рушничних набоїв, 32 тис. артснарядів, 2 важких, 8 середніх, 18 легких гармат, 12 мітральєз, 5 тис. рушниць, 48 кулеметів, 4 ешелони різного військового майна, 4 тис. возів обозу, 10 млн радянських рублів⁹⁰. 18 квітня 1920 р. частини Армії УНР здійснили переправу на правий берег річки Південний Буг, рухаючись у район Ананьїв – Балта – Бірзула.

В.Шкварець вважає, що зимовий рейд військ УНР охопив територію 9 з 19 районів сучасної Миколаївської області. Українська армія з боями пройшла майже 300 км по тилах червоних і білих, від Казанки, Нового Бугу, Баштанки, через Вознесенськ, Веселинове, Врадіївку, Криве Озеро та далі на Одещину й Вінниччину. Частина сил одночасно рейдувала з-під Умані на Тишківку, потім теренами нинішньої Первомайщини і Братського району, далі вийшла на Вознесенськ, а згодом через північний захід Миколаївщини, Одещину і Кіровоградщину дісталася Вінниччини (Тульчин – Крижопіль – Томашпіль – Ямпіль), де об'єдналася з основними силами головного отамана

⁸⁸ Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України. – Ф.11012. – Т.23. – Арк.90.

⁸⁹ Там само. – Арк.294.

⁹⁰ Швидченко Т. Армія УНР у бою за Вознесенськ 16 квітня 1920 р. // Гілея. – Вип.75. – К., 2013. – С.80–83.

С.Петлюри в його спільному поході з польською армією Ю.Пілсудського на Київ⁹¹.

Це були останні регулярні українські війська на Миколаївщині періоду революції. Із припиненням на території воєнних дій розпочався антибільшовицький повстанський рух, який у 1920–1921 рр. мав два чітко виражених політичних напрями: національний та анархо-махновський. Французький дослідник А.Безансон зазначав, що «за своїм розмахом і небезпекою для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська»⁹².

Таким чином, розглянувши події Української революції 1917–1921 рр. на Миколаївщині, констатуємо такі її особливості:

1. Головні революційні події у краї відбувалися в контексті державотворчих процесів в Україні. Чітко простежуються періоди Центральної Ради, гетьманату П.Скоропадського та Директорії. А втім хронологічно ці періоди не збігаються із загальною періодизацією історії Української революції: період Центральної Ради на Миколаївщині розпочався пізніше, а період Директорії закінчився значно раніше.

2. Миколаївщина визнала Українську Центральну Раду та свою належність до Української Народної Республіки, хоча це визнання, порівняно з іншими регіонами, було запізним із причини тісних політичних, економічних, культурних зв'язків регіону з Петроградом. Чіткий орієнтир на Центральну Раду, яка здавалася місцевій еліті й населенню прийнятною альтернативою більшовицькій диктатурі, Миколаївщина взяла після більшовицького перевороту в Росії. Фактично визнання Української Центральної Ради відбулося завдяки наполегливості Миколаївської ради об'єднаних українських організацій, яка до переходу проводу в раді робітничих і військових депутатів до більшовиків заявляла про те, що сприймає Центральну Раду за вищий орган рад робітничих і військових депутатів.

Генеральний Секретаріат, потім Рада Народних Міністрів УНР не мали чітко окресленої регіональної політики, що врешті призвело до втрати авторитету. По-перше, як і в більшості регіонів України, на Миколаївщині Центральна Рада припустилася помилок у земельній політиці. Слід урахувати, що край посідав особливе місце, адже був одним із найбільших виробників зернових. Селянство, котре за закликом більшовиків наприкінці 1917 р. захопило великі приватні маєтки, не бажало забезпечувати виконання обіцянок, які провід Центральної Ради надав союзникам. Тому німецька присутність створювала величезну напругу на селі, рівної якої фактично не було на інших українських теренах. По-друге, Центральна Рада не врахувала потужний міський чинник – робітників миколаївських суднобудівних заводів, які постраждали через закриття підприємств, а згодом і через захоплення їх німцями. Селяни й містяни не змогли вирішити своїх найважливіших проблем: отримати право на продукт з обробітку

⁹¹ Шкварець В.П. Українська національно-демократична революція і боротьба за незалежність на Миколаївщині 1917–1921. – С.74–75.

⁹² Безансон А. Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. – 1993. – №9/10. – С.129.

власної землі та на оплачувану працю на підприємстві. Запізніла увага Центральної Ради до подій у Миколаєві не мала позитивних наслідків. Натомість місцеві більшовики, які на початку революції фактично були маргінальною політичною силою, зміцнилися та набули авторитету серед пролетарів і селян Миколаївщини.

3. П.Скоропадський, намагаючись урахувати помилки Центральної Ради, приділив значну увагу миколаївським суднобудівним заводам, домігся повернення Україні частини флоту та верфей. Проте гетьманський уряд, через німецьку політику щодо заводів і зазіхання на недобудовані кораблі, а також через короткочасність перебування при владі, значних результатів у цій сфері не здобув. Водночас за правління П.Скоропадського поглибилося протистояння селян і великих землевласників, яке вилилося в антигетьманський повстанський рух. У місті за гетьманату українські організації не мали значного впливу на населення й офіційну владу, по-перше, через ігнорування їх німецьким командуванням; по-друге, через призначення на керівні посади колишніх російських генералів.

4. Короткочасний період Директорії на Миколаївщині (ледь більше трьох місяців) позначений хаотичністю влади й подій, в яких важливу роль відіграла присутність військ Антанти та переміна політичних поглядів отамана Н.Григор'єва з проукраїнських на більшовицькі. Саме його дії призвели до остаточної втрати впливу Миколаївської ради об'єднаних українських організацій на владу: міська дума за гроші викупила в нього призначення на керівні посади представлених нею кандидатур. Українці виявилися відстороненими від офіційної влади. Війська Антанти протистояли григор'євцям-більшовикам, однак основний антантівський контингент – греки – не мав суттєвої зацікавленості на півдні України, тому доволі легко піддався загонам отамана Н.Григор'єва і швидко залишив Миколаїв.

5. Перший зимовий похід Армії УНР хоча й охопив значну частину території Миколаївщини та став героїчною сторінкою в історії українського війська, однак природного зв'язку з процесами, що відбувалися у краї, він не мав. Натомість значно більш важливішу роль відігравав селянський повстанський рух, що тривав і після завершення основних революційних подій.

REFERENCES

1. Bezanson, A. (1993). *Viina bilshovykiv proty selian. Vsesvit, 9/10*, 128–132. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy 1917–1923 rr. V 2-ku t. T.II: Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Fest, V. (2016). *Nikolaev: poslednij forpost nemetskikh vojsk na Chernom more. Nikolaev*. [in Russian].
4. Horak, V. (1998). *Povstantsi otamana Hryhorieva (serpen 1918 – serpen 1919 rr.)*. Fastiv. [in Ukrainian].

5. Hospodarenko, O.V. (2000). Hospodarska diialnist Mykolaivskoi miskoi dumy v period avstro-nimetskoï okupatsii 1918–1919 rr. *Natsionalnyi universytet “Kyievo-Mohylianska akademiia”*. *Mykolaivska filia: Naukovi pratsi*, 5, 70–73. Mykolaiv. [in Ukrainian].
6. Kotlyar, Yu. (2018). “Atamanshchina” i “partizanshchina” v Grazhdanskoï vojne: ideologiya, voennoe uchastie, kadry. *Ab Imperio*, 4, 354–358. Kazan. [in Russian].
7. Kotlyar, Yu.V. (2003). *Povstanstvo: Selianskyi rukh na Pivdni Ukrainy (1917–1925)*. Mykolaiv; Odesa. [in Ukrainian].
8. Kotlyar, Yu.V. (2008). *Povstanskyi rukh etnichnykh menshyn Pivdnia Ukrainy (1917–1931)*. Kyiv; Mykolaiv. [in Ukrainian].
9. Kotlyar, Yu.V. (2010). *Vysunska i Bashtanska respubliky (do 90-i richnytsi proholoshennia)*. Mykolaiv. [in Ukrainian].
10. Kotlyar, Yu.V. (2012). Vradiivska khliborobska respublika. *Chornomorskyi litopys*, 5, 50–53. [in Ukrainian].
11. Kotlyar, Yu.V. (2017). Selianski respubliky Naddnyprianskoï Ukrainy. *Istorychnyi arkhiv*, 18, 64–69. [in Ukrainian].
12. Kovalova, N.A., Malynovskyi, B.V. (2005). Zakonodavche zabezpechennia posivnoi kampanii v Ukraini navezni 1918 r. *Ukrainskyi selianyn*, 9, 182–186. [in Ukrainian].
13. Levchenko, L. (2017). Malovidomyi fakt berlinskykh perehovoriv 1918 roku v spravi povnennia Chornomorskoho flotu Ukraini. *Zovnishni spravy*, 5, 28–34. [in Ukrainian].
14. Levchenko, L. (2017). Mykolaiv za doby Ukrainскоï Tsentralnoï Rady (berezen 1917 – kviten 1918). *Naukovi pratsi*. V.280, T.292. *Istoriia*, 88–107. Mykolaiv. [in Ukrainian].
15. Levchenko, L. (2017). Problema Chornomorskoho flotu i sudnobudivnykh zavodiv u roky Ukrainскоï revoliutsii: mykolaivski vizii. *Istorychnyi arkhiv*, 18, 84–104. [in Ukrainian].
16. Levchenko, L.L. (2019). Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r. – kviten 1918 r. (Istorychna peredmov). *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r. – kviten 1918 r.: Dokumenty ta materialy*, 11–69. Mykolaiv. [in Ukrainian].
17. Levchenko, L.L. (2019). Mykolaivska Rada obiednanykh ukrainskykh orhanizatsii v 1917–1919 rokax. *Naukovi pratsi*, V.321, T.309. *Istoriia*, 56–73. Mykolaiv. [in Ukrainian].
18. Parkhomenko, V.A. (1998). Ukrainski natsionalni formuvannia na Mykolaivshchyni u 1917–1918 rr. *Naukovi pratsi*, 1, 44–48. [in Ukrainian].
19. Parkhomenko, V.A. (2004). Viiskovi formuvannia Tsentralnoï Rady ta hetmanatu u Mykolaievi (1917–1918 rr.). *Voenna istoriia*, 1/3, 18–27. [in Ukrainian].
20. Pyrih, R. (2011). *Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku: Istorychni narysy*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Shchukin, V.V. (2019). Povstannia u Mykolaievi v berezni 1918 roku. *Mykolaivshchyna u vyri revoliutsiinykh podii: berezen 1917 r. – kviten 1918 r. Dokumenty ta materialy*, 70–115. Mykolaiv. [in Ukrainian].
22. Shkvarets, V.P. (2007). *Ukrainska natsionalno-demokratychna revoliutsiia i borotba za nezalezhnist na Mykolaivshchyni 1917–1921 rr.* Mykolaiv. [in Ukrainian].
23. Shvydchenko, T. (2013). Armiiia UNR u boiu za Voznesensk 16 kvitnya 1920 roku. *Gileia*, 75, 80–83. [in Ukrainian].
24. Skoropadskyi, P. (1995). *Spohady: Kinets 1917 – hruden 1918*. Kyiv; Filadelfiia. [in Ukrainian].
25. Tryhub, O.P. (2017). Borotba za ukrainizatsiiu pravoslaviiia u Khersonsko-Odeskii yeparkhii chasiv natsionalno-vyzvolnykh zmahan (1917–1920 rr.). *Eminak*, 3, T.1, 24–29. [in Ukrainian].
26. Verstiuk, V.F. (1996). Peredmov. *Ukrainska Tsentralna Rada: Dokumenty i materialy u dvoikh tomakh, T.1: 4 bereznia – 9 hrudnia 1917 r.* Kyiv. [in Ukrainian].

YURIY KOTLYAR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History,
Petro Mohyla Black Sea National University
(Mykolaiv, Ukraine), k555556k@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2222-3857>

LARYSA LEVCHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Director of State Archives of the Mykolaiv Region
(Mykolaiv, Ukraine), lewch@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9097-7373>

LOCAL SAMPLE OF THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921: MYKOLAIV REGION

Using the example of Mykolaiv region the authors highlight the features of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 at the regional level. A comparative-historical method made it possible to compare the events of the Ukrainian Revolution at the national and regional levels; chronological method helped to establish difference between dating of the events in Kyiv and Mykolaiv; logical method provided an opportunity to combine and summarize historical facts which had already revealed earlier, and identify the features of the revolutionary events in Mykolaiv region. The scientific novelty of this study is that for the first time the specificity of the events of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 on the territory of the Mykolaiv region was discovered on the basis of unpublished sources and available historiographic basis. The main revolutionary events in the Mykolaiv region occurred in the context of state-building processes in Ukraine (periods of the Central Rada, P.Skoropadskyi and the Directory). At the local level, often these periods do not coincide chronologically with the general periodization of the history of the Ukrainian Revolution. For example, in Mykolaiv region the period of the Central Rada began later, namely after the October 1917 coup in Petrograd; the Directory period ended much sooner, after the second seizure of power by the Bolsheviks. A strong signal to the Ukrainian Central Rada was taken by the Mykolaiv Region after the Bolshevik coup in Petrograd. The recognition of the Ukrainian Central Rada in the region was due to the persistence of the Mykolaiv Council of United Ukrainian Organizations. The Central Rada did not have a clearly defined regional policy. This resulted in the loss of its credibility among peasants and townspeople. In the Mykolaiv area the Central Rada made mistakes in the land policy and did not take into account the powerful city factor – workers of the Mykolaiv shipyards. The peasants and the townspeople did not solve their major problems. This led to uprisings both in the city and in the countryside. The belated attention of the Central Rada to the events in Mykolaiv had no positive consequences. Instead, the local Bolsheviks, who at the beginning of the revolution were in fact a marginal political group, strengthened and gained influence among the proletarians and peasants of Mykolaiv region. Trying to correct the errors of the Central Rada the government of P.Skoropadskyi paid considerable attention to the Mykolaiv shipyards, achieved the return of Ukraine's fleet and shipyards. However, due to the German policy towards the shipyards and encroachment on unfinished warships, as well as the short term of power, it also failed to achieve significant results in this sphere. With it, in the period of P.Skoropadskyi the confrontation deepened between peasants and large landowners, which resulted in anti-hetman movement and uprisings. In the city, Ukrainian organizations under the Hetmanate did not have a significant impact on the population and official authorities because of ignoring them by German command and appointing former Russian generals to senior positions.

The three-month period of the Directory is characterized by the chaotic power and events in which the presence of the Entente troops and the change of political views of Ataman N.Hryhoriev – from pro-Ukrainian to Bolshevik ones – played an important role. It was Hryhoriev's actions that led to the final loss of influence of the Mykolaiv Council of United Ukrainian Organizations on official authorities. Although First Winter Campaign of the Army of UPR covered a large part of the territory of Mykolaiv region and became a heroic page in the history of the Ukrainian Army, it had no natural connection with the processes taking place in Mykolaiv region. Instead, the peasant rebel movement played an important role and continued even after the major revolutionary events had ended.

Keywords: *Ukrainian Revolution of 1917–1921, Mykolaiv region, Mykolaiv, Central Rada, Hetmanate, Directory of Ukrainian People's Republic, First Winter Campaign, rebel movement.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«1648–1699»

Ірина Кривошея

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини
(Умань, Україна), iivahnuk@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Ігор Кривошея

кандидат історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання,
Уманський державний педагогічний університет ім. П.Тичини
(Умань, Україна), igorkryvosheia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

ТЕСТАМЕНТИ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ

*Анотація. Мета дослідження – проаналізувати відомі тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. та укласти початковий реєстр збережених старшинських духівниць цього періоду. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано такі загальноісторичні методи: історіографічного й термінологічного аналізу, історико-генетичний, компаративний. **Наукова новизна.** Уперше укладено реєстр збережених тестаментів української козацької старшини другої половини XVII ст. та проаналізовано відомі духівниці як джерело історії повсякдення. **Висновки.** Заповіти козацької старшини другої половини XVII ст. – це важливе джерело дослідження матеріальної й духовної культури українського ранньомодерного суспільства. Інформація духівниць принагідна для аналізу проблем із різних ділянок історичного та суміжного з ним знання. Тестаменти старшини розглядаються як джерело історії її буденного життя. Оскільки повсякдення козацької старшини другої половини XVII ст. досі залишається мало пізною сферою, це робить дане дослідження актуальним. Тестамент як джерело вже давно і плідно вивчається зарубіжними, особливо польськими, істориками. Стан дослідження заповітів іноземними колегами важливий для українських фахівців доби козацтва, позаяк старшина взорувалася на шляхту, у тому числі в питанні правового оформлення останньої волі людини. До сьогодні не існувало укладеного реєстру збережених тестаментів старшини зазначеного періоду. Історики їх*

використовують, проте майже не аналізують. У результаті дослідження сформовано початковий перелік відомих духівниць старшини. На цей момент знаємо про 34 тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. (30 чоловічих, 4 жіночих). Надалі реєстр доповнюватиметься й розширюватиметься. Заповіти дозволяють поглянути на ментальність і релігійність, генеалогію, родинні зв'язки, стосунки між подружжям, дітьми, родичами, події життя, розподіл маєтку, побажання щодо поховання та ін. А також дають можливість простежити становлення юридичної культури суспільства через механізми функціонування права у сфері успадкування.

Ключові слова: тестамент, реєстр, козацька старшина, повсякдення, Гетьманщина.

Інколи повсякдення приховується у дрібницях, котрі довго не помічаєш. Читаючи акт купівлі-продажу, кримінальну судову справу або суперечку між рідними за майно у XVII ст., обов'язково наштовхнешся на щось настільки буденне, мимовільне і плінне, що свідомість пропустить, ледь зачепившись поглядом. Минає час, виникають нові запитання до вже прочитаних документів, і крізь нібито дрібниці відкривається картина минулого. Звісно, найкраще буденність проглядає зі щоденників, листів та інших нарративних джерел. Та з-поміж інших видів офіційних документів тестаменти неочікувано здатні відкрити живі картини повсякдення.

Тестамент (заповіт, духівниця) – це документ, в якому зафіксовано останню волю особи щодо поховання, розподілу рухомого й нерухомого майна та багато іншого. Цей вид документів завжди полюбили історики, незалежно від періоду та проблематики досліджень, адже інформація духівниць стає у пригоді для аналізу проблем із різних ділянок історичного та суміжного з ним знання.

Як вид історичного джерела тестаменти вже давно і плідно досліджують зарубіжні й вітчизняні історики. Особливо значна бібліографія доступна щодо заповітів польської шляхти¹. Належний стан їх вивчення важливий для

¹ Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich [XVI–XIX w.] // Rozprawy Komisji Językowej. – 1981. – T.12. – S.217–233; Tymiakin L. O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim // Rocznik Przemyski. – 1990. – T.27. – S.141–145; Pośpiech A. Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII w.) // Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza i po wiek XX. – Warszawa, 1991. – S.151–157; Idem. Pułapka oczywistości: Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII w. – Warszawa, 1992; Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w.: Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799 / Oprac. A.Falniowska-Gradowska. – Kraków, 1997; Dumanowski J. Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII w. – Toruń, 2006; Idem. «Pompa funebris»? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. // Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII w.: Kultura życia i śmierci / Pod red. H.Suchojada. – Warszawa, 2001. – S.315–322; Cui contingit naści, restat mori: Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego / Oprac. M.Lubczyński, J.Pielas, H.Suchojad. – Warszawa, 2005; Popiołek B. Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – Kraków, 2009; Zielecka W. Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII w. // Czasopismo Prawno-Historyczne. – T.LXI. – 2009. – Zesz.1. – S.65–101; Justyniarska-Chojak K. Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII w.). – Kielce, 2010; Wilczek-Karczewska M. Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R.LIX. – 2011. – №3/4. – S.333–346; Idem. Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII w.: Zarys problematyki // Społeczeństwo staropolskie: Seria nowa. – T.III: Społeczeństwo a rodzina / Red. A.Karpiński. – Warszawa, 2011. – S.149–169; Zielecka-Mikołajczyk W. Prawosławni i unicy w

українських фахівців доби козацтва, позаяк старшина взорувалася на шляху, у тому числі в питанні правого оформлення останньої волі. Варто розрізняти використання інформації з testamentів для студій та аналіз їх як виду джерела. Українські дослідники історії козацької старшини XVII–XVIII ст. різних поколінь активно залучали заповіти до своїх розвідок, часто публікували знайдені документи або їх частини. Ідеться насамперед про О.Лазаревського, В.Модзалевського та А.Стороженка². Більшість зі згаданих ними духовниць на сьогодні вже не існують. За останні десятиліття багато testamentів козацької старшини було опубліковано В. та О. Кривошеями, С.Павленком, два – І.Кривошеєю³. Проте аналіз заповітів козацької старшини або міщан другої половини XVII–XVIII ст. залишається рідкістю в українській історіографії⁴. Така ситуація визначається насамперед станом збереження цього виду

Rzeczypospolitej XVI–XVIII w. wobec życia i śmierci w świetle testamentów. – Warszawa, 2012; Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII w. / Oprac. i wyd. J.Kowalkowski, W.Nowosad. – Warszawa, 2013; Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655 / Wyd. P.Klint. – Poznań; Wrocław, 2008; *Klint P.* Testamenty szlachty z południowo-zachodniej Wielkopolski z XVII w. // *Kultura funeralna ziemi wschowskiej / Pod red. P.Klinta, M.Malkus, K.Szymańskiej.* – Wschowa, 2010. – S.33–49; *Idem.* Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680. – Wrocław, 2011; *Idem.* Edycje testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich i ziemi halickiej z XVII w. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – LXIII. – 2015. – №4. – S.647–660; *Idem.* Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700. – Wrocław, 2015.

² *Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. – Т.1–4. – К., 1908–1912; *Лазаревский А.* Очерки малороссийских фамилий: материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. // *Русский архив.* – 1875. – Т.1–3, 8; *Его же.* Люди Старой Малороссии // *Киевская старина.* – 1882–1888; *Его же.* Описание Старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления: В 3 т. – Т.1–3. – К., 1888, 1893, 1902; *Стороженко А.* Очерки переяславской старины: исследование, документы, заметки. – К., 1900; *Стороженко:* фамильный архив: В 8 т. / Сост. А.Стороженко, Н.Стороженко. – Т.6. – К., 1908.

³ *Кривошея О.* Полковий осавул прилуцький Михайло Федорович Мовчан і його заповіт // *Козацька скарбниця: гетьманські читання.* – Вип.4. – Чернівці, 2007. – С.57–62; *Кривошея В.В., Кривошея О.В.* Українська козацька старшина: Станіслав Кохановський // *Гілея.* – Вип.16. – К., 2008. – С.84–91; *Їх же.* Українська козацька старшина: Василь Базилевич. Василь Лагода. Андрій Стахович // *Там само.* – Вип.17. – К., 2008. – С.108–115; *Їх же.* Українська козацька старшина: Іван Черняк // *Там само.* – Вип.18. – К., 2009. – С.131–136; *Їх же.* Українська козацька старшина: Полковник компанійський Григорій Павлович Гайворонський // *Там само.* – Вип.19. – К., 2009. – С.56–63; *Їх же.* Українська козацька старшина: Олексій Туранський, Михайло Милорадович // *Там само.* – Вип.32. – К., 2010. – С.5–11; *Їх же.* Бунчуковий товариш Роман Іванович Янов // *Запорозька Січ і українське козацтво.* – К., 2013. – С.164–169; *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах // Упор. С.О.Павленко.* – К., 2007. – С.968–985; *Кривошея І.І.* Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід // *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* – Вип.18: Серія «Історія». – Вінниця, 2010. – С.311–320.

⁴ *Кочеркевич Я.* Побут львів'ян: Джерелознавчий аналіз заповітів // *Студії з архівної справи та документознавства.* – Т.10. – К., 2003. – С.55–58; *Ї ж.* Міщанська родина Львова крізь призму заповітів першої половини XVII ст. // *Вісник Львівського університету.* – Л., 2006. – С.83–94; *Ї ж.* Побожні формули у заповітах міщан м. Львова другої половини XVI – першої половини XVII ст.: дипломатичний аналіз // *Архіви України.* – 2010. – №5. – С.45–61; *Винниченко О.* Формуляр шляхетського заповіту першої половини XVIII ст. (спроба дипломатичного аналізу) // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* – Вип.ХІ/ХІІ. – Дрогобич, 2008. – С.527–555; *Ї ж.* Побожні записи і порятунок душі в ментальності ранньомодерної людини на матеріалах шляхетських заповітів першої половини XVIII ст. // *Наукові записки Українського католицького університету: Серія «Історія».* – Ч.2. – Вип.І. – Л., 2010. – С.51–65; *Гедьо А.* Заповіти як джерело з історії повсякденного життя Ніжинської громади XVIII – першої пол. XIX ст. // *Краєзнавство.* – 2010. – №3. – С.116–122; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.62–88; *Кривошея В., Кривошея О.* Інформативні

джерел. Друга половина XVII ст. представлена мізерною кількістю старшинських заповітів. Вони розпорошені у численних архівних фондах України та сусідніх держав. Актові міські книги XVII ст., покликані зберігати документи від різноманітних напастей, також зазнали непоправних втрат. Тому сьогодні перед дослідниками стоїть завдання укладення реєстру вцілілих тестаментів, їх опрацювання та публікація досі не видрукованих. Регулярне видання в Польщі впродовж останніх п'ятнадцяти років збірок шляхетських, міщанських і селянських духівниць ранньомодерної доби спирається не лише на зусилля фахівців, а й на різноманітні гранти, державні програми.

Напевно, першими збірками тестаментів були родинні архіви козацької старшини, більшість яких не вціліла. Деякі з них видано⁵. Найвідомішу збірку старшинських заповітів, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.Вернадського, створив з оригіналів і копій О.Лазаревський⁶.

Польські збірки духівниць зазвичай укладені згідно з такими критеріями: суспільна група, територія, час, джерело⁷. Такий спосіб подачі документів полегшує роботу дослідників із ними. Ідучи второваним шляхом, аналізуватимемо вибірку, спираючись на такі визначники: козацька старшина, Гетьманщина, друга половина XVII ст., тестаменти.

У згаданому зібранні О.Лазаревського міститься 11 заповітів козацької старшини другої половини XVII ст. Територіально вони розподіляються таким чином: 4 – Ніжинський, 2 – Чернігівський, 2 – Лубенський, 1 – Стародубський, 1 – Гадяцький, 1 – Переяславський полки. Саме до цієї збірки входять кілька невиданих тестаментів із реєстру, серед яких два найбільш ушкоджених, їх текст згасає й дуже складно читається. Це духівниці братів Везнуло й Кирила Фаїв.

У виданих актах Полтавського полкового суду (1668–1740 рр.) знайдено 5 тестаментів козацької старшини Полтавського полку (із них 1 жіночий) і додатково – у трьох документах-угодах згадуються духівниці, за якими здійснюється розподіл⁸. В актових книгах Полтавського городского уряду XVII ст., виданих В.Модзалевським: у першій частині (1664–1671 рр.) не вписано жодного заповіту, в одному з документів 1666 р. є згадка про духівницю⁹; у третій частині (1672–1680 рр.) є один міщанський тестамент та усний прижиттєвий розподіл майна серед спадкоємців на полковому уряді Оленою Ясичкою Старою (1676 р.)¹⁰.

можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // Козацька скарбниця: гетьманські читання. – Вип.7. – Чернівці, 2011. – С.8–39; *Попружна А.* Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2016.

⁵ Сулимовский архив: фамильные бумаги Сулим, Скорупи и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884; Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.І. – Спр.57489–57601.

⁷ Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII w. – S.8.

⁸ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – 365 арк.; Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підгот. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017.

⁹ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и прим. В.Л.Модзалевского. – Вып.1: Справы поточные 1664–1671 гг. – Чернигов, 1912. – С.77.

¹⁰ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и прим. В.Л.Модзалевского. – Вып.3: Справы вечистые 1672–1680 гг. – Чернигов, 1914.

Серед розрізнених архівних фондів, що містять документи другої половини XVII ст., є заповіти, утім їх ще треба знайти. Про складність, а іноді й марність таких пошуків свідчить опрацювання нами опублікованих і неопублікованих міських актових книг із метою порахувати тестаменти другої половини XVII ст. У різночасових актових книгах Стародубського полку другої половини XVII ст. відсутні духівниці старшини¹¹. Козелецька міська актова книга, що вміщує записи документів Київського полку, доносить нам лише два, в яких згадано заповіти козацької старшини¹². У виданих актових книгах менших міст Гетьманщини майже не знаходимо тестаментів козацької старшини другої половини XVII ст., як і згадок про них: Борисполя – 1 (жіночий)¹³; у Лохвицькій ратушній книзі заповітів не вписано¹⁴; у Пирятинській міській книзі міститься кілька документів про розподіл майна, посмертні реєстри майна, згадуються тестаменти, але самі вони не вписані¹⁵. Фактично у збережених міських ратушних книгах відсутні старшинські заповіти.

У Сулимівському архіві духівниці XVII ст. не опубліковано (зате містяться тестаменти представників родин Сулим, Скоруп і Войцеховичів настушного століття), а в Мотижинському є один заповіт та один лист із леґацією Ф.І.Сулими. Кілька документів опублікував свого часу А.Стороженко¹⁶. Ю.Мицик видав духівницю генерального обозного І.Волевача (1650 р.)¹⁷. В. та О. Кривошеї 2008 р. опублікували тестамент С.Кохановського, товариша полкового чернігівського (1686 р.)¹⁸. С.Павленко надрукував шість заповітів козацької старшини кінця XVII ст., із них п'ять – раніше опублікованих¹⁹. Дві духівниці, вийськового товариша, колишнього господаря гетьмана І.Самойловича Кирила Дорофійовича Грушинського (Дорошенка) (1695 р.)

¹¹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.6966 – Арк.1–78; *Миллер Д.* Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722). – Х., 1894; Отрывки из Стародубовской меской книги за 1664–1673 гг. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Вып.8. – Чернигов, 1911. – С.71–105; Протокулъ до записования справъ поточнихъ на рокъ 1690 // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – №36–44. – С.381–383, 396–401, 414–418, 429, 441–443, 462–468, 482–485, 490–500; Протыкулъ справъ поточнихъ 1683 годъ // Там же. – 1857. – №21–33. – С.175–288; Стародубского магистрата книга справ поточных (1690–1722) // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.6: Труды педагогического отдела историко-филологического общества. – Вып.2. – Х., 1894. – С.259–274.

¹² Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Dział mikrofilmów. – 280. – Mf.9105. – K.1v – 2; 75–75 v.

¹³ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. / Предисл. А.В.Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – №4: Прилож. – С.1–32; №5: Прилож. – С.33–48; №6. – С.49–64; №7. – С.65–112; Т.38. – №7: Приложение. – С.100.

¹⁴ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: (збірник актових документів) / Підгот. до вид. О.Маштабей, В.Самійленко, Б.Шарпило. – К., 1986.

¹⁵ Книги третие меские ператинские // Стороженки: фамильный архив. – Т.6. – С.21–22, 35–36, 38–39, 46, 62–64.

¹⁶ *Стороженко А.* Очерки переяславской старины: исследования, документы, заметки. – К., 1900; Стороженки: фамильный архив. – Т.6.

¹⁷ *Мыцьк Ю.А.* Анализ архивных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С.58–60.

¹⁸ *Кривошея В.В., Кривошея О.В.* Українська козацька старшина: Станіслав Кохановський. – С.84–91.

¹⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.968–985.

та його дружини Євдокії Михайлівни (1698 р.), видала І.Кривошея²⁰. Свідомі того, що перелік далеко не повний, та з чогось варто почати облік збережених тестаментів.

Отже на сьогодні відомо про 34 тестаменти козацької старшини Гетьманщини другої половини XVII ст. – 30 чоловічих і 4 жіночих. Із них неопублікованих – 12. Надалі реєстр доповнюватиметься й розширюватиметься. З усіх наявних документів 2 заповіти – не класичні. Один є розподілом майна Ясичкою Оленою Старою в 1676 р. на уряді в Полтаві між нащадками для запобігання ворожнечі між ними. Відповідає типу пізнішого юридичного документа без духовних складників. Другий, навпаки, духовний лист Ф.Сулими сину Івану, в якому описується служба, релігійні переживання, синові заповідається майно й підтверджувальні документи на нього. Тут також відсутні рамкові елементи тестаменту. Інші 32 заповіти містять більшість традиційних для такого типу документів складових.

Територіально відомі духівниці розподіляються: Ніжинський – 8, Полтавський – 7, Переяславський – 6, Чернігівський – 5, Лубенський – 3, Стародубський – 3, Гадяцький – 1, Чигиринський полк – 1. Соціальний статус тестаторів: генеральна старшина – 2, полковники й полкова старшина – 6, сотники – 3, неурядова старшина – 10, невідомі уряди – 14 заповітів. Фактично бачимо, що збереглися тестаменти козацької старшини високого рангу.

Аналіз книг магістратів та ратуш українських міст і містечок свідчить, що до них, за певним винятком, заповіти не вписувалися. Проте козацька старшина, навіть нижчого рівня (сотенна), їх точно укладала, так само, як і міщани. Чому їх так мало вписано до актових книг? Очевидно, що це не було умовою їх юридичного закріплення, інакше та незначна частина збережених актових книг рясніла б уписаними духівницями. Отже тестаменти зберігалися в родинних або, на думку О.Лазаревського, передавалися на зберігання до церков і монастирів²¹. А юридичної сили заповіт набував із моменту свого укладення, так, як це відбувалося в інших країнах. Утім архівні монастирські та церковні фонди теж не рясніють духівницями старшини XVII ст. У них, як правило, зберігаються тестаменти, де тестатор заповів гроші чи майно відповідній церкві, монастиреві. Видається, що зберігання заповіту для українців XVII ст. важило лише до моменту вступу його в дію й розподілу спадку. Відомі вказівки обопільного уряду про знищення тестаментів після остаточного судового розгляду та заборону повторного порушення справи. Козацька старшина зберігала духівниці з іншої причини – як частину родинного архіву. Саме тому маємо збереженими передусім заповіти еліти Гетьманщини.

Історики давно визнали такого типу документи важливим джерелом дослідження матеріальної та духовної культури ранньомодерного суспільства.

²⁰ *Кривошея І.І.* Бунчуковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід. – С.311–320.

²¹ *Лазаревський А.* Духівниці // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №19. – С.152–160.

Особливе значення мають вони для вивчення повсякдення козацької старшини. Тестаменти дозволяють поглянути на ментальність і релігійність, генеалогію й родинні зв'язки, стосунки між подружжям, дітьми, родичами, події життя, розподіл маєтку, побажання щодо поховання та чимало іншого. Також дають можливість простежити становлення юридичної культури суспільства через механізми функціонування права у сфері успадкування. Проте дослідники дотепно зазначають, що юридична сила останньої волі слабо підкріплювалася діями адміністрації, інакше не було б стільки сподівань на Божу волю²².

Про структуру тестаменту йдеться у працях багатьох польських та українських авторів²³. Вони виділяють такі його частини: інвокація (частина початкового протоколу, звернення до Бога, преамбула), інтитуляція (оприлюднення імені, соціального статусу, часто посади тестатора, указівка про дієздатність), аренга (пояснення необхідності написання заповіту, звернення до Бога та роздуми філософського характеру про тлінність тіла), розпорядження щодо поминання душі й поховання тіла після смерті, маєткові розпорядження, повчання та погрози порушникам тестаменту (санкції), ствердження заповіту, призначення розпорядників/виконавців або/та опікунів (корроборация), дата й місце з підписами тестатора та свідків. Дослідники звертають увагу на різні форми укладення заповіту, можливість зміни структури, необов'язковості деяких частин, еволюцію форм упродовж тривалого часу²⁴.

Наведену вище структуру в аналізованих документах витримано з невеликими відхиленнями. Інвокації складаються з однієї – двох фраз, інтитуляція в половині випадків повна, інші містять лише ПІБ або ім'я (як у тестаменті шептаківського сотника). Більшість збережених заповітів козацької старшини XVII ст. включають аренгу – у короткому чи розширеному варіантах. Проаналізувавши цю частину, можемо отримати інформацію про освіту, виховання, релігійність, світогляд тестатора. Звісно, за умови, що документ укладався особисто, а не був запозичений у вигляді формуляра запрошеним писарем. Тут описувалися спонукальні обставини: інформація про стан здоров'я тілесного й душевного, запевнення оточуючих у наявності доброї пам'яті та здорового глузду, про усвідомлення свого обов'язку підготувати заповіт тощо. Також містилася традиційна формула про заповідання

²² *Popiołek B.* Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – S.7.

²³ *Jawor G.* Stałe formuły w testamentach polskich. – S.217–233; *Tymiakin L.* O formułach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim. – S.141–145; Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w.: Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799. – S.XIV; Cui contingit naści, restat mori: Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego. – S.7–8; *Popiołek B.* Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – S.30–32; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.62–88; *Попружна А.* Поховальна культура козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст.; *Кривошея О.* Еволюція внутрішньої структури заповітів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. – Вип.16. – Вінниця, 2009. – С.190–194.

²⁴ *Popiołek B.* Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – S.32.

душі – Богові, а тіла – землі. Кілька заповітів вирізняються своєю аренгою, в якій більше уваги приділено філософським розумуванням про життя та смерть. До них несподівано потрапив тестамент Христини Мартинихи, котра розважає, що смерть не мине нікого, тож тестаторка зобов'язана подбати, аби її нащадки не мали «шарпанини» через спадок²⁵. Утім не зовсім зрозуміло, кому належить таке формулювання – Христині чи писареві Василеві Трохимовичу. Розмірковування в тестаменті С.Маджара мають формалізований світський характер.

Сильним філософським і релігійним звучанням вирізняється аренга у заповіті Федора Сулими. Освічений шляхтич, який тривалий час перебував у турецькому полоні, багато мандрував, мав різноманітний життєвий досвід, пройшов через воєнні походи, переніс хвороби й поранення, останні незадово до смерті у Кримській кампанії, мав що розповісти нащадкам і читачам заповіту. Він писав несподівано зрозумілою та світською для барокового часу мовою, просто – про складні речі: що світ облудний, а життя коротке, про віру, усвідомлення тлінності власного життя у спостереженнях за тими, хто щодня помирає, і розуміння свого обов'язку, доки очікуєш, що Бог тебе забере, визначав належне монастирям та церквам на спомин своєї душі, розподіляв спадок між рідними²⁶.

Натомість аренга заповіту Р.Дмитрашки-Райчі містить мало про душу, а більше про вірну службу гетьманам і монархам, проте формулу про заповідання душі Богові вписано. Розлогі аренги бачимо й у тестаментах І.Рубця, Г.Гамалії, Я.Лизогуба, Л.Свічки. Несподівано змістовною виявилася ця частина в документі шептаківського сотника Василя. Видається, що цей компонент останньої волі особливо виділявся заможною старшиною, а освіта й досвід дозволяли його сформулювати. Хоча й по-різному, адже в більшості – це стандартні розумування та формули, описи служби та відданості гетьманам чи монархам.

Один тестатор у своїй духівниці, особливо сукупно з попереднім листом-заповітом, вирізняється сумною філософією, усвідомленням власної гріховності й бажанням усе спокутувати. Ідеться про вже згаданого Ф.Сулиму. Він не деталізував своїх провин, але їх усвідомлення підтверджувалося розпорядженням про поховання, несподівано детальним і суворим. Загалом із доступних нам тестаментів лише в дев'яти є вказівка про місце поховання (М.Гончара, Варвари Микитихи Зінчихи, С.Кохановського, Леона Івановича, Ф.Сулими, Г.Гамалії, сотника Василя, Я.Лизогуба, Федора Стефановича) та Р.Дмитрашко-Райча написав, що дав на цей предмет дружині усні вказівки. Двоє із них просили поховати себе в монастирях (Я.Лизогуб – в Єлецькому, Федір Стефанович – у гадяцькому Красногірському), інші тестатори – у/при місцевих церквах. Отже старшини прагнули Божого заступництва, а не бути похованими ближче до інших родичів. Більшість авторів не торкалися проблеми місця поховання, покладаючись на розсуд рідних. І лише Ф.Сулима

²⁵ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.114–118.

²⁶ Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – С.8–9.

вказав, як і де має знайти вічний спочинок: під порогом церкви Покрови Пресвятої Богородиці у Сулиминцях, родовому селі, «на одних марахъ, безъ цехувъ», і щоб на «тіло грішне» нічого не клали, окрім волосяної гусарки, поясу мотузяного й шапки, в якій спав²⁷. Отже поховати себе велів на ритуальних ношах для мерців, без прикрас і таблички з написом, що засвідчило б статус, у простому грубому одязі на голе тіло та в нічній шапці. А люди, щодня йдучи до церкви, мали переступати через нього. Окрім цього прояву бажання спокути, багато грошей Федір заповів на монастирі й церкви, окремо наказав із полотна нашити сорочок, спідньої білизни та роздати бідним, зі срібла зробити підсвічники для церкви, шпиталь у Сулиминцях узимку мав отримувати на тиждень віз дров. На момент укладання духівниці Ф.Сулима, очевидно, перебував у передсмертному стані. Його власний підпис зроблений слабкою рукою, він ніби сповзає донизу по сторінці.

Серед аналізованих тестаментів вирізняються кілька, що містять детальний перелік монастирів, церков, священнослужителів зі вказівкою сум, що їх спадкоємці мали передати. Це заповіти С.Кохановського, Ф.Сулими, Р.Дмитрашки-Райчі, Я.Лизогуба, Л.Свічки. Зазначені старшини належали до найбільш відомих і багатих родин Гетьманщини, виступали фундаторами храмів, опікувалися не одним монастирем. Це засвідчує високий рівень релігійності представлених у вибірці тестаторів. Проте є й інші приклади. Духівниця Макара Андрущенка, який належав до низової ланки старшини, близької до рядового козацтва, становить собою приклад короткого ділового тестаменту. Після енергійного вступного протоколу у дві фрази автор відразу переходить до розподілу майна між синами та завершує документ датою й підписами свідків. Релігійну складову зведено до мінімуму у заповітах М.Гончара, С.Маджара. Проте складно лише з тестаментів зрозуміти, якими насправді були заповідачі: релігійними людьми, «добрими самаритянами», чи стали такими на час написання духівниці під страхом близької смерті й кари за провини.

Цікавою особливістю аналізованої групи заповітів стала майже повна відсутність настанов, моралізування, повчань (лише трохи в духівницях Я.Лизогуба та Л.Свічки). У більшості, звісно, читаємо прикінцеві застереження, погрози і прокльони на випадок порушення останньої волі, утім написані вони без натхнення. У документах М.Андрущенка, Л.Свічки санкції відсутні взагалі.

Тестаменти допомагають досліджувати різні аспекти функціонування козацької старшини. Особливо значимий для цього елемент – розпорядження щодо маєтку та рухомого майна. Частинами останнє (та гроші) заповідалося монастирям, церквам, на благодійність, дружині/чоловіку, дітям, родичам, слугам, іншим категоріям спадкоємців. Фахівці виокремлюють два варіанти поділу майна між спадкоємцями: справедливий, рівномірний між усіма, або ж коли лівова частина відходила комусь одному²⁸. Також інколи

²⁷ Там же. – С.9.

²⁸ *Popiołek B.* Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII w. – S.139.

в тестаментях виділялося «чоловіче» й «жіноче» рухоме майно. Зібрані тут заповіти козацької старшини XVII ст. належать до варіанту з відносно справедливим, рівномірним поділом майна між спадкоємцями. Причому права жінок застережено. Дружина й матір, як правило, усім володіла пожиттєво та лише потім вступав у силу розподіл між синами або ж їй відразу виділялася власна доля. Дівчата в родинних тестаментях отримували належну частку майна при заміжжі, або їм як неповнолітнім призначався опікун та визначалася доля спадку.

Якщо зважити на аспект заможності тестаторів, побачимо таку картину: одинадцятьоро з них належали до еліти Гетьманщини, були дуже багатими людьми, ще чотирнадцять – це старшина середньої ланки (полкова, сотники), п'ять – не надто заможні, про двох не маємо інформації.

Важливою є проблема опіки над дітьми і дружиною після смерті заповідача. У реєстрі мало духівниць, в яких зустрічаються опікуни. Їх, зокрема, призначено в документах Везнуло та Кирила Фаїв, Я.Лизогуба (в останньому випадку ними стали генеральні обозний В.Борковський та бунчужний І.Скоропадський). За яким критерієм обиралися опікуни? Чи існувала визначена кількість опікунів або розпорядників тестаментів? Як часто призначалася у заповіті винагорода розпорядникам та опікунам, і в якому розмірі? Із відомих сьогодні духівниць козацької старшини другої половини XVII ст. картина постає дуже невиразна. Критерій вибору опікунів у документі Я.Лизогуба очевидний – це впливові генеральні старшини. Про винагороду їм не йдеться. Розпорядниками найчастіше були спадкоємці, тому також немає мови про оплату. Кількість збережених заповітів не дає можливості робити коректні висновки щодо цих проблем.

Тестаменти містять багато інформації про матеріальну культуру (одяг, головні убори, прикраси, меблі, посуд, засоби пересування, зброя, знаряддя праці). У частині документів маємо розлогі переліки одягу, зброї, коштовностей і хатнього начиння, що розподілялися між нащадками. Цікаво, що у жодному заповіті старшини серед важливого майна не згадано книги.

Духівниці багато розповідають про стосунки між рідними, їхні емоції й почуття, про те, що керувало тестаторами впродовж життя. Візьмемо, для прикладу, документ М.Гончара (1620–1683 рр.) – доволі помітної постаті в Полтавському полку. Уже в реєстрі 1649 р. був записаний четвертим²⁹. За полковництва М.Пушкаря на початку війни під проводом Б.Хмельницького значився полковим осавулом, отже на 1649 р. міг обіймати той самий уряд³⁰. Кар'єра цього покозаченого шляхтича була активною до середини 1660-х рр.: полковий осавул, наказний полтавський полковник (1660, 1664 рр.), сотник Полтавської сотні (1666 р.)³¹. Надалі Михайло Гончар служив як неурядовий старшина полку: товариш на полковому уряді (1667, 1668, 1670, 1671, 1676 рр.), значний товариш полку (1666, 1667, 1668, 1670, 1671, 1676,

²⁹ Реєстр Війська Запорізького 1649 р. – К., 1995. – С.407.

³⁰ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.56.

³¹ *Кривошея В.В.* Українське козацтво в національній пам'яті: Полтавський полк: У 2 т. – Т.І. – Чернівці, 2014. – С.82.

1677 рр.)³². 2 грудня 1682 р. старий і хворий він склав заповіт, а вже 12 лютого наступного року цей документ родичі внесли до актової книги при свідках із додатковими розпорядженнями урядників³³.

Духівниця М.Гончара ділова, особливих емоцій щодо дружини чи нащадків не спостерігається. Проте діяв тестатор як належить – призначив дружину головною спадкоємицею та розпорядницею заповіту. Михайло чітко вказав місце свого поховання – у церкві Святого великомученика Георгія в Пушкарівці. Дружині пожиттєво діставалися двір, хутір, ґрунти, рухомі речі та все господарство. Цікаво, що заповідач називав її «моя господиня», «баба», але не на ім'я. Якоїсь теплоти у ставленні до жінки, урешті як і довіри, відчутно бракує. Уже з актового запису дізнаємося, що її звали Химка Павлівна Туболец, і вона в Михайла була третьою³⁴. Дружину застережено від продажу нерухомого майна, яке після її смерті мало відійти онукам заповідача. На цьому наголошено й урядниками, коли при свідках і священику було зачитано духівницю. Мова велася про цілісність маєтку, що залишався у власності вдови до її смерті. Окремо йшлося про ліс при хуторі, який полковник Павло Семенович забороняв Химці вирубувати та наказав жити при хуторі в одній із хат (3-й) онукові Гончара Тимошеві. Хлопець повинен був стежити, щоб приятелі «Тубольчихи» не пустошили маєток. Особливо, щоб Юрко Туболец (колишній полтавський полковий суддя), якому при хуторі дозволено «робити горілку», не вирубав ліс³⁵. Такі подвійні застороги свідчили, що небезпека спустошення хутору родичами вдови була дуже реальною, хоча М.Гончар прожив із третьою дружиною понад 15 років, опікувався її сином Іваном і донькою Мотрею Павловичами, що відомо з судової справи 1667 р.³⁶ Однак її дітей у тестаменті не згадано та ставлення до дружини аж ніяк не зичливе. Ситуація зі ствердженням на уряді, коли, як показали свідки, одна група стояла проти іншої, демонструє, що негаразди в родині були відомі загалу.

Згідно з останньою волею М.Гончара священик за сорокоуст та інші відправи отримував коня й «левадку, куплену в Ревачихи», на церкву йшли «срібні ножни», дякові – 4 золотих «за мороку». Онуки Тиміш та Яків, окрім отриманого за духівницею рухомого статку, після смерті Химки ставали власниками дідового маєтку. «Онучкам» Марії й Насті – овець 50 і 5 корів. Онучці Гапці, яка заміжня за Гончарем, – 2 корови; Олені – 2 корови; «Галці вдові» – 2 корови. 10 свиней мали поділити на всіх. Усі ґрунти заповідалися дружині, крім луки на Говтві, відказаної зятеві Патею. Йому ж відходив двір, в якому той мешкав на час написання заповіту, і 2 воли³⁷. Які ґрунти мав на увазі Михайло під «домашніми та іншими», не уточнювалося. Усі вони після смерті Химки переходили онукам Тимошеві та Якову разом із двором і коморою в Полтаві та хутором.

³² *Кривошея І.І.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). – Т.2: Довідник. – Біла Церква, 2016. – С.405.

³³ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.98–100.

³⁴ Там само. – Арк.99.

³⁵ Там само. – Арк.100.

³⁶ Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. – Вып.3. – С.122.

³⁷ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.98–99.

Використання інших видів документів дозволяє перевірити та/або уточнити інформацію заповітів. Для прикладу, тестамент М.Гончара сам окремо не дозволяє зрозуміти систему родинних зв'язків, але додаткові актові записи суттєво змінюють ситуацію. У пізніших полтавських актах із перелічених осіб зустрічаємо зятя Михайла Гончара – Патея, чоловіка онуки Гапки, яка виявилася Патеєвою донькою, та онуків Тимоша і Якова. У 1692 р. Петро Гончар, Патеїв зять, уніс до полтавської актової книги чотири записи³⁸. Перший – про купівлю ним 28 липня 1685 р. в отця Луки Семеновича, протопопа полтавського, ниви за 3 копи. Другий запис засвідчив, що 28 жовтня 1691 р. Тиміш Патеєнко, житель пушкарівський, продав Петрові Семененку Гончару ниву з воротами біля міста за 3 копи. Третій запис повідомляв про купівлю жителем полтавським Петром Семененком, зятем Патеєвим, 11 липня 1692 р. двох нив в Якова Патеєнка, теж полтавського жителя. Уточнювалося, що це – дідизні ниви Якова. За одну сплатив 3 копи, а за іншу з воротами – 5. Четвертий запис засвідчив, що Петро Гончар 5 вересня 1692 р. купив у свого тестя Патея, жителя полтавського, сіножать на Говтві та рибну ловлю за 150 золотих. В акті вказувалося, що Патеї хотів продати ґрунти, отримані ним від тестя (Михайла Стефановича Гончара) Іванові Сухомлину, мешканцеві жуківському. Але цього продажу не допустив його зять Петро Гончар, який сплатив тестеві сповна суму, обумовлену за ґрунти.

Отже згадані в духівниці Михайла Стефановича Гончара онуки Тиміш та Яків були синами його доньки й зятя Патея, як й онучка Гапка, заміжня за Петром Семеновичем Гончарем. На близькі родинні зв'язки між Гончарами (заповідачем і чоловіком онуки) ніщо не вказує. Чи були інші онучки (Марія, Настя, Олена) та вдова Галка теж доньками Патея, невідомо. Вірогідно, що на час складання Михайлом духівниці його донька, заміжня за Патеєм, уже померла. Наведені чотири купчих засвідчують, що Петро Семенович Гончар скуповував родові маєтності Михайла Гончара в інших родичів. Очевидно, що Патеї і його сини мали матеріальні проблеми й поступово втрачали успадковане майно. Однак 2 жовтня 1699 р. Тиміш Патеєнко, який на той момент уже мешкав у Полтаві, продав Іванові Говтвяниченку дідизний і батьківський ґрунт на Говтві: луг, острів із січею, сіножать, хутір, орне поле за шляхом, плесо, яке тримав навпіл із Петром Гончарем, за 40 талярів литовської монети³⁹. Тобто предківські маєтності цього разу відійшли у чужі руки.

Інші тестаменти нашої вибірки демонструють дещо інші, ніж у Гончарів, родинні стосунки, зокрема значно тепліше ставлення до дружини. У духівниці Ф.Сулими неодноразово йшлося про його першу дружину, уже покійну Анну, матір їхніх дітей. При жертвах на монастирі тестатор вказував, що це не лише за його, а й за душу Анни. Права його дружини Марії застережено у заповіті. Їй виділено окрему частку нерухомого й рухомого майна та дітям заборонено турбувати мачуху. Однак погляд Ф.Сулими вже було

³⁸ Там само. – Арк.258 зв. – 260.

³⁹ Там само. – Арк.302–303.

звернено в інший світ, його не дуже цікавила доля молодої дружини, з якою ще й не мав дітей.

Дбали про своїх дружин у духівницях, якщо ті ще були живими, й інші старшини: І.Волевач, Б.Переяславець, П.Забіла, С.Маджар, Р.Дмитрашка-Райча, Г.Гамалія, шептаківський сотник Василь, К.Грушинський, Я.Лизогуб, Л.Свічка. Виняток становили хіба тестаменти вдівців. У заповіті Варвари Микитихи Зінчихи 1687 р., мешканки Борисполя, ішлося про забезпечення прав її другого чоловіка⁴⁰. Увесь документ спрямовано на обґрунтування її позиції на захист Микити, з яким прожила понад 30 років. Він виховав її трьох синів від першого шлюбу, двох одружив і виділив, третьому теж дав гроші. Батьківський спадок розділив між братами. І тепер, на думку Варвари, Микита вільний від усіх зобов'язань і після її смерті може жити вільно. Тестаторка дуже хвилювалася, забезпечила численних свідків, сотника, старшину, і в день укладення духівниці упросила вписати її до ратушної книги. Виходить, мала причини для переживань і не довіряла власним синам.

Таким чином, тестаменти козацької старшини другої половини XVII ст. – це важливе й цікаве джерело інформації про той час. Результатом нашого дослідження став зведений у таблицю реєстр заповітів. Відома на сьогодні незначна їх кількість не дозволяє робити впевнених висновків із багатьох проблем, проте укладення переліку збережених документів допоможе більш організовано й послідовно збирати та аналізувати духівниці козацької старшини.

	Тестатор	Дата складення/активації тестаменту	Місце зберігання оригіналу/копії	Публікація
1	Волевач Іван Тихонович, обозний Війська Запорозького	2.XI.1650 р., Чигирин		<i>Мьцьк Ю.А.</i> Аналіз архивних джерел по історії визвольної війни українського народу 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С.58–60
2	Бурмака Іван Григорович, шляхтич, та його дружина Євдокія Філонівна Дзеджалій ⁴¹	16.IV.1662 р., Переяслав, спільний тестамент	ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5396. – Арк.1–2	
3	Фай Войнило, зем'янин тракту Любецького	бл. 1662 р.	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57493. – Арк.8–9 зв. (ушкодж. оригінал)	

⁴⁰ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. // Киевская старина. – 1892. – Т.38. – №7: Приложение. – С.100.

⁴¹ *Кривошея В., Кривошея О.* Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // Козацька скарбниця: гетьманські читання. – Вип.7. – Чернівці, 2011. – С.8–39.

4	Фай Кирило, зем'янин тракту Любецького	15.XII.1665 р., Чернігів	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57496. – Арк.14–14 зв. (оригінал)	
5	Яцькевич Іван, шляхтич, військовий товариш ⁴²	1667 р., Любеч	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.66156. – Арк.1–2	
6	Матвій Юрченко, житель стасівський	16.XI.1674 р., Полтавський		Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.50
7	Ясячка Олена Стара	16.VI.1676 р., Полтава		Актовые книги Полтавского городского уряда XVII в. / Ред. и прим. В.Модзалевского. – Вып.3: Справы вестыные 1672–1680 гг. – Чернигов, 1914. – С.55
8	Ілляшенко Максим, лубенський полковник	1677 р.	ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.10584. – 2 арк.	
9	Переяславець Богдан	4.IV.1679 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.183–184	Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.250–251
10	Мартиниха Христина	19.V.1680 р., актикація 22.XI.1683 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.114–118	Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.169–170
11	Забіла Петро Михайлович, генеральний обозний	21.I.1681 р., Короп	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57500. – Арк.22–23зв. (оригінал)	
12	Чорний Григорій, військовий товариш Ніжинського полку	14.IV.1681 р.		Духовниця Грицька Чорного, новомлинського козака, 1681 // Черниговские губернские ведомости. – 1853. – №44. – С.405–406
13	Павло Опанасович	29.V.1681 р., Глухів	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57501. – Арк.24–24 зв.	
14	Гончар Михайло Стефанович	2.XII.1682 р., Пушкарівка, актикація 12.II.1683 р.	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.98–99	Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.151–152
15	(Задорожний) Григорій Маркович	13.IV.1685 р., Переяславський, Басань	ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.466 Л. – Арк.1	

⁴² Кривошея В., Кривошея О. Інформативні можливості заповітів козацької старшини Гетьманщини // Козацька скарбниця: гетьманські читання. – Вип.7. – Чернівці, 2011. – С.8–39.

16	Маджар Самійло, сотник старосанжарський	15.III.1686 р., Старий Санжарів, актикація 16.I.1692 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.253– 254	Акти Полтавського полкового суду (1664– 1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.318–319
17	Кохановський Станіслав, товариш Чернігівського полку	31.VI.1686 р.	ІР НБУВ. – Ф.П. – №18619 а. – Арк.3–7	<i>Кривошея В.В., Кривошея О.В.</i> Українська козацька старшина: Станіслав Кохановський // Гілея. – Вип.16. – К., 2008. – С.84–91
18	Забіла Петро Михайлович, генеральний обозний	1686 р., Короп	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57503. – Арк.27– 28 (оригінал)	
19	Зенчиха Варвара Микитиха	28.IX.1687 р., внесено до ратушної книги в той самий день, Бориспіль		Акти Бориспольського мейского уряду 1612–1699 гг. / Изд. А.В.Стороженко // Киевская старина. – 1892. – Т.38. – №7. – Приложение. – С.100
20	Костя Сергійович	21.XI.1688 р., Ніжинський, с. Кустичі	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57502. – Арк.26	
21	Андрущенко Макар	10.I.1688 р., Полтава	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.55256. – Арк.185зв.	Акти Полтавського полкового суду (1664–1740 рр.): Збірник актових документів. – Кн.1 / Підг. І.Чепіга, У.Штанденко. – К., 2017. – С.252
22	Сулима Федір Іванович, лист-заповіт синові Івану	8.VII.1689 р., Сулиминці		Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С.5–6
23	Сулима Федір Іванович	1691 р., Сулиминці	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57505. – Арк.31– 31зв. (оригінал)	Мотыжинский архив: акты Переяславского полка XVII–XVIII в. – К., 1890. – С.8–10
24	Леон Іванович, шляхтич	21.VI.1690 р., Стародуб	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57504. – Арк.29–30	
25	Дмитрашко-Райча Родіон, полковник перяславський	18.III.1691 р., 1702 р., 11.VII.1704 р., Бакумівка		<i>Стороженко А.</i> Очерки перяславской старины. – К., 1900. – С.163–171; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.968–971
26	Рубець Ілля Іванович, військовий товариш стародубський	7.XII.1692 р., Курознів		Черниговские губернские ведомости. – 1863. – №39. – С.491–492; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.973–974

27	Гамалія Григорій Михайлович, мешканець Лохвиці	16.XI.1694 р.	ІР НБУВ. – Ф.420. – Спр.52. – 2 арк. (оригінал)	Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.975–976
28	Грушинський/Дорошенко Кирило Дорофійович	13.V.1695 р., Вороніж	ЦДІАК України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.7–7 зв.	<i>Кривошея І.І.</i> Бунчужковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.18: Серія «Історія». – Вінниця, 2010. – С.311–320
29	Грушинська/Дорошенко Євдокія Михайлівна	11.XII.1698 р., Вороніж	ЦДІАК України. – Ф.834. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.7–7 зв.	<i>Кривошея І.І.</i> Бунчужковий товариш Опанас Дорофійович Грушинський та його рід // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип.18: Серія «Історія». – Вінниця, 2010. – С.311–320
30	Василь, сотник шептаківський	24.IX.1696 р., Шептаки		Черниговские губернские ведомости. – 1863. – №31. – С.401–402; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.976–977
31	Лизогуб Яків Кіндратович, чернігівський полковник	15.V.1698 р., Чернігів		<i>Ситий І.</i> Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (15.05.1698 р.) // Пам'ять століть. – 1996. – №3. – С.10–14; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.977–981
32	Свічка Леонтій Назарович, лубенський полковник	4.VIII.1699 р.	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57508. – Арк.37–40 (копія)	С т о р о ж е н к и : Фамильный архив. – Т.6. – К., 1908. – С.494–499; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.О.Павленко. – К., 2007. – С.981–985
33	Федір Стефанович	17.II.1699 р, Гадяч	ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.57507. – Арк.35–36 (копія)	
34	Єсимонтовський Іван Федорович, товариш Стародубського полку	1.IV.1699 р.	ІР НБУВ. – Ф.301. – Спр.515. – Арк.56–57 зв.	

REFERENCES

1. Bilous, N. (2011). *Testamenty kyian seredyny XVI – pershoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Chepiha, I., Shtandenko, U. (Comps.). (2017). *Akty Poltavskoho polkovoho sudu (1664–1740 rr.): Zbirnyk aktovykh dokumentiv. Kn.1.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Dumanowski, J. (2001). „Pompa funebris”? Z testamentów szlachty wielkopolskiej z XVIII w. *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII wieku. Kultura życia i śmierci.* Warszawa. [in Polish].
4. Dumanowski, J. (2006). *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku.* Toruń. [in Polish].
5. Falniowska-Gradowska, A. (Comp.). (1997). *Testamenty szlachty krakowskiej XVII–XVIII w. Wybór tekstów źródłowych z lat 1650–1799.* Kraków. [in Polish].
6. Hedo, A. (2010). Zapovity yak dzherelo z istorii povsiakdennoho zhyttia Nizhynskoi hromady XVIII – pershoi pol. XIX st. *Kraieznavstvo*, 3, 116–122. [in Ukrainian].
7. Jawor, G. (1981). Stałe formuły w testamentach polskich. *Rozprawy Komisji Językowej*, 12, 217–233. [in Polish].
8. Justyniarska-Chojak, K. (2010). *Testamenty i inwentarze pośmiertne z ksiąg miejskich województwa sandomierskiego (XVI–XVIII wiek).* Kielce. [in Polish].
9. Klint, P. (2010). Testamenty szlachty z południowo-zachodniej Wielkopolski z XVII w. *Kultura funeralna ziemi wschowskiej.* [in Polish].
10. Klint, P. (2011). *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1657–1680.* Wrocław. [in Polish].
11. Klint, P. (2015). Edycje testamentów szlacheckich z ksiąg grodzkich wielkopolskich i ziemi halickiej z XVII w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 63, z.4, 647–660. [in Polish].
12. Klint, P. (2015). *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1681–1700.* Wrocław. [in Polish].
13. Klint, P. (2008). *Testamenty szlacheckie z ksiąg grodzkich wielkopolskich z lat 1631–1655.* Poznań; Wrocław. [in Polish].
14. Kocherkevych, Ya. (2003). Pobut lvivian: Dzhereloznavchyi analiz zapovitiv. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 10, 55–58. [in Ukrainian].
15. Kocherkevych, Ya. (2006). Mishchanska rodyna Lvova kriz pryzmu zapovitiv pershoi polovyny XVII st. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, 83–94. [in Ukrainian].
16. Kocherkevych, Ya. (2010). Pobozhni formuły u zapovitakh mishchan m. Lvova druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st.: dyplomatychnyi analiz. *Arkhivy Ukrainy*, 5, 45–61. [in Ukrainian].
17. Kowalkowski, J., Nowosad, W. (Comps.). (2013). *Testamenty szlachty Prus Królewskich z XVII wieku.* Warszawa. [in Polish].
18. Kryvosheia, I. (2016). *Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII–XVIII st.)*. T.2: Dovidnyk. [in Ukrainian].
19. Kryvosheia, I.I. (2010). Bunchukovi tovarysh Opanas Dorofiiovych Hrushynskiy ta yoho rid. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, 18, 311–320. [in Ukrainian].
20. Kryvosheia, O. (2007). Polkovyi osavul prylutskiy Mykhailo Fedorovych Movchan i yoho zapovit. *Kozatska skarbnitsia: hetmanski chytannia.* Chernivtsi, 4, 57–62. [in Ukrainian].
21. Kryvosheia, O. (2009). Evoliutsiia vnutrishnoi struktury zapovitiv. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni M.Kotsiubynskoho*, 16, 190–194. [in Ukrainian].
22. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2008). Ukrainska kozatska starshyna: Vasyl Bazylevych. Vasyl Lahoda. Andrii Stakhovych. *Gileia*, 17, 108–115. [in Ukrainian].
23. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2009). Ukrainska kozatska starshyna: Ivan Cherniak. *Gileia*, 18, 131–136. [in Ukrainian].

24. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2009b). Ukrayinska kozatska starshyna: Polkovnyk kompaniyskiy Hryhorii Pavlovych Haivoronskyi. *Gileia*, 19, 56–63. [in Ukrainian].
25. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2010). Ukrainska kozatska starshyna: Oleksii Turanskyi, Mykhailo Myloradovych. *Gileia*, 32, 5–11. [in Ukrainian].
26. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2011). Informatyvni mozhlyvosti zapovitiv kozatskoi starshyny Hetmanshchyny. *Kozatska skarbnitsia: hetmanski chytannya*, Chernivci, 7, 8–39. [in Ukrainian].
27. Kryvosheia, V., Kryvosheia, O. (2013). Bunchukovy tovarysh Roman Ivanovych Yanov. *Zaporozka Sich i Ukrainske kozatstvo*, 164–169. [in Ukrainian].
28. Kryvosheia, V.V. (2014). *Ukrayinske kozatstvo v natsionalnii pamiaty: Poltavskiy polk*. Chernihiv. T.I. [in Ukrainian].
29. Kryvosheia, V.V., Kryvosheia, O.V. (2008). Ukrainska kozatska starshyna: Stanislav Kokhanovskyi. *Gileia*, 16, 84–91. [in Ukrainian].
30. Lazarevskij, A. (1857). Dukhovnitsy. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*, 19, 152–160. [in Russian].
31. Lazarevskij, A. (1875). Ocherki malorossijskikh familij: materialy dlya istorii obshchestva v XVII–XVIII v.v. *Russkij arkhiv*, 1, 2, 3, 8. [in Russian].
32. Lazarevskij, A. (1888, 1893, 1902). *Opisanie Staroj Malorossii: materialy dlya istorii zaseleniya, zemlevladieniya i upravleniya*: v 3 t. [in Russian].
33. Lubczyński, M., Pielas, J., Suchojad, H. (Comps.). (2005). *Cui contingit naści, restat mori. Wybór testamentów staropolskich z województwa sandomierskiego*. Warszawa. [in Polish].
34. Mashtabei, O., Samiilenko, V., Sharpylo, B. (Comps.). (1986). *Lokhvuytska ratushna knyha druhoi polovyny XVII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
35. Miller, D. (1894). *Starodubskogo magistrata kniga sprav potochnykh*. Kharkiv. [in Russian].
36. Modzalevskij, V.L. (1908–1912). *Malorossiiskii rodoslovník*. T.1–4. Kyiv. [in Russian].
37. Modzalevskij, V.L. (1911). *Otryvki iz Starodubskoj meskoj knigi za 1664–1673 gg.* Chernigov. [in Russian].
38. Modzalevskij, V.L. (Comp.). (1912–1914). *Aktovye knigi Poltavskogo gorodovogo uryada XVII veka*. Vyp.1–3. Chernigov. [in Russian].
39. Mytsyk, Yu.A. (1988). *Analiz arkhivnykh istochnikov po istorii osvoboditelnoj vojny ukrainskogo naroda 1648–1654 godov*. Dnepropetrovsk. [in Russian].
40. Pavlenko, S.O. (Comp.). (2007). *Doba hetmana Ivana Mazepy v dokumentax*. Kyiv. [in Ukrainian].
41. Popiołek, B. (2009). *Woli mojej ostatniej testament ten... Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*. Kraków. [in Polish].
42. Popruzhna, A. (2016). *Pokhvalna kultura kozatskoi starshyny druhoi polovyny XVII–XVIII st.* Candidate's thesis. Chernihiv. [in Ukrainian].
43. Pośpiech, A. (1991). Srebrna łyżka – probierz szlacheckiej zamożności? (Przykład Wielkopolski XVII wieku). *Nęcza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza i po wiek XX*. Warszawa. 151–157. [in Polish].
44. Pośpiech, A. (1992). *Pułapka oczywistości: Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*. Warszawa. [in Polish].
45. Storozhenko, A., Storozhenko, N. (Comps.). (1910). *Storozhenki: familijnyj arkhiv*. T.4, 6. Kyiv. [in Russian].
46. Storozhenko, A. (1900). *Ocherki Pereyaslavskoj stariny: issledovaniya, dokumenty, zametki*. Kiev. [in Russian].
47. Storozhenko, A.V. (Comp.). (1892). Akty Borispolskogo mejskogo uryada 1612–1699 gg. *Kievskaya starina*, 37, 4; 5; 6; 7; 38; 7. [in Russian].
48. Tymiakín, L. (1900). O formulach w XVII-wiecznym testamencie przemyskim. *Rocznik Przemyski*, 27, 141–145. [in Polish].
49. Vinnychenko, O. (2008). Formuliar shliakhetskoho zapovitu pershoi polovyny XVIII st. (sproba dyplomatychnoho analizu). *Drohobytskyi kraieznavchyi zbirnyk*, XII/XII, 527–555. [in Ukrainian].

50. Vinnychenko, O. (2010). Pobożni zapysy i poriatunok dusi v mentalnosti ranno-modernoї liudyny na materialakh shliakhetskykh zapovitiv pershoї polovyny XVIII st. *Naukovi zapysky Ukrayinskoho katolytskoho universytetu*, 2, 1, 51–65. [in Ukrainian].
51. Vinnychenko, O. (2013). “Svoia smert’”: richpospolytskyi shliakhtych przed oblychchiam vichnosti (za rannomodernymy testamentamy). *Povsiakdennia rannomodernoї Ukrainy*, 2, 272–297. [in Ukrainian].
52. Wilczek-Karczewska, M. (2011). Konflikty rodzinne na tle majątkowym w świetle wielkopolskich inwentarzy i testamentów z XVII wieku: Zarys problematyki. *Spółeczeństwo staropolskie: Seria nowa, III*. Warszawa. 149–169. [in Polish].
53. Wilczek-Karczewska, M. (2011). *Testamenty szlachty wielkopolskiej z XVII w.* Kw. HKM, LIX, 3/4, 333–346. [in Polish].
54. Zielecka, W. (2009). Prawo i praktyka testowania w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI i XVII wieku. *Czasopismo Prawno-Historyczne*, LXI, 1, 65–101. [in Polish].
55. Zielecka-Mikołajczyk, W. (2012). *Prawoslawni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku wobec życia i śmierci w świetle testamentów*. Warszawa. [in Polish].

IRYNA KRYVOSHEIA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor of the Department of the World History and Methods of Its Teaching,
P.Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine), iivahnuk@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

IHOR KRYVOSHEIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Professor,
Professor of the Department of the World History and Methods of Its Teaching,
P.Tychyna Uman State Pedagogical University
(Uman, Ukraine), igorkryvosheia@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1429-8293>

TESTAMENTS OF THE COSSACK NOBILITY OF HETMANSHCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY AS A SOURCE OF EVERYDAY HISTORY

Abstract. *The purpose of the research is to analyse the existing second half 17th century cossack nobility testaments and to do their initial register. The research methodology is based on the principles of historicism, systems, and interdisciplinary. The following general-historical research methods have been used: historiographical analysis, historical-genetic analysis, terminological analysis, and comparative analysis. The scientific novelty lays in the fact that the authors have made an attempt to register the preserved second half 17th century cossack nobility testaments and to analyse them as the source of everyday life history. Conclusions.* The article deals with second half 17th century cossacks' nobility testaments which are considered to be an essential source for research in material and spiritual culture of Ukrainian early-modern society. Testament is the publication of a person's last will as for burial, disposing of property etc. testament content is appropriate for analyzing issues dealing with various kinds of interdisciplinary knowledge. In the article, the Cossack nobility testaments are presented as a history source about everyday life which is still little known about and thus requires research. The testament as historic source has been used by historians especially Polish ones. Well preserved testaments are important for Ukrainian historians as they also demonstrate the civil nobility life as Cossacks often

followed them in their general habits as well as writing down the last will. The importance of the testaments can be attributed to the fact that there has not been any special Cossack nobility testament register for second half 17th century, although they have frequently been referred to by historians. The research results in making an initial Cossack nobility testament register comprising 34 known 17th century testaments out of which 30 male and 4 female testaments. The register will be replenished. The testaments provide an insight into mentality and religion, genealogy and family life, relationship between spouses, children and extended family members, everyday life and sharing the estate, last will for burial etc. Testament also contribute to following the Ukrainian legal system in the field of inheritance.

Keywords: *testament, register, Cossack nobility, everyday life, Hetmanshchyna (Hetman State, Hetmanate).*

THE CREATION OF DIGITAL IMAGE OF CULTURAL HERITAGE: WORLD AND DOMESTIC EXPERIENCE (The Information Base of the Cultural Heritage Case of Sites of Kyiv)

Abstract. *The article outlines the urgent problems of the protection and preservation of cultural heritage objects, it is emphasized that one of the priority areas of modern monument protection work is the transmission to future generations the historical knowledge embodied in these objects, historical information about them. **The purpose of the research** is to highlight domestic experience of implementation and development of the electronic accounting of monuments of cultural heritage by the case of “The Information Base of the Cultural Heritage of Kyiv City”. **The research methodology.** A set of general scientific and special methods was applied. The principles of historicism, scientific objectivity and system are taken as a basis, the systematization of factual material, the processing and compilation of accumulated information, the conceptual generalization of the original factual material are carried out. **The scientific novelty.** Foreign experience of creation and functioning of electronic databases of objects of cultural heritage is described: the French state database of the French Ministry of Culture and the Heritage Department “Merimee”, the state English electronic base “Monarch”, the Flanders state federal electronic database (part of Belgium) “Melanie”, and the Russian federal database “Monuments of Russia”. **Conclusions.** In the article the author made an attempt to characterize briefly the problems of implementation the electronic databases of cultural heritage in Ukraine. The role of the information product – the program module “The Information Base of the Cultural Heritage of Kyiv City” is revealed, which is actively implemented in practical activities in the field of cultural heritage protection and greatly contributes to optimization of work in this area, by the example of the work of the State Historical and Architectural Reserve “Ancient Kyiv”. The conclusions expressed that the information field of cultural heritage is not standardized today, not a single cultural heritage protection agency has comprehensive information on the state of affairs in this area. But the general global trend is not only the formation of national electronic registers, but also consolidated international data banks on objects of cultural heritage.*

Keywords: *electronic databases, protection of cultural heritage, monuments of architecture, cultural heritage sites, information product, software module.*

The determination of the problem. The question of the preservation of cultural heritage and awareness of society, its importance as an indicator of self-identification and an important conglomerate component is one of the main strategic tasks of the contemporary Ukrainian cultural policy supported by a large number of Ukrainians, as specialists in this area, by amateurs and ordinary citizens.

The confirmation of these theses is the statistical information of 2016–2018, which indicate a sufficiently high level of interest of Ukrainians in cultural

heritage. And the indicators of the survey results demonstrate a positive dynamics of the growth of Kyiv's interest in the monuments of cultural heritage in 2016 – 64%, in 2017 – 65,5%, in 2018 it reached 78% (according to the press releases and reports of the Kyiv International Institute of Sociology).

The analysis of recent researches and publications. A number of domestic researchers worked on the development of electronic databases for cultural heritage sites: M.Levada, V.Piuro, O.Popelnytskyi, M.Potupchik etc. However, the study of this issue, the coverage of the problems and the analysis of the functionality of this base for practical study of monuments from the viewpoint of the user, ordinary citizen or specialist in history, practice of monument protective almost wasn't engaged, except the Ukrainian historians, S.Kot, I.Abramova, O.Tytova, foreign researchers – P.Grinfeld, L.Kudriavtsev, A.Margolis, B.Kirikov, L.Petrov.

The emphasis of previously unsettled parts of the general problem. In view of the analysis of publications, it becomes clear that the problematics are not sufficiently researched in scientific historiography. The main array of information is presented on the Internet resources, most of which are a direct source that is a site with a database of cultural heritage, presented in different European countries, as well as in Russia and Ukraine.

The formulation of the goals of the article (problem statement). The purpose of this article is to open one of the important issues in the sphere of cultural heritage, namely, the problem of information storage about cultural heritage monuments. The topic is relevant in consideration of the political and economic situation in the country, which in recent years leads to a devastating decline in the financing of various types of monument protective research and restoration work. The technical condition of most museums, archives, libraries and archival repositories of certain state institutions in Kyiv deteriorate, the number of qualified specialists decreases, and the information available in the archives often remains unworkable and inaccessible due to the lack of a think over search and inquiry procedure. That is why, today one of the priority directions of monument protective is an attempt not only to provide the most effective mechanism of monument protection and maintenance at the appropriate level but also to preserve information about these objects.

The representation of the main research material. Today, the information about historical objects is actually located in various organizations, both state structures and private firms, and the access to it is complicated for specialists and a wide range of the population. As before, storage, classification, registration and other forms of data recording of cultural heritage monuments and objects is implemented through the paper medium of information – printed texts, photographs, drawings. Accordingly, such medium has a number of disadvantages, due to its physical particularities, it is often centered on different institutions, which complicates the search, selection, systematization, and the use of necessary data.

The replacement solution from the situation is possible only on the basis of the transition to new methods of storage and work with information. Given the particulars of information about monuments (which contains text and graphics data), the modern electronic form of information organization and storage

has the following advantages: practically removes restrictions on the amount of stored information; information is not related to the material value of its carrier; convenience of data structuring and search organization; adaptation of material for each consumer, orientation to a specific group of problems.

Today, the problem of information storage about the monuments are engaged in a number of developers of electronic systems. An overview of foreign and domestic experience in this area, as well as an analysis of the practical activities of the relevant structures concerning the storage and use of information about cultural heritage, forms twofold, though polar views on two forms of information storage – the traditional form (paper carriers) and electronic. In most countries with medium-sized economies, the first form is attracted and remains the main and obligative of saving money, that is, because of the limited funding of the cultural sector. In some more developed countries, against the backdrop of a diminution of interest in electronic databases, which boomed in the 80's and 90's of the twentieth century, almost simultaneously, both forms of information storage are used. These countries are experiencing a second qualitatively new stage in the development of electronic databases from cumbersome and costly to simplified, multi-level flexible programs, which generally use rather short but well-structured databases for administrative security and scientific purposes.

In general, in most developed countries of Europe and in the United States, with the monument protective authorities created the professional closed databases of a new generation with a wide range of search capabilities. In this case, as a rule, all information is divided into several levels of access, differing in the composition of information and the degree of openness – the most informative-saturated level is accessible to a narrow circle of official representatives or employees of the services of monument protective and it is strictly regulated.

“Merimee” (“Merime”) is a French state database of the Ministry of Culture of France and of the Department of Heritage created in the 1990's. Today, the database functions as a classic archive with paid and free services¹.

“Monarch” is a state-owned English electronic database created in the mid-1990s at the Royal Commission of Historic Sites of England. In terms of activity, openness and structure, it is close to the “Merimee” database².

“Melanie” – Federal Governmental Electronic Base of Flanders (part of Belgium) established in 1998. It has a three-tier system: the first (for officials, civil servants) includes a database of the National Register of Cultural property, information on the financial system of protection and management of monuments of the highest category; the second (for representatives of monument protective agencies, cultural workers), includes detailed information on cultural property which are in state protection, this level is closed for ordinary citizens in order to protect the rights of owners for detailed information about their

¹ Іванюта І.В., Шпарага Т.І. Організація музейної справи у Франції та її досвід для України. – К., 2014. – С.549–552 [Електронний ресурс]: <http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10-v-2/0100ivanyuta.pdf>

² Рутинський М.Й., Стецюк О.В. Музеезнавство. – К., 2008. – С.127–141.

property, financial documents; the third level (for the general public) contains limited structured information about the objects.

“The monuments of Russia” is a Russian federal database created in 1997. The materials on the inheritance are laid down in the form of a short list. The search is possible with a limited range of parameters: the historical name of the object, address, category of protection, date and personality of the architect. All names of monuments are not structured³.

In Ukraine, issues of electronic accounting of monuments and the creation of the electronic database began to take place in the late 90's. Since 1995, the Office of the Heritage Preservation of Kyiv and the Kyiv Scientific and Methodological Center for the Heritage Preservation have been working on the issue of accounting computerization; initially, only Lists of Kyiv monuments, formed on the basis of government decisions accepted since 1963, and Lists of newly discovered objects. Later, registration cards and passports were transferred to the electronic form. The next stage of work on the creation of the program began in 1999. By funds of the Kyiv Scientific and Methodological Center, with the involvement of experts from the Institute of Monument Protective Studies of the Ministry of Culture, was created a database of “Sights of Kyiv” which worked in the Microsoft Access environment and allowed to receive and print the necessary reports⁴.

Interesting in the context of considering the issue of implementing the electronic form of the Register are the practices of the Ukrainian Center for Cultural Studies, in 2017, working towards standardization of metadata and data exchange in the context of creating of the electronic information resource for cultural heritage and cultural assets. The purpose of this work was the formation a unified conceptual framework for the introduction and development of electronic accounting of cultural heritage monuments in Ukraine taking into account current world trends, the development of unified metadata schemes for the electronic accounting of immovable monuments and the exchange of data. Within the framework of the given work was analyzed the current procedure for recording immovable objects of cultural heritage, was developed a formalized model of basic accounting processes taking into account the needs of digitalization, and analyzed international (European) standards of metadata for the description, accounting and presentation of cultural heritage objects, the scheme of metadata has been developed taking into account the relevant European experience, was defined the basic requirements for the unified data exchange on immovable objects in the context of accounting procedures and with the object of forming the information resource of cultural heritage (set of xml-schemes “HED”). The formalized electronic model of accounting processes is a necessary basis for modernizing the accounting of immovable cultural heritage monuments,

³ *Гринфельд П.А., Кириков Б.М., Петров Л.В.* Опыт создания и ведения полной базы данных памятников архитектуры, истории и культуры Санкт-Петербурга с использованием электронной карты // Международная конференция “Проблемы и решения: Информационные и коммуникационные технологии”, г. Санкт-Петербург, 3–8 декабря 2001 г. [Электронный ресурс]: https://eva.rsl.ru/old/evarusia/eva2001/russian/rasp_1.html

⁴ *Абрамова І.В.* Новий підхід до вирішення проблем обліку пам'яток в м. Києві // Культурна спадщина Києва: Дослідження та охорона історичного середовища. – К., 2003. – С.22–24.

providing multilevel electronic interactions in the field of cultural heritage protection and creating a state information resource for cultural heritage and cultural assets. Consequently, within the framework of the proposed work of the Ukrainian Center of Cultural Studies of the MCU was realized the formalization of the accounting processes of cultural heritage objects and related data structures, was developed a project of national scheme of metadata for the description and accounting of cultural heritage objects. The model CIDOC CRM model (www.cidoc-crm.org, ISO 21127: 2014) was chosen as the basic formalized ontology as the conceptual basis of the work. The obtained results create the conditions for ensuring technical and semantic interoperability in the field of cultural heritage protection, integration with international data banks. The implementation of the results of this work, in particular, the Unified Metadata Scheme (set of xml-schemes), will have direct practical benefits for the formation of multilevel electronic interactions in the area of accounting of cultural heritage objects, the formation of the state electronic resource of cultural heritage and cultural assets, will contribute to ensuring a new quality of access to information and increase efficiency of administration in the field of culture on the principles of e-governance. At the same time, today the Ministry of Culture considers the issue of creating a reference information database of immovable cultural heritage in the context of the creation of an electronic information resource of cultural heritage, which develops to implement the Medium-Term Plan of Government Priorities for 2020, approved by the The Cabinet of Ministers of Ukraine Order No.275 of April 3, 2017.

In 2018, the specialists working on the program module “Information Base of the Cultural Heritage Sites of Kyiv” approached the problem of creating a database. During the creation of the “Sights” module, specialists were guided by the following normative legal acts: the Law of Ukraine “On the Protection of the Cultural Heritage”, the Law “On Information”, the Law “On the National Program of Informatization”, the Law on “Electronic Documents and Electronic Document Circulation”; Order of the Ministry of Culture of Ukraine “On approval of the rules for the Accounting of Objects of the Cultural Heritage” and “On approval of the forms of the Registration Card and Passports of the Cultural Heritage Object”; Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 28.12.2001 No.1768 “On approval of the procedure for the conclusion of protection contracts for cultural heritage monuments”, as well as from dated 29.03.2006 No.373 “On the approval of the Rules for the protection of information in informational, telecommunication and informational and telecommunication systems”. The national and international standards: Ukraine standards 2394-94 “The information and the documentation. The fund complecting, bibliographic description, document analysis. The terms and definitions”; Ukraine standards 3396.0-96 “The Information Protection. Technical protection of information. Substantive provisions”; Ukraine standards 2873-94 “The Systems of information processing. The programming. The terms and definitions”; GOST (technical standards) 34.003-90 “The Information technology. A set of standards for automated systems. The automated systems. The terms and definitions” and others.

The module is a programmatic resource of the territorial community of the city of Kyiv that allows to enter, store and process official information on cultural heritage monuments of the city of Kyiv in the information and analytical system “The Management of the property complex of the territorial community of the city of Kyiv”. It carries out a number of tasks: 1) the raising the awareness of the Kyiv city community about the status of cultural heritage monuments of Kyiv, the activities of the cultural heritage protection authorities in preserving historical monuments of the city and violations committed in relation to these monuments; 2) the creation of conditions for public control over the preservation of monuments of cultural heritage; 3) the increase of information openness and transparency in the activities of the bodies of cultural heritage protection.

The conclusions from this study. The general global trend is not only the formation of national electronic registers, but also consolidated international data banks on cultural heritage objects (mobile, immovable, intangible). The fundamental basis for this is the consistent development of the theoretical and methodological basis, profile standards for ontologies and metadata.

Therefore, it can be stated that current processes of accounting of monuments and registration of information disagee the modern challenges and needs of society, do not give an idea of the real state of cultural heritage objects. The lack of clear and transparent mechanisms for the formation of actual data sets and ensuring public access to them increases the risk of corruption and abuses in the area of the conservation and use of cultural heritage objects.

In summary, today the program module “The Information Base of the Cultural Heritage of Kyiv City” is completed with an information product that is actively being implemented in the field of cultural heritage protection, which will greatly facilitate the optimization of work in this area, will improve the accounting, will give a complete picture

Типологія об'єкта	Будівлю/Споруду
Об'єкт культурної спадщини	Гостинний дір (за проєкними матеріалами арх. Л.Руска, 1809 р.)
Категорія охорони	Місцевого значення
Технічний стан об'єкта	Нездоровий
Вид об'єкта	Пам'ятка містобудування / Пам'ятка архітектури
Форма власності	Встановлюється
Тип об'єкта	Споруда (вигляд)
Охоронний номер	947-Кв
Документ про взяття на облік	Наказ Міністерства культури України від 15.10.2014№ 869

Коротка історична довідка

Гостинний дір у Києві — будівля на Конотроєвській площі на Подолі, зведена у 1809 році замість старого двору (60-ті роки XVIII ст., архітектор Іван Григорович Барський). Заміщення будівництва будівлі відбулося на відміну від інших пожеж в 1811 році, що охопили значну частину Києва і військовий дір 1812 року. На той час збудували лише перший поверх будівлі, хоча за планом архітектора Л. Руски їх мали бути два. Довгою лише накресли перший поверх даху і залишили будинок одноповерховим.

Гостинний дір включена 50 магазинів, до числа яких входили майстерні. Вони були найкраще розташованими виробничими, на території якого були лише в другій половині XIX ст., у той час, коли відійшли Мадридські право в 1835 році і дозволили відкрити великі фабрики і заводи. За час другої світової війни дір дійшов до розрухи. Але в післявоєнний час приміщення Гостинного двору були наповнені гастрономіями, галантерейми, магазинами культуроварів і т. д. Тут же розташовувалися швейські майстерні, котрі по будівельно-монтажному управління, централізовані склади і т. д.

Приналежність топографічним шарам

Історичні ареали

Так Ні

Так Ні

Зони регулювання забудови

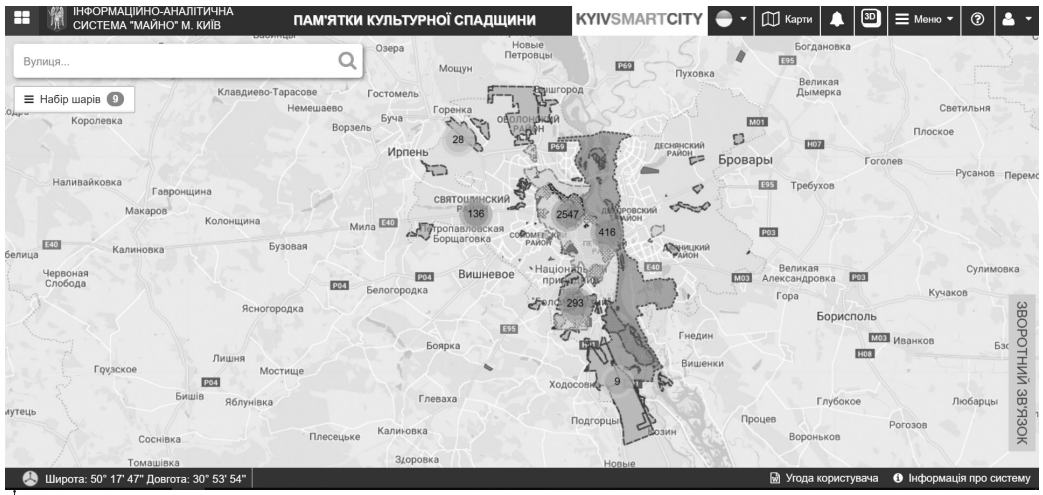
Так Ні

Археологічна охоронна зона

1. View of the “Information Base of the Cultural Heritage of Kyiv City” for internal user

of the state of affairs with the protection and preservation of the cultural heritage of the city, will help plan work on repair and restoration of objects. Thanks to the information base, international cooperation and the exchange of information on the protection and preservation of cultural heritage will spread⁵.

⁵ Рішення від 20 грудня 2016 р. №774/1778 “Про створення єдиної інформаційної бази пам'яток культурної спадщини міста Києва” [Електронний ресурс]: http://kmr.ligazakon.ua/SITE2/1_docki2.nsf/alldocWWW/30D30E41D9CAF72FC22580B9003C753B?OpenDocument

2. View of the "Information Base of the Cultural Heritage of Kyiv City" for external user

The specialists of Kyiv scientific methodological center, as well as employees of the State Historical and Architectural Reserve "The Ancient Kyiv", work on filling the base. To date, the information on objects of cultural heritage located on the territory of the State Historical and Architectural Reserve "The Ancient Kyiv" (total – 358, archaeology – 39, history – 13, architecture – 293, monumental art – 10, landscape – 1, science and technology – 2) has been completely included, it is carried out the active work on the filling of the Gallery, registration cards and passports, the acts of technical condition, restoration tasks, scientific and project documentation, the information about owners and users of objects, protection contracts, etc. (see screenshot 1). The completion of work on the filling of the information base is planned for the end of the second quarter of 2019. It should be noted that the database is not a repository of stable information, it is positioned not only as lists of objects, but as elements of a distributed multi-level dynamic system of generation, circulation and aggregation of relevant data (see screenshot 2)⁶. The database operates on the basis of the following principles: relevance, authenticity, completeness and integrity of the data; availability of open data; interoperability.

REFERENCES

1. Ivaniuta, I., Shparaha, T. (2014). Orhanizatsiia muzeinoi spravy u Frantsii ta yii dosvid dlia Ukrainy. *Heopolityka i ekoheodynamika rehioniv*, 10, 549–552. Retrieved from: <http://geopolitika.crimea.edu/arhiv/2014/tom10-v-2/0100ivanyuta.pdf> [in Ukrainian].
2. Rutynskyi, M.Y. & Stetsiuk, O.V. (2008). *Muzeieznavstvo: Navch. posib.* Kyiv. [in Ukrainian].

⁶ Інформаційно-аналітична система "Майно": Пам'ятки міста Києва [Електронний ресурс]: <https://gis.kyivcity.gov.ua/>

3. Grinfeld, P.A., Kirikov, B.M., Petrov L.V. (2001). Opyt sozdaniya i vedeniya polnoj bazy dannykh pamyatnikov arhitektury, istorii i kultury Sankt-Peterburga s ispolzovaniem elektronnoy karty. *Mezhdunarodnaya konferentsiya: Problemy i resheniya: Informatsionnye i kommunikatsionnye tekhnologii (Sankt-Peterburg, 3–8 dekabrya 2001 g.)*. Retrieved from: https://eva.rsl.ru/old/evarusssia/eva2001/russian/rasp_1.html [in Russian].
4. Abramova, I.V. (2003). Novyi pidkhid do vyrishennia problem obliku pamiatok v m. Kyievi. *Kulturna spadshchyna Kyieva: doslidzhennia ta okhorona istorychnoho seredovyschcha*. Kyiv. [in Ukrainian].

АНАСТАСІЯ ГОРЬКОВА

кандидатка історичних наук,
учена секретарка,
Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК
(Київ, Україна), Anas7asik@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7306-4000>

ТВОРЕННЯ ЦИФРОВОГО ОБРАЗУ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СВІТОВИЙ І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД (Інформаційна база культурної спадщини на прикладі пам'яток міста Києва)

Анотація. Мета дослідження – висвітлити вітчизняний досвід упровадження та розвитку електронного обліку пам'яток культурної спадщини на прикладі «Інформаційної бази пам'яток культурної спадщини міста Києва». **Методологія дослідження.** Застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних методів. За основу взято принципи історизму, наукової об'єктивності та системності, здійснено систематизацію фактологічного матеріалу, опрацювання й упорядкування накопиченої інформації, проведено концептуальне узагальнення вихідного фактичного матеріалу. **Наукова новизна.** У статті висвітлено закордонний досвід створення та функціонування електронних баз даних об'єктів культурної спадщини. Розкрито історію становлення, трансформації електронних баз даних культурної спадщини в Україні, охарактеризовано проблеми їх упровадження. Висвітлено напрацювання Українського центру культурних досліджень Міністерства культури України в 2017 р., що працював у напрямі стандартизації метаданих та обміну даними в контексті створення електронного інформаційного ресурсу об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей. **Висновки.** Виявлено роль інформаційного продукту – «Інформаційної бази пам'яток культурної спадщини міста Києва», який активно впроваджується у практичну діяльність у галузі охорони культурної спадщини. База є програмним ресурсом територіальної громади міста Києва, що дозволяє вносити, зберігати, опрацьовувати офіційну інформацію щодо пам'яток культурної спадщини Києва в інформаційно-аналітичну систему «Управління майновим комплексом територіальної громади міста Києва». Доведено, що означений модуль сприяє оптимізації роботи у цій сфері на прикладі Державного історико-архітектурного заповідника «Стародавній Київ». Зазначено, що інформаційне поле пам'яткоохоронної галузі залишається на сьогодні нестандартизованим, жоден орган охорони культурної спадщини не володіє вичерпною інформацією про стан справ у цій сфері, що актуалізує розробку відповідних баз не тільки для нерухомих, але й для рухомих пам'яток культурної спадщини.

Ключові слова: електронні бази даних, охорона культурної спадщини, пам'ятки архітектури, об'єкти культурної спадщини, інформаційний продукт, програмний модуль.

УДК 94(477)

ОЛЕНА РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

НОТАТКИ ЩОДО ВІЗУАЛІЗАЦІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ XIV–XVI ст.

Розглядаються питання візуалізації історії України доби литовської політичної зверхності (XIV–XVI ст.). Ідеться, зокрема, про використання в дотичних публікаціях синхронних художніх образів (гравюр із твору Алессандро Гваньїні, мініатюр Лицевого літописного зводу), картин сучасних митців, фотобальсифікатів тощо. Значну увагу приділено проблемі плагіату при доборі ілюстрацій, котра, на думку авторки, потребує такої ж уваги фахівців, як і етичні аспекти новітнього історієписання. Наголошується, що литовська доба нині практично викреслена з масової історичної свідомості через брак сучасних комеморативних практик. Водночас пам'ять про неї актуалізують як окремі ювілеї, так і деякі поточні соціоекономічні й політичні явища. Цьому ж має зарадити її візуалізація – в якнайширшому спектрі можливостей, із залученням зусиль дослідників, художників, скульпторів, телевізійників, кінематографістів, організаторів фестивалів середньовічної культури тощо.

Ключові слова: візуалізація, Лицевий літописний звід, фальсифікат, плагіат, історична свідомість.

Навряд чи варто доводити, що будь-яка публікація на історичну тематику, популярна або вузькофахова, суттєво виграє від добре підібраних ілюстрацій. Вони не лише наближають до читача події минулого, а й створюють образи давнини, подеколи важливіші за точні хронологічні реperi.

Для України часи «з людським обличчям» починаються у XVII ст. Візуальний ряд попередніх епох має здебільшого імперсональний характер (звісно, якщо не зважати на розмаїті фантазійні зображення, про які йтиметься нижче). Від тодішніх героїв не залишилося ані портретів, ані особистих речей, ані поховань – усіх цих наочних свідчень їх історичного буття. Щоправда, подеколи їх підміняють пам'ятники новітньої доби. У цьому сенсі пощастило киево-руському періоду. Останніми десятиліттями на східноєвропейських

обширах постало чимало монументів, які увічнюють Ольгу, Святослава, Володимира Великого, Ярослава Мудрого, Бориса та Гліба й навіть Анну Ярославну, котру не згадує жодне давньоруське джерело¹.

Натомість так і не з'явився пам'ятник переможцеві у Синьоводській битві Ольгердові, що його зведення у Вінниці ладне було спонсорувати посольство Литовської Республіки в Україні. У Радивиліві лише плекають плани перелити «декомунізованого» Леніна на Миколая Радзивілла. А в Києві замість пропонованого істориками монументального вшанування Александра Ягеллончика, котрий надав місту маґдебурзьке право, на Андріївському узвозі з'явилася меморіальна дошка з дещо туманним написом: «Українсько-литовська спільна спадщина. Замкове місце XIV ст. на Замковій горі». Тож, як бачимо, практично викреслена з масової історичної свідомості двохсотрічна литовська доба «повертається» значно повільнішими темпами.

Лише поодинокі події періоду XIV–XVI ст. уряди-годи актуалізуються через ювілейні дати й відповідні заходи. Доволі помітним (принаймні в масштабах столиці) було відзначення 500-ліття надання Києву маґдебурзького права, коли світ побачили кілька принагідних публікацій, зокрема така симптоматична для наших часів праця, як книжка Р.Делімарського «Маґдебурзьке (sic!) право в Києві» (Київ, 1996 р., 144 с.). Вона варта згадки не тому, що становить собою ледь не суцільний плаґіат², а через упровадження в обіг комічних фотофальсифікатів (див. с.106–109). Автора чомусь не влаштувало те, що Александрів привілей 1494 р. написано на трьох аркушах, тож він «розрізав» його навпіл і, додавши до однієї половини кінцівку з якогось іншого акта, а до другої – так само «чужий» початок, подав ці «колажі» як київські привілеї 1494 і 1499 рр., що їх зображення відразу помандрували сторінками історичних видань різного штибу³.

У публікаціях з історії міського права їх доповнює ще один, не менш кумедний, «документ епохи» – малюнок «Засідання міської ради» («Рада маґистрату»)⁴. Бачимо двох поважних панів, котрі сидять за столом, на якому лежать предмети незрозумілого призначення, а також літеру S (див. ілюстр.1). Потрібна неабияка фантазія, аби розгледіти у цій «міській раді» її іконографічний прототип – гравюру з праці Станіслава Сарницького

¹ Найвідомішим з огляду на суспільний резонанс став пам'ятник князеві Володимирі, зведений у центрі Москви 2016 р. Цікаво, що в його будівництво вкладався певний містичний підтекст, адже були покликання на те, що після встановлення там-таки у 2013 р. пам'ятника патріархові Гермогену почалися «чудеса»: «Те, що відбулося в Новоросії, те, що відбулося у Криму» (див.: [Електронний ресурс] https://www.bbc.com/russian/russia/2014/12/141225_moscow_vladimir_monument). Аж ніяк не пропагуючи забобонів, згадаймо і про руйнацію монумента засновникам Києва напередодні інавгурації четвертого президента України. А заразом і про те, що рік тому у Кривому Розі відкрили найвищий в Європі пам'ятник Володимирові Великому.

² Зацікавлених відсилаємо до рецензії: Русина О. Київська маґдебургія: ювілейний комплект // Критика. – 1999. – №6. – С.24–26; *Іж*. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.137–152.

³ Див., напр.: З історії самоврядування та демократії у Києві від княжої доби до нашого часу: Посібник для учнів старших класів. – К., 2000. – С.76, 81; *Гошко Т.* Нариси з історії маґдебурзького права в Україні: XIV – поч. XVII ст. – Л., 2002. – С.122.

⁴ Самоврядування в Києві: історія та сучасність: Мат. міжнар. конф., присвяч. 500-річчю надання Києву маґдебурзького права. – К., 2000. – С.140; *Гошко Т.* Нариси з історії маґдебурзького права в Україні... – С.13; *Білоус Н.* Київський маґистрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та структура влади // Соцдум. – Вип.2. – К., 2003. – С.25; *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2006. – С.129.

«Статути і метрика коронних привілеїв...» (1594 р.), що насправді представляє комісарський суд (див. ілюстр.2). Яким чином із неї зникли аж три персонажі та як рука одного з них перетворилася чи то на ручну гранату, чи то на паливозаправний пістолет, роз'яснює фрагментарно збережений малюнок (див. ілюстр.3), репродукований у рамках проекту «Автограф української історії: IX–XXI ст.», на основі якого постала «документальна виставка on-line» на веб-сайті Державної архівної служби України. Зображення подається в розділі «Аматорські малюнки серед ділових автографів XVI–XVIII ст.» як таке, що представляє засідання Белзького магістрату⁵. Той факт, що це – незугарна копія гравюри 1594 р., пройшов повз увагу авторів проекту.

Доволі комічне й те, що події з історії Литовської держави подеколи ілюструються⁶ гравюрами з книги Л.Ходзька «Польща» 1830-х рр. (див. ілюстр.4–5). Схоже, що ці анахронічні зображення закутих у панцири рицарів тяжіють до портретної галереї литовських князів із праці Алессандро Гваньїні. Звісно, вони суто умовні, та ще й по-своєму деперсоналізовані, адже в італійця на королівській службі один портрет нерідко «обслуговував» кількох історичних персонажів. Так, гравірований образ Скиргайла був водночас зображенням Яна-Ольбрахта, Вітовт став «двійником» Семовита тощо⁷. Цікаво, що кількість таких «дублікатів» зросла в наступному столітті: подані в московському «Титулярнику» 1670-х рр. кольорові мініатюри із зображенням Рюрика та Святослава ґрунтуються на портретах Вігенья й Леха I з праці А.Гваньїні (див. ілюстр.7–8)⁸.

Не слід, однак, забувати, що в Московії була власна традиція ілюстрування «ґранд-наративу». Маємо на увазі фундаментальний Лицевий літописний звід, створений за наказом Івана Грозного у третій чверті XVI ст.⁹ Значну увагу в ньому приділено подіям XIV–XVI ст., що відбувалися у Великому князівстві Литовському, які можна побачити «сусідськими» очима¹⁰. Щоправда,

⁵ Архіви України. – 2005. – №5/6. – С.130 (№5; документ датується 1703 р., хоча в ньому прямо вказано іншу дату – 1638 р.).

⁶ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.1 (А–К). – Мінск, 2007. – С.7; Україна: Литовська доба: 1320–1569. – К., 2008. – С.9; Литва: культура та історія: Едукаційна виставка, присвячена тисячорічному ювілею Литви. – Вільнюс, 2009. – С.7; Ukraina: Lietuvos ерша: 1320–1569. – Vilnius, 2010. – Р.17; Грюнвальдська битва – битва народів. – К., 2010. – С.13.

⁷ Див. ілюстрації й нотатки перекладача Ю.Мишика: *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С.12, 58, 75, 80, 92, 141, 153, 307, 311, 324, 326. Додамо, що, попри свою сумнівність, це Вітовтове зображення стало канонічним. Його колоризовану версію (в пандан до відомого портрета Барбари Радзивілл) подано, скажімо, на надзвичайно цікавій літографії за малюнком В.Дмоховського (1854 р.), яка представляє збірний образ давньої історії Литви (див. ілюстр.6).

⁸ *Кулименова И.Е.* Гравированные «родословия» российских императоров XVIII в. // Родословные древа русских царей XVII–XVIII вв. – Москва, 2018. – С.94. Відзначимо, що схожі випадки «позичання» предків трапляються й у наш час. Викриваючи в позаминулому році самозваного «принца Чорногорії та Македонії» Стефана Чернетича, ніхто не помітив, що в його «генеалогічному дереві» «добре задокументовані предки» представлені портретами ... українських гетьманів Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка та І.Мазепи (див.: [Електронний ресурс] http://www.princeofmontenegroandmacedonia.eu/_albero.html).

⁹ Див.: Лицевой летописный свод: Факсимильное издание рукописи XVI в. в 10 кн. – Кн.1–10. – Москва, 2006.

¹⁰ Докл. див.: *Мартынюк А.В.* История Великого княжества Литовского в миниатюрах Лицевого летописного свода XVI в. // Lietuvos pilys. – 2010. – №6. – Vilnius, 2011. – Р.149–163; *Его же.* Формы и уровни идентичностей в визуальных нарративах Лицевого летописного свода // Нарративы руси конца XV – середины XVIII в.: в поисках своей истории. – Москва, 2018. – С.190–207.

подеколи зображення XIX ст. точніші за давні мініатюри. Скажімо, на тій, де представлено шлюб Василя III із племінницею Михайла Глинського Оленою (майбутньою матір'ю Івана Грозного), ми бачимо великого князя московського з бородою, яку насправді він поголив, аби видаватися молодшим юній нареченій (див. ілюстр.9–10). Утім, попри все, малюнки Лицевого зводу становлять неабиякий іконографічний резерв для ілюстрування подій, дотичних до української історії (зокрема литовсько-московських війн XVI ст.).

Щоправда, подеколи їх використання довільне. Наприклад, одну з мініатюр уміщено на обкладинці книги Б.Черкаса «Синьоводська битва 1362 року: історичний нарис» (Київ, 2012 р.), тоді як у Лицевому літописному зводі про цю баталію немає жодного слова. Загалом для її візуалізації надаються картини сучасних художників – такі ж фантазійні, як і побудови істориків та краєзнавців¹¹. Чого варта, скажімо, сама лише назва полотна А.Орльонова «Князь Данило Острозький у битві на Синіх Водах (1362 р.)!» Утім подібний політ історичної фантазії не бентежить дослідників, і нині цей твір прикрашає обкладинки принаймні двох видань¹². Симптоматично й те, що художні варіації на синьоводську тему в останній час з'явилися в усіх трьох країнах, із чітких теренів складалося Велике князівство Литовське: у власне Литві (Г.Казимеренас), Білорусі (В.Басалига, М.Басалига) та в Україні (А.Орльонов, А.Холоменюк, О.Демко¹³).

Відомо, що досвід співіснування в межах одного державного організму порізнорозному оцінюють у кожній з цих держав. Нагадаємо, як багато він важив для Білорусі в перші роки після розпаду СРСР. Не дивно, що українці, для яких точкою відліку національного буття є епоха козаччини, спізналися порівняно з білорусами у візуалізації реалій литовської доби. Тож білоруські видання стали об'єктом масштабних «запозичень» із боку наших співвітчизників. Коли ж до цього додається незнання мови братнього народу, постають такі курйози, як поданий В.Горобцем у серійному виданні «Україна: Хронологія розвитку»¹⁴ малюнок «пацюка-потвори, народженого у Вільно в 1562 р., що сприймався як алегорія безжалюї війни» (див. ілюстр.11). Утім ця істота анітрохи не схожа на пацюка. Та й хто спромігся б визначити дату народження щура?! Усе стає на свої місця після звернення до першоджерела – виданої в Мінську

¹¹ Наша позиція у цьому питанні неодноразово акцентувалася в літературі (див., напр.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.314–340; *Її ж.* Синьоводська битва в сучасній українській історіографії // Vidurio Rytu Europa mūšio prie Mėlynujų Vandenių metu. – Kaunas; Kraków, 2013. – Р.127–135). У цьому зв'язку не може не дивувати позиція тих дослідників, які, замість звернутися до цих публікацій, покликаються на наше телевізійне інтерв'ю (див.: *Баженов Л.В.* Синьоводська битва 1362 р.: дискусійні версії // Вісник КІНУ: Історичні науки. – Вип.8. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.26).

¹² Див.: *Colloquia Russica. – Series 2. – Vol.2: Vidurio Rytu Europa mūšio prie Mėlynujų Vandenių metu. – Kaunas; Kraków, 2013; Дорош М.* Битва на Синіх Водах. – Вінниця, 2017.

¹³ Характерно, що антиросійський дискурс, у рамках якого в незалежній Україні постала так звана «синьоводська проблема», проклав собі шлях у живопис: твір О.Демка «Ранок на Синіх Водах (Князь Дмитрій Подільський)» є виразною візуальною «антитезою» відомій картині О.Бубнова «Ранок на Куликовому полі».

¹⁴ *Горобець В.* Сподівання та розчарування від народження нової вітчизни // На порозі Нового часу: Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. (= Україна: Хронологія розвитку, т.4). – К., 2009. – С.11. Заради справедливості відзначимо, що у цій публікації «потерпіли» не лише білоруси. Скажімо, із видання «Україна – козацька держава» (Київ, 2001 р.) до неї потрапили не менше 250 ілюстрацій.

енциклопедії «Велике князівство Литовське»¹⁵. Насправді тут ідеться не про пацюка, а про «парсюка» – тобто поросю, замальоване з огляду на свою аномальність (згідно з латиномовним підписом, це був «porcellus monstruosus»).

До іншої публікації В.Горобця, «Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни» (Київ, 2009 р.), із мінської енциклопедії «перекочували» близько 70¹⁶, а з нашої праці¹⁷ – понад 170 ілюстрацій! Та чи пішла така «всеїдність» на користь книзі? Аж ніяк. Механічне копіювання «картинок» із різних джерел обернулося їх дублюванням, та ще й із різними підписами (пор., напр., с. 4 і 59, 7 і 10, 47 і 71, 84 і 100). Вагомим додатком до цього стала анекдотична колізія, зафіксована на с.160: автор не тільки «не впізнає» гравюру зі с.108 («Битву з татарами» з праці Матвія Меховського), а й, подаючи її вдруге, повертає на 90°. Так постає видовище не для слабкодухів: закуті у залізо кінні польські рицарі, попадавши на спину, примудряються тримати на своїх списах нападників-кочовиків!

Не менш кумедне враження справляє те, що науковець подеколи не може навіть правильно відтворити підписи під «запозиченими» фото або їх «коригує». Так, гравірований портрет Міндовґа із праці А.Гваньїні подається як його сучасна реконструкція, мініатюра Лицевого літописного зводу – як малюнок із Кодексу «Балдвіна з Тревіру» (тобто Балдуїна Трійського; с.19, 177). Чи не найвідоміше в історії Порти (званої «Оттаманською!») подружжя представлено парою портретів: «Сулейман II Пишний» і «Хуррем-Султан (Роксолана), дружина Сулеймана I Пишого». Невизначеність із «порядковим номером» володаря доповнюється цікавою новацією – «Хуррем-Султанша» (с.132, 136–137). Сторінку Литовської метрики перетворено на «зразок дипломатичного листування польських королів», а іншу, із волинським привілеєм, – на якийсь таємничий сувій (с.21, 177). Російська «ручниця» стала більш зрозумілою «рушницею» (с.23), а до зображення «байдани» (тип російської кольчуги) додався фантастичний коментар: «За однією з версій, прізвисько князя Вишневецького “Байда” походить саме від назви цього різновиду захисного спорядження воїна» (с.141)¹⁸. Картину І.Рєпіна «Козак у степу» (котра, до речі, зберігається у Харкові) подано як твір «невідомого художника» (с.113), а автора полотна «Апофеоз Гданську» (sic!), представника відомої родини ван ден Блоків (van den Blocke), перетворено на «ван ден Блоска» (с.103).

Можливо, ми не приділяли б стільки уваги виданню, чия природа доволі очевидна вже з перших сторінок¹⁹, якби не цьогорічне 450-ліття Люблінської унії,

¹⁵ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.1. – С.57.

¹⁶ «Вичавити» більше було, здається, просто неможливо. Автор «утилізував» навіть карту Вацлава Гродецького (перетвореного ним на «Городецького»), розміщену на вкрай незручному для сканування розвороті. Тож, не спромігшись скопіювати її цілком, В.Горобець вирішив скористатися бодай частиною. Відповідно, у книзі польсько-литовські обшири XVI ст. представлені вузькою смужкою землі, на якій немає ані Волині, ані Поділля, ані Галичини – власне нічого, окрім Силезії, Померанії та Західної Великопольщі (див.: *Горобець В. Україна: Люблінська унія та народження нової вітчизни.* – С.6).

¹⁷ *Котляр М.Ф., Русина О.В.* Від Батиевої навали до Люблінської унії (= Україна: Хронологія розвитку, т.3). – К., 2008.

¹⁸ Годі й казати, що ототожнення князя Д.Вишневецького з фольклорним персонажем Байдою є нічим іншим, як даниною традиціям історичної школи Вс.Міллера.

¹⁹ Див. хоча б передмову (с.3–6), де автор задається sacramентальними питаннями: «Так чим же була для України Люблінська унія? Чи мало українське суспільство свій інтерес у цих важливих

що повертає нас до пов'язаних із цією подією питань, зокрема до її візуальних репрезентацій²⁰. Вище вже відзначалося, наскільки важливі для актуалізації історичної пам'яті подібні ювілейні дати. Однак не лише річниці змушують нас пригадувати середньовічні реалії. У певному сенсі їх відживляють сучасні соціо-економічні явища. Маємо на увазі не концепт «нового Середньовіччя», над яким розмірковували М.Бердяєв та У.Еко, а наслідки будівництва капіталізму на руїнах СРСР. Адже замість очікуваного «світлого майбутнього» українці опинилися у країні, поділеній між олігархічними кланами, із прогресуючою деіндустріалізацією, неефективним держапаратом і всевладдям різнокаліберних «царьків». Ці новоз'явлені «магнати», позиціонуючи себе «суспільною елітою», поспішають обзавестися гербами²¹, фундуєть власні церкви, зводять у своїх маєтках будинки, стилізовані під палаци та родові замки, де нагромаджують усіякі «скарби», включно з мощами святих²². Не дивно, що й боротьба з цим режимом набула цілком середньовічних форм. Згадаймо, як у буремні дні Євромайдану в київському середмісті з'явилася «катапульта», поряд із «йолкою» поставили «палю Януковичу», із вікон КМДА нападників поливали окропом, «козаки» нової формації щосили гатили в тулумбаси, а «рицарі» у фанерних «латах» не гребували вилами й ціпами²³.

Те, що відбувалося далі, теж нібито повернуло нас у далеке минуле. Нині доводиться чути про безпрецедентність «гібридної війни», котра, мовляв, стала породженням сучасності – наслідком неможливості вести «повноцінну війну» за наявності ядерної зброї. Утім, згадаймо неоголошену московсько-литовську війну кінця XV ст., яка тривала близько десятиліття і для котрої дослідники запропонували кілька влучних термінів: «дивна» (О.Зимін), «хитра» (В.Волков) та «війна під час миру» (В.Темушев). Легко переконатися, що теперішні події розвиваються за середньовічним сценарієм. Та ще, як і 500 років тому, на тлі боротьби за давньоруську спадщину. Тільки

міжнародних перетрубах (sic!)?) – і при цьому примудряється двічі датувати цю «вікопомну» подію не 1569-м, а 1659-м роком! Ще одним неприємним «сюрпризом» стало те, що перша сторінка передмови відтворює початок книжки І.Савельєвої й А.Полетаєва «История и время: В поисках утраченного» (Москва, 1997 р.): бачимо ту саму гравюру Пітера Брейгеля «Тріумф Часу» й той-таки глибокодумний коментар до неї (щоправда, дещо скорочений і спотворений перекладом на українську мову – скажімо, Брейгеля чомусь назвали «Петером»). Загалом книга В.Горобця містить чимало «відкриттів» стосовно литовської доби у широкому хронологічному діапазоні: від створення Володимиром Ольгердовичем якогось «етноконфесійного конгломерату» до «літописця» Михалона Литвина та «делегатів Русі-України» на Люблінському сеймі (с.41, 54–55, 119).

²⁰ Див., напр.: *Ковалевська О.* Люблінський сейм 1569 р. у візях митців XIX – першої половини XX ст.: історико-іконографічний аналіз // Український історичний журнал. – 2019. – №4. – С.35–60. Зауважимо, що в рік 500-ліття Грюнвальдської битви постала схожа за спрямуванням публікація: *Михайловський В.* Під опікою св. Станіслава: Картина Яна Матейка «Битва під Грюнвальдом» // Український тиждень. – 2010. – 9 липня. – №28 (141).

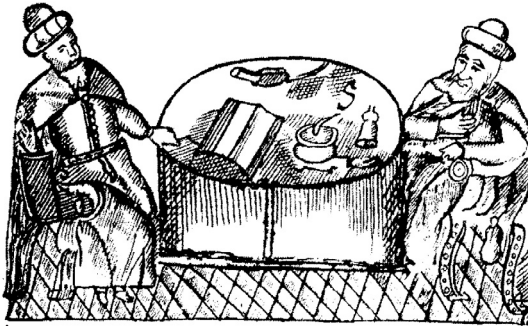
²¹ Їх доповнюють новочасні «генеалогії». Скажімо, колишнього президента України В.Ющенко «вивели» від Петра Калнишевського, а экс-президент В.Янукович виявився «аристократом» (Л.Скорик) або, принаймні, нащадком служилих татар Вітовтових часів (див.: *Мірошніченко Ю., Удовік С.* Русь-Україна: становлення державності. – Т.1. – К., 2011. – С.358). Про Януковичів герб годі й говорити – треба побачити на власні очі цю комбінацію тигрів, корони з тризубами та кентавра з автомобільним кермом у руці!

²² Свого часу ми назвали це «сететикою золотих галушок» (див.: *Русина О.* Києве ... мій? // Критика. – 2007. – №1/2. – С.23–24). Однак життя запропонувало кращій термін: «Пшонка-style».

²³ Характерно, що у прямому зв'язку із ситуацією у країні у Херсоні в листопаді 2013 р. скасували прем'єру «Свіччиного весілля» І.Кочерги, вочевидь злякавшись історичних аналогій (хоча представлене в п'єсі повстання киян було вигадкою драматурга).

зараз об'єктом відродження є радянська імперія, а не киево-руська держава, а «втрату» Києва компенсовано «поверненням» Криму, так само сакрального з огляду на те, що у Херсонесі (Корсуні) хрестився князь Володимир.

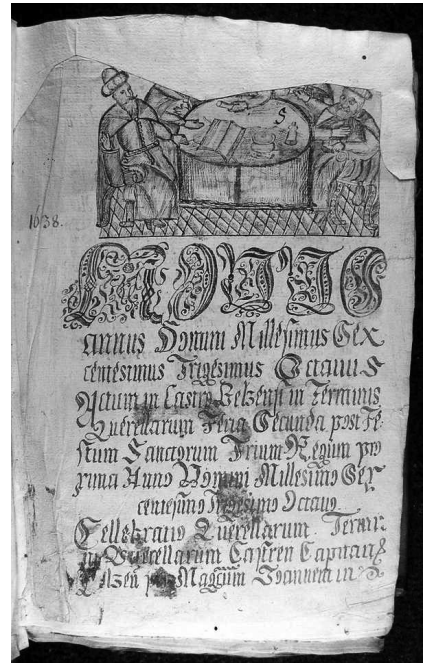
У цих паралелях є й підстави для оптимізму, адже в московсько-литовських війнах XVI ст. була не тільки поразка на Ведроші (1500 р.), а й перемога під Оршею (1514 р.)²⁴. І, вочевидь, саме час позбутися застарілих стереотипів та зарахувати литовську добу до царини актуальної історії. Цьому має зарадити її візуалізація в якнайширшому спектрі можливостей: від фахово ілюстрованих публікацій до фестивалів середньовічної культури, від графіки та живопису до проєктів «монументальної пропаганди», від телебачення й кінематографа до зусиль історичних реконструкторів, спрямованих на повернення із забуття реалій «рицарських часів».

Ілюстр.1. Так зване «Засідання міської ради» («Рада магистрату»)

Ілюстр.2. Комісарський суд. Гравюра з книги «Statuta i metrika przywileiow koronnych ięzykiem polskim spisane [...] przez Stanisława Sarnickiego, w Krakowie, w drukarni Łazarzowej, roku Pańskiego 1594»

Ілюстр.3. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.511. – Арк.5

²⁴ Відсилаємо читачів до нашої статті стосовно оповіді про Оршанську битву Волинського короткого літопису. Ця публікація містить інформацію про твори батального живопису, присвячені битвам, в яких брав участь К.І.Острозький (див.: Русина О. «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела // Український історичний журнал. – 2016. – №1. – С.147–149). Згадане в тексті зображення битви при Ольшаниці (1527 р.), на яке ми свого часу звернули увагу М.Яницького, він нещодавно опублікував (див.: Janicki M. Obraz «Bitwa pod Orszą» – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy «na Kropiwniej» i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów // Bitwa pod Orszą. – Warszawa, 2016. – S.215).

Ілюстр.4-5. Хрещення Міндовґа та в'їзд Гедиміна в Київ. Ілюстрації з книги: Chodźko L. La Pologne. – Т.1. – Paris, 1835

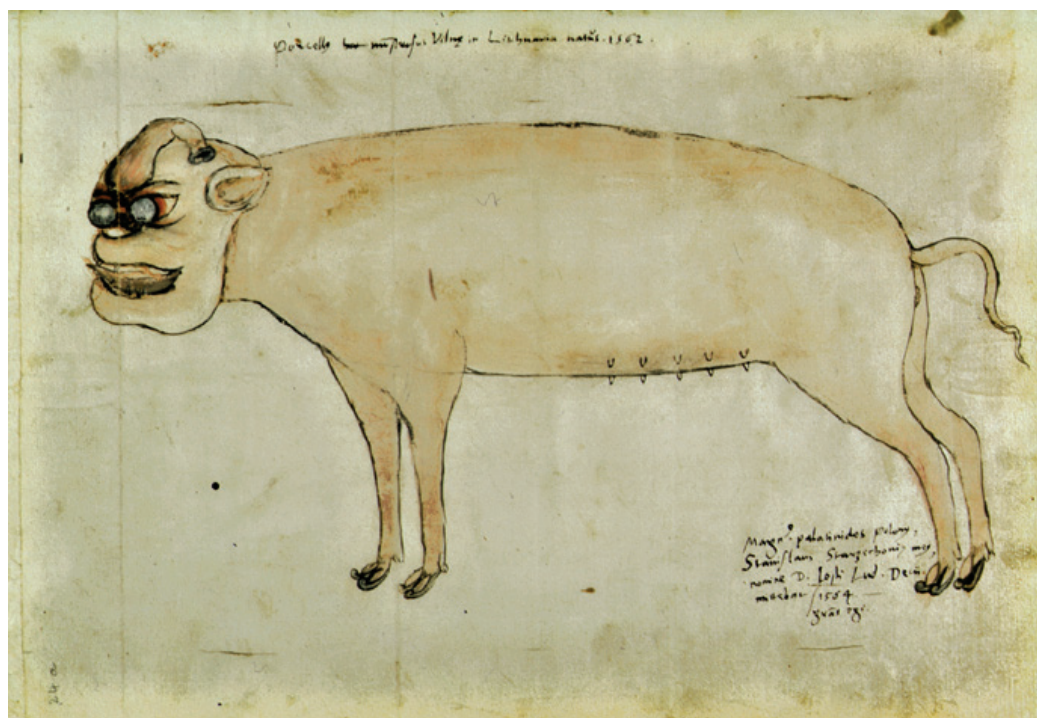
Ілюстр.6. Віньєтка з видання: [Киркор А., Кондратович Л., Кукольник П.] Черты из истории и жизни литовского народа: Составлены, с разрешения начальства, Виленским губернским статистическим комитетом. – Вильно, 1854

Ілюстр. 7–8. Графічні паралелі між «Хронікою європейської Сарматії» А.Гваньїні й «Титулярником» 1670-х рр. (за І.Кулименєвою)

Ілюстр.9–10. Зображення шлюбу Василя III з Оленою Глинською в Лицевому літописному зводі та на гравюрі XIX ст.

Ілюстр.11. «Пацюк-потвора» з книги: На порозі Нового часу: Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. (= Україна: Хронологія розвитку, т.4). – К.: Кріон, 2009

REFERENCES

1. Bilous, N. (2003). Kyivskiy mahistrat XVI – pershoi polovyny XVII st.: orhanizatsiia ta struktura vlady. *Sotsium*, 2, 23–39. [in Ukrainian].
2. Dorosh, M. (2017). *Bytva na Synikh Vodakh*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
3. Horobets, V. (2009). *Ukraina: Liublinska uniiia ta narodzhennia novoi vitchyzny*. Kyiv: Krión. [in Ukrainian].
4. Hoshko, T. (2002). *Narysy z istorii mahdeburzkoho prava v Ukraini: XIV – poch. XVII st.* Lviv: Afisha. [in Ukrainian].
5. Hvanini, O. (2007). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii*. Kyiv: NaUKMA. [in Ukrainian].
6. Janicki, M. (2016). Obraz „Bitwa pod Orszą” – geneza, datowanie, wzory graficzne a obraz bitwy „na Kropiwniej” i inne przedstawienia batalistyczne w wileńskim pałacu Radziwiłłów. M.Nagielski (Ed.), *Bitwa pod Orszą* (pp.173–225). Warszawa: Neriton. [in Polish].
7. Kotliar, M.F., Rusyna, O.V. (2008). *Vid Batyievoi navyly do Liublinskoï unii (=Ukraina: Khronolohiia rozvytku. Vol.3)*. Kyiv: Krión. [in Ukrainian].
8. Kovalevska, O. (2019). Liublinskyy seim 1569 r. u viziiakh myttsiv XIX – pershoi polovyny XX st.: istoriko-ikonohrafichnyi analiz. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 35–60. [in Ukrainian].
9. Kulimeneva, I.E. (2018). Gravirovannyye „rodosloviya” rossijskikh imperatorov XVIII v. *Rodoslovnyye dreva russkikh tsarej XVII–XVIII vekov* (pp.92–101). Moskva: Yubilejnaya kniga. [in Russian].
10. Martynyuk, A.V. (2011). Istoriya Velikogo knyazhestva Litovskogo v miniaturakh Litsevo go letopisnogo svoda XVI veka. *Lietuvos pilys*, 6, 149–163. [in Russian].
11. Miroshnichenko, Yu., Udovik, S. (2011). *Rus-Ukraina: stanovlennia derzhavnosti* (Vol.1). Kyiv: Vakler. [in Ukrainian].
12. Rusyna, O. (2007). Kyieve ... mii? *Krytyka*, 1/2, 23–26. [in Ukrainian].
13. Rusyna, O. (1999). Kyivska mahdeburhiia: yuvileinyi komplekt. *Krytyka*, 6, 24–26. [in Ukrainian].
14. Rusyna, O. (2016). „Skazannia pro peremohu kniazia Kostiantyna Ostrozkoho pid Orsheiu”: struktura ta dzherela. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 133–149. [in Ukrainian].
15. Rusyna, O. (2005). *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
16. Saveleva, I.M., Poletaev, A.V. (1997). *Istoriya i vremya: V poiskakh utrachennogo*. Moskva: Yazyki russkoj kultury. [in Russian].
17. Yakovenko, N. (2006) *Narys istorii seredniovichnoi ta ranniomodernoï Ukrainy*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

OLENA RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

NOTES ON THE VISUALIZATION OF THE NATIONAL HISTORY OF THE FOURTEENTH – SIXTEENTH CENTURIES

The paper deals with the problems of visualization of Ukrainian history of the age of Lithuanian political supremacy (14–16th centuries). It covers such issues as the use of various images produced at that time (Polish engravings of the 16th century, miniatures of the Illustrated Chronicle of Ivan the Terrible etc.), pictures of contemporary painters, photo-forgeries and so on. The article contains also author’s remarks regarding the problem of plagiarizing. It is as evident in the field of illustrating the scholarly publications as in the history-writing itself and needs special public attention. Author makes a stress that the Lithuanian age is in fact lost for the mass historical conscience in Ukraine due to the lack of related commemorative practices. At the same time the memory about this period is being refreshed by some current sociopolitical developments. The same effect may be achieved through joint efforts of scholars, journalists, painters, filmmakers and organizers of medieval festivals.

Keywords: *visualization, Illustrated Chronicle of Ivan the Terrible, forgery, plagiarism, historical conscience.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Головко О.
Князь Мстислав Мстиславич «Удатний»
і його доба. – Кам'янець-Подільський:
Аксіома, 2017. – 272 с.

Упродовж останніх десятиліть середньовічну історію Волинської та Галицької земель активно студіюють не лише вітчизняні фахівці, а й дослідники з Росії, Білорусі, Литви, Польщі, Словаччини, Сербії, Угорщини, тобто ця проблематика набуває міжнародного значення та актуальності. Попри зростаюче число наукових публікацій, історія Галицько-Волинської держави на різних етапах її розвитку ще потребує ґрунтовного вивчення й переосмислення. На відміну від Київської Русі, якій присвячено сотні, а навіть тисячі

розвідок, праць на галицько-волинську тематику суттєво менше. Так, радянська історіографія поповнилася лише кількома спеціальними монографічними дослідженнями. А між тим свого часу Галицько-Волинське князівство було однією з найбільших держав Європи. На початку XIII ст., після приєднання земель Наддніпрянщини, воно не поступалося за площею Священній Римській імперії Фрідріха Барбаросси, ставши продовжувачем державотворчої традиції, започаткованої Руссю. Про це свідчив, зокрема, титул короля Русі, наданий Папою Римським Данилові Романовичу й успадкований його нащадками. Династія Романовичів також перейняла від Києва естафету відносин із Візантією та активного впливу на міжнародне життя у Центрально-Східній Європі. Усе це вказує на вагомому роль галицько-волинських правителів в історії українського та європейського середньовіччя.

Олександр Головко добре відомий своїми численними працями, зокрема монографіями «Роман Мстиславич та його доба: Нариси історії політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст.» (Київ, 2001 р.), «Корона Данила

Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)» (Київ, 2006 р.). Нова розвідка фахівця присвячена галицькому князеві Мстиславові Удатному, діяльність якого припала на складний, насичений політичними конфліктами період в історії руських і галицьких земель. Автор не обмежився суто висвітленням фактів життєпису й відтворенням політичної біографії (що через брак джерельної інформації було доволі непростим завданням), а зробив спробу розв'язати низку дискусійних питань історії Русі.

У першому розділі – «Давньоруські землі в удільну добу. Галицька земля на початку XIII ст.» – О.Головко акцентує увагу на актуальних у сучасних східноєвропейських історіографіях проблемах етнополітичної історії, які, у зв'язку з їх важливістю та дискусійним характером, розглянемо докладніше. Найперше, що хочеться відзначити, це рідкісне в українській історичній науці означення Руської держави як імперії (с.3). На наш погляд, такий підхід, започаткований М.Грушевським, сприяє чіткішому розумінню проблем, зокрема визначенню суб'єкта державотворчих процесів. О.Головко, наголошуючи на імперському характері Русі, більше схиляється до версії Руської імперії, яку свого часу розробляв В.Пашуто. Згідно з нею, суб'єктом державотворчих процесів виступає *східнослов'янська етнополітична спільність* (с.33). Оскільки характерними ознаками держави імперського типу є багатоетнічність, наявність політично домінуючого територіального й етнічного ядра – метрополії, насильницьке приєднання до неї інших земель і встановлення з ними відносин підлеглості та експлуатації, В.Пашуто вважав, що етнополітичним ядром Русі була саме східнослов'янська етнічна спільність, а об'єктом експлуатації – підкорені нею неслов'янські народи¹.

На наш погляд, відображений у писемних джерелах процес формування Руської імперії не дає підстав для такого широкого розуміння суб'єкта державотворення. Він радше підтверджує версію М.Грушевського, згідно з якою політичним ядром Русі були слов'янські племена Середнього Подніпров'я. П.Толочко також вважає, що саме тут утворився полянський союз або Русь². Свого часу існування політичного ядра Руської держави довів, спираючись на писемні джерела, О.Насонов³, погляди котрого підтримав і розвинув Б.Рыбаков⁴. П.Толочко зазначає, що Русь у вузькому значенні (первісна Русь або внутрішня Русь Константина Багрянородного) – це ті самі землі, де «сиділи» колись поляни, сіверяни і древляни, що склали основу ранньодержавного утворення під назвою Русь⁵. Він наводить численні приклади, коли літописці не лише не називали Руссю інші землі, а й протиставляли їх Русі⁶. Із Середнього Подніпров'я йшов державотворчий

¹ Пашуто В.Т. Опыт периодизации истории русской дипломатии // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1982 г. – Москва, 1984. – С.6–7.

² Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С.28.

³ Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951.

⁴ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982.

⁵ Толочко П.П. Київська Русь. – С.30.

⁶ Там само. – С.28–30.

імпульс і розгорталася експансія, наслідком якої стало насильницьке приєднання (красномовне літописне визначення: «примучення») інших східнослов'янських і неслов'янських племен до Києва. У багатьох випадках це «примучення» було не одноразовою завойовницькою акцією, а вимагало кількох воєнних виправ, як, наприклад, у землі радимичів, хорватів, в'ятичів, древлян, оскільки приєднані племена чинили спротив установленню залежних данницьких відносин. Яскравий опис повстання древлян проти київського князя в 945 р. наводиться в «Повісті временних літ». Важливим, на нашу думку, є також той факт, що Новгородська й Ростово-Суздальська землі не були суб'єктами домовленостей на Любецькому князівському з'їзді 1097 р., який юридично закріпив спадкові права Ярославичів на володіння удільними князівствами, оскільки ці землі в той час не були окремими уділами, а йшли в додатку до головних руських князівств. Їх доля була предметом домовленостей між онуками Ярослава Мудрого. Так, після Любеча Новгородську землю отримав переможець «русського Вердена» Володимир Мономах (до з'їзду вона була у володінні київського князя)⁷. Тобто навіть наприкінці XI ст. північні провінції Русі та їхні правителі займали підпорядковане становище в політичній ієрархії держави. Тож навряд чи є підстави говорити про їх рівноправну участь в утворенні Русі, а отже і про східнослов'янську етнополітичну спільність як її суб'єкт.

Для утворення консолідованого східнослов'янського етносу на основі «земельних етнічних спільностей» уже у часи існування Русі також не було належних умов, зокрема системи комунікацій, що мало наслідком ізоляцію окремих земель і консервацію племінних традицій, на що вказує О.Головко (с.32). Дискусійним є також поширене в історіографії й підтримане ним твердження про консолідуючу та етноутворюючу роль християнської релігії в X–XI ст. Церковні ієрархи і справді підтримували великокнязівську владу, державну централізацію, однак основна маса насильно охрещеного населення вороже ставилася до нової віри, яку представляли в основному чужинці-греки. Зрештою автор також сумнівається в існуванні східнослов'янської етнополітичної спільності, коли вказує, що «в сільській місцевості, де мешкала переважна більшість населення, інтеграційні процеси розвивалися вкрай повільно, а племінний консерватизм зберігався протягом століть» (с.32–33). Твердження про те, що у цій спільності «найбільш консолідованою частиною була пануюча князівська, боярсько-дружинна і купецька верхівка, а також духовенство» теж підважує правомірність поняття «східнослов'янська етнополітична спільність», оскільки етнополітична спільність не може бути представлена лише правлячою верствою, яка, до того ж, не була етнічно однорідною (зокрема купецтво, духівництво, дружина). Централізаторські процеси в Руській імперії, імовірно, супроводжувалися лише консолідацією панівної верстви й формуванням династичної єдності правлячої князівської верхівки шляхом усунення місцевих династій і посадження на місцеві столи ставлеників Києва.

⁷ Федака С.Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII ст.). – Ужгород, 2000. – С.46.

Існування східнослов'янської спільності як суб'єкта руської державності заперечують сучасні російські історики, щоправда з дещо інших міркувань. Більшість із них вважають суб'єктом Руської держави лише великоросів і розглядають Русь як невід'ємну частину історії Російської імперії, що знайшло відображення у шкільних і вишівських підручниках⁸. У сучасній російській історіографії також набуває популярності думка, що північ Східної Європи освоювали й заселяли не дніпровські слов'яни, а слов'янські племена балтійського Помор'я (західні слов'яни)⁹.

Із розпадом східнослов'янської етнічної спільності у другій половині XII ст. О.Головко пов'язує політичну трансформацію Русі та її перетворення з відносно єдиної держави на конфедерацію князівств. Тоді ж, на думку автора, продовжувалося формування східнослов'янських середньовічних народностей, яке розпочалося ще в надрах централізованої Русі: української, протобілоруської та «двох ранніх російських» (с.34). Не зовсім зрозумілий термін О.Головко «протобілоруська народність», як і твердження про формування двох російських народностей, до яких він апіорі відносить новгородську й московську, котрі початково формувалися як окремі етнічні спільноти, і новгородська не обов'язково мала стати московською (російською).

У цьому ж розділі О.Головко порушує ще низку дискусійних питань, зокрема коли завершується період відносної єдності Русі й починається удільний період її історії? До якого часу існувала Руська імперія та в якій формі існувала Руська держава у другій половині XII – першій половині XIII ст.? Автор указує, що одні історики вважають удільний період одночасно періодом існування Руської федерації (конфедерації), інші ж, як, наприклад, П.Струве, узагалі заперечують існування Руської держави у другій половині XII – першій половині XIII ст. На думку О.Головко, це був час, «коли відбувався складний процес взаємодії доцентрових і відцентрових процесів» (с.27). Він сумнівається в реальному існуванні тоді Руської імперії. Поділяючи думку автора про одночасну дію відцентрових і централізаційних процесів у руських землях, вважаємо за можливе припустити, що доки існував інститут київського старійшинства, доти Київ зберігав значення політичного центру Русі, нехай навіть в окремі періоди й номінального. Адаже маємо приклад тривалого існування Священної Римської імперії саме як конфедерації земель. Її устрій обрав за зразок галицько-волинський володар Роман Мстиславич, коли розробляв програму «доброго порядку», в якій запропонував руським князям зміцнити централізацію Русі шляхом обрання на з'їзді верховного правителя.

Підсумовуючи розгляд першого розділу, зазначимо, що процеси етногенезу в ньому висвітлюються дещо схематично, а зв'язок і взаємозалежність політичних та етнічних процесів розглядаються надто прямолінійно.

⁸ Див. докл.: *Щодра О.М.* «Нова» стара схема російської історії: висвітлення початкової історії Росії в сучасних російських підручниках для вищих навчальних закладів // Вісник Львівського університету: Серія історична. – Вип.37. – Л., 2002. – С.227–230.

⁹ Див., напр.: *Фомин В.* Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. – Москва, 2005.

Акцентуючи увагу на питаннях етногенезу автором, як видається, варто було б докладніше зупинитися на аргументації інших версій походження українців, представлених у сучасній вітчизняній історіографії, зокрема на думці Я.Дашкевича¹⁰, про яку згадано лише у примітках.

Наступні чотири розділи монографічного дослідження присвячено політичній біографії й діяльності князя Мстислава Удатного. Вони розглядаються у широкому контексті внутрішньополітичних процесів, що відбувалися в руських землях, а також у сусідніх Угорщині, Польщі в першій половині XIII ст. Із-поміж діячів Галицько-Волинської держави постать князя Мстислава менше привертала увагу дослідників. Однак жоден із фахівців, хто вивчав історію Русі вказаного періоду, не міг оминати діяльність цього правителя. Нарис його біографії подавали М.Костомаров і Б.Бузескул (присвятив Мстиславу Удатному свою студентську й на сьогодні маловідому розвідку, опубліковану 1881 р.)¹¹. Цікава праця належить перу А.Еммауського¹². Проте ґрунтовних джерелознавчих та історіографічних студій життя й діяльності Мстислава Удатного у вітчизняній історіографії досі не було.

Автор монографії добре обізнаний із джерелами та історіографією теми, з історією руських земель у першій половині XIII ст. Він неодноразово досліджував складні політичні процеси цього періоду у своїх попередніх працях, в яких також пропонує власну інтерпретацію дискусійних проблем, діяльності й історичної ролі провідних діячів середньовічної епохи. Так, усупереч історіографічній традиції, котра серед руських правителів початку XIII ст. особливо виділяла постать владими́ро-суздальського князя Всеволода Ярославича, дослідник наголошує на вагомій ролі в політичному житті руських земель засновника галицько-волинської держави князя Романа Мстиславича, указує на недостатню увагу вітчизняних істориків до факту коронації Данила Романовича й на вагому роль цієї події в політичній історії Галицько-Волинської держави.

Як зауважує О.Головко, князь Мстислав Удатний, перебуваючи в тіні своїх знаменитих сучасників, з'являється на сторінках літописів у зв'язку зі знаковими подіями в історії руських земель, як, наприклад, Липицька (1216 р.) і Калкська (1223 р.) битви. Автор приділив велику увагу реконструкції біографії Мстислава, що виявилось непростою справою, оскільки джерела не висвітлюють багатьох епізодів його життя, починаючи з обставин і дати народження князя. Проаналізувавши різні версії, О.Головко погодився з думкою А.Литвиної й Ф.Успенського, що Мстислав Удатний, імовірно, народився 1180 р., уже після смерті батька – суздальського князя Мстислава

¹⁰ Я.Дашкевич уважав, що у часи Київської Русі вже існувала українська нація (див.: *Дашкевич Я.* Нація і утворення Київської Русі // *Матеріали до утворення української етнології.* – Вип.1(4). – К., 1995. – С.97–102).

¹¹ *Костомаров Н.* Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – Т.1. – Москва, 2003; *Бузескул В.П.* О занятии Галича Мстиславом Удачным // *Журнал Министерства народного просвещения.* – 1881. – №3. – С.86–92.

¹² *Эммаусский А.В.* Мстислав Удалой: Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. – Киров, 1998.

Ярославича – тож був названий на його честь (с.64). Аргументи цієї версії доволі вагомі, однак встановлена дата народження князя суперечить іншій версії, згідно з якою Мстислав є сином дочки Ярослава Осмомисла (ім'я якої невідоме) та онуком галицького князя, тому що в той час його батько вже був одружений із рязанською княжною (дочкою князя Гліба Ростиславича). Як відомо, у середньовіччі спадкові права були важливим чинником легітимності влади, а тому припущення Л.Войтовича про належність князя до нащадків Ярослава Осмомисла, на наш погляд, переконливіше пояснює його утвердження в Галичі й той факт, що наполегливі претензії Мстислава на Галич знайшли підтримку галицького боярства і краківського князя Лешка Білого.

Велику увагу автор приділив реконструкції початкового етапу політичної кар'єри Мстислава Удатного, а саме відносинам із дядьком – овруцьким і київським володарем Рюриком Ростиславичем, котрий відіграв ключову роль у його політичній біографії, новгородському періоду діяльності князя, взаєминам із суздальськими правителями. Ці сюжети допомагають з'ясувати складні й не завжди зрозумілі перипетії політичної біографії Мстислава та його наполегливу боротьбу за Галицьку землю у другому десятилітті XIII ст. Із великим інтересом читається сюжет, присвячений історії протистояння Рюрика Ростиславича із зятем – волинським князем Романом Мстиславичем, яку автор відтворює до деталей, зокрема висвітлює роль суздальського князя Всеволода Юрійовича у цьому конфлікті, який позначився також на долі Мстислава. Так, у 1196 р. він за дорученням київського князя відбув із дипломатичною місією до галицького володаря Володимира Ярославича, щоб схилити його до війни з Волинню. За припущенням дослідника, шістнадцятирічний Мстислав тоді вперше відвідав Галич, де йому згодом судилося правити, і успішно виконав своє завдання (с.71–72).

Обґрунтованим видається висновок автора про можливу участь Мстислава в поході Романа Мстиславича проти половців, організованому в 1201–1202 рр., невдовзі після утвердження галицько-волинського князя в Києві. Як один із доказів присутності Мстислава в антиполовецькій коаліції, О.Головко наводить той факт, що, повертаючись із походу, його учасники зупинилися перепочити у володіннях князя у Треполі (с.77). У контексті історії взаємовідносин Мстислава Удатного з Рюриком Ростиславичем логічним видається також припущення автора про участь князя у військових виправах дядька на Прикарпаття в 1205 і 1206 рр.

У другому розділі монографії детально проаналізовано причини політичних конфліктів у Галицькій землі, що розпочалися після загибелі в 1205 р. князя Романа Мстиславича та, певною мірою, спричинилися до вступу в боротьбу за галицький стіл Мстислава Удатного. Історики називають цей період політичної нестабільності і змагань за владу, що тривав від 1205 до 1245 рр., феодальною війною (В.Пашуто) або боярськими переворотами (Л.Войтович). О.Головко схильний уважати його громадянською війною (с.51). Таке означення, на нашу думку, перебільшує роль низових верств населення в політичній боротьбі, в якій було задіяно в основному боярські

клани. На її результат впливало також втручання сусідніх держав і лише в окремих випадках, як, наприклад, виступ проти угорського воєводи Фільнея («Філі прегордого»), до політичного протистояння долучалися ширші верстви галицького населення. Видається, що боротьба в Галицькій землі була радше свого роду «палацовими переворотами» і її означенню більше відповідає термін «боярська смута», або ж «боярські перевороти».

У цьому ж розділі автор приділяє велику увагу подіям у Новгороді, з яким значною мірою була пов'язана політична кар'єра Мстислава Удатного. Детально аналізуються причини конфлікту між новгородцями і князем Святославом Всеволодовичем у 1208 р., котрий завершився вигнанням суздальського князя й утвердженням у Новгороді Мстислава. Послідовно відтворюється історія суперництва новгородського та суздальського володарів за домінування в північному регіоні, яка впливала на загальну політичну ситуацію в руських землях (с.79–83).

Висвітленню тривалої боротьби Мстислава Удатного за галицький стіл передують ґрунтовний аналіз умов і наслідків Спільської угоди 1214 р. між Польщею та Угорщиною, невдовзі після якої, у 1215 р., новгородський князь заявив про свої претензії на Галич. Автор з'ясовує обставини, що змусили Мстислава повернутися назад у Новгород, зокрема висвітлює його конфлікт із зятем – суздальським князем Ярославом Всеволодовичем, котрий незабаром переріс у війну. У дослідженні приділено велику увагу битві на р. Липиці 1216 р., найбільшій в історії середньовічної Русі, учасниками якої стали суздальський князь Ярослав Всеволодович із братами та новгородсько-псковсько-смоленська коаліція князів на чолі зі Мстиславом Удатним. На думку О.Головка, одним із наслідків перемоги коаліції стало послаблення ролі суздальського князя на руській політичній арені й посилення смоленських Мономаховичів. Детально відтворивши політичну ситуацію, що склалася в Галицькій і Новгородській землях у наступні роки та проаналізувавши різні можливі версії початку князювання Мстислава в Галичі, він доходить висновку, що воно почалося наприкінці 1218 р. (с.115).

Цікавими та оригінальними є сюжети, присвячені взаємовідносинам між Мстиславом Мстиславичем і його волинським зятем Данилом Романовичем. Окрім важливих фактів біографії Мстислава, вони висвітлюють також віхи життя й політичної кар'єри майбутнього правителя Галицько-Волинської держави. Переконаливою є характеристика стосунків Мстислава та Данила крізь призму відносин сеньйора й васала, оскільки, як указує О.Головка, після укладення союзу з Данилом Романовичем галицький правитель фактично став його сеньйором (с.124). Автор слушно наголошує, що маємо оцінювати ці стосунки не з погляду подальшого розвитку історичних подій, в яких Данилові належатиме видатна роль і про які Мстислав не міг знати, а з позицій власних владних інтересів галицького правителя. Підтримуючи зятя як свого союзника Мстислав Удатний одночасно вбачав у ньому політичного конкурента. Дослідник зауважує, що галицький князь не міг не здогадуватися про плани Данила Романовича з часом опанувати галицький стіл, що суперечило його власним владним амбіціям. Тож логічно видається

версія, що саме з цієї причини Мстислав погодився на ультимативну вимогу боярської партії Судислава передати Галицьку землю іншому зятеві – угорському королевичеві Андрію. Автор припускає, що Мстислав сподівався повернути собі Галич, спираючись на невдоволення галичан іноземним пануванням, що було б неможливим, якби він віддав Галич Данилові (с.175). Подальший розвиток політичних подій, а саме конфлікт між найсильнішими галицькими боярами Судиславом і Глібом Зеремієвичем, що розпочався невдовзі після прибуття в Галич угорського королевича Андрія, перехід Гліба на бік Мстислава Мстиславича і приїзд у Торчеськ до князя посланця Данила Романовича, щоб домовитися про спільний похід на Галич (с.177–180), підтверджує слушність таких припущень.

Ще однією темою, якій у дослідженні присвячено окремий, четвертий, розділ, стала битва на р. Калці. Автор детально аналізує обставини, що їй передували, її перебіг, оскільки галицький князь перебував в епіцентрі подій. О.Головко наголошує на тенденційній оцінці сучасниками ролі Мстислава Удатного в поразці русько-половецького війська, що знайшло відображення на сторінках літописів. Він указує на намагання літописців реабілітувати київського князя Мстислава Романовича, який, зайнявши під час битви пасивну вичікувальну позицію, на думку дослідника, і став одним зі справжніх винуватців катастрофи на Калці. О.Головко також називає серед причин поразки нездатність половецького війська втримати позиції перед наступом татарських туменів та панічний відступ половців із поля бою, що порушило стрій чернігівських полків і завадило їм дати відсіч ворогові (с.153). Із цими добре аргументованими висновками автора важко не погодитися. Вони спираються на ґрунтовний аналіз вітчизняних та зарубіжних джерел. З огляду на вказану тенденційність літописців, свідчення останніх особливо важливі для з'ясування подій, пов'язаних із монголо-татарською експансією у Східну Європу. Із-поміж зарубіжних джерел, які використовує О.Головко, привертає увагу згадка про галицького князя у зв'язку із походом Субедея проти половців 1223 р. і битвою на Калці в китайській хроніці «Юань ші». На нашу думку, вона є ще одним свідченням вагомої ролі князя Мстислава в політичному житті руських земель.

У дослідженні О.Головко політична біографія князя Мстислава Удатного постає на широкому тлі історії руських земель першої третини XIII ст. Вона відображає складні перипетії бурхливої епохи, в якій судилося жити й діяти князеві. Залучивши всі доступні джерела та піддавши всебічному аналізу інформацію, що в них міститься, авторові вдалося суттєво скорегувати характеристику Мстислава, відступивши від історіографічного кліше про «вправного вояка, котрий був слабким політиком». У цьому контексті заслуговує на увагу вказівка О.Головко щодо неточності перекладу прізвища князя як «Удалой». Він відзначає, що «Удатний» походить від слова «удача», а не наголошує на військових звитягах князя (с.185). Завдяки детальному відтворенню на сторінках книги основних віх біографії Мстислава Удатного перед читачем рельєфно вимальовується постать руського князя, який, не отримавши від народження вагомих переваг для політичної кар'єри, що у

середньовіччя мало визначальне значення, зумів пробитися крізь щільні ряди представників правлячої династії та посісти новгородський і галицький князівські столи, піднявшись на вершину політичного життя Русі.

Окрім висвітлення головної теми, чотири розділи монографії містять багато цікавих побічних сюжетів, присвячених середньовічній руській історії та історіографії, історичній географії руських земель. У зв'язку з політичними подіями подаються нариси історії Торчеська й Торчеського уділу (с.72–74), Берладської волості (с.117), Дністровського Пониззя (с.118–119), Забузької «України» (с.119–120), а також окремих міст: Вітичева, Перемиля, Угровеська, Кучелмина та ін. Автор також аналізує перші джерельні згадки назви «Україна» і доходить висновку про поступову еволюцію цього терміна від означення окремих розрізнених ареалів Русі до найменування великого регіону від Карпат до басейну Дону та, зрештою, до назви всієї Південної Русі як країни (с.118–120).

Окремо треба відзначити наукове й естетичне оформлення книги, цікавий ілюстративний матеріал, зокрема карти, фотографії історичних пам'яток, що супроводжують текст. Ґрунтовним доповненням до нього є також додатки (с.187–271), котрі, окрім приміток, містять бібліографію, хронологічну таблицю основних подій життя й діяльності Мстислава Мстиславича, список ілюстрацій, іменний і географічний покажчики.

Високий науковий рівень дослідження та важливість його тематики було відзначено на всеукраїнському конкурсі, проведеному в 2018 р. Національною бібліотекою України ім. В.Вернадського, де монографія О.Головка потрапила в десятку кращих наукових біографій. Це найдокладніша на сьогодні реконструкція політичного життєпису князя Мстислава Удатного, а також ґрунтовний нарис історії руських земель першої половини XIII ст. Так само, як і попередні студії автора, ця праця стала новою спробою переосмислити вузлові проблеми історії Русі, дати відповідь на низку дискусійних питань і, тим самим, знову актуалізувати середньовічну проблематику у вітчизняній історіографії.

Ольга Щодра (Львів)

СЕРГІЙ СВІТЛЕНКО

УКРАЇНСЬКЕ XIX СТОЛІТТЯ:

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ
ТА ІСТОРІОСОФСЬКІ КОНТЕКСТИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

СВІТЛЕНКО С.

**УКРАЇНСЬКЕ XIX СТОЛІТТЯ: ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ,
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТА ІСТОРІОСОФСЬКІ КОНТЕКСТИ:
Зб. НАУК. ПР. – ДНІПРО: ЛІРА, 2018. – 480 с.**

Слід зазначити, що громадський, а відповідно й науковий, інтерес до подій «українського XIX століття» (за визначенням І.Лисяка-Рудницького) у вітчизняній історіографії порівняно незначний. Тож і кількість праць, де всебічно та ґрунтовно розкриваються проблеми цього історичного етапу, теж відносно невелика. За останній час у цьому плані можна згадати лише монографію проф. О.Реєнта «Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.)» (Київ, 2016 р.), навчальний посібник «Час народів: Історія України XIX ст.» (Львів, 2016 р.),

а також науково-популярну працю «У кігтях двоголавих орлів: Творення модерної нації: Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів» (Харків, 2016 р.). Таке становище, на наш погляд, визначив той факт, що багатьом сучасним дослідникам висвітлення згаданої тематики здається науково менш важливим та актуальним, або недостатньо цікавим, зокрема і для масового читача, який виявляє інтерес до вітчизняної минувшини. Адже в порівнянні з проблематикою, що пов'язана з висвітленням буремних подій козацької доби, національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. або діяльності ОУН, УПА у часи Другої світової війни, «довге» XIX ст. інколи виглядає занадто «спокійним», як період суцільної бездержавності для українців, коли на українських землях домінували російський та австрійський імперські проекти.

Утім згаданий історичний відрізок, без сумніву, посідає вагоме місце у цивілізаційному поступі України. Позаяк саме на цей період припадає початок переходу українських земель від аграрного, традиційного до індустріального суспільства. Саме у цей час в українських губерніях Російської імперії відбувалися такі цивілізаційні зрушення, як промислова та соціальна модернізація, урбанізація, індивідуалізація особи, коли у широких верствах населення починало утверджуватися відчуття людської гідності та прагнення до свободи. Водночас у другій половині XIX ст. спостерігалось піднесення національної свідомості українців та дедалі більше прихильників набувала ідея національної єдності. Відповідно, серед активної частини українського соціуму й перш за все серед представників інтелігенції актуалізувалися питання творення власного національного проекту, здійснювався пошук національних коренів та орієнтирів, зрештою прискорювалися процеси національної мобілізації, стрижнем яких і стало формування підґрунтя української модерної нації.

Отже «українське ХІХ ст.» вельми насичене проблемно-тематичними смислами й потребує поглибленого аналізу та вивчення. Саме ці завдання і ставив перед собою доктор історичних наук, професор С.Світленко – знаний фахівець у дослідженні проблем історичного розвитку України в ХІХ ст., якому належить розробка концепції поліваріантності народництва в Наддніпрянщині 1860–1880-х рр.

Тож у площині своїх традиційних наукових інтересів 2018 р. С.Світленко видав ґрунтовну збірку, що включає 22 статті, які вже переважно були надруковані автором у різних виданнях упродовж останнього десятиліття (2007–2017 рр.), і стосуються різних аспектів історичного поступу України в ХІХ ст. Необхідність повторної публікації цих розвідок обумовлена тим, що видані невеликим накладом вони вже стали бібліографічною рідкістю та майже недоступні для пересічного читача. До того ж їх акумуляція в єдиному збірнику дозволяє виразніше побачити творчу майстерню, чіткіше уявити наукові положення та концепції, що вийшли з-під пера С.Світленка.

Готуючи до видання рецензовану книгу, автор не став переробляти або доопрацьовувати свої першодруки, хіба що здійснив незначне мовно-стилістичне редагування, а також розширив анотації, уніфікував бібліографічні посилання. Вибрані статті С.Світленка мають беззаперечний зв'язок із сучасністю, оскільки в подіях та явищах суспільно-політичного життя ХІХ ст., як підкреслює сам автор, «можна знайти чимало повчального і для сьогодення». Тож історичні уроки тієї доби та відповідний історичний досвід належним чином повинні бути опановані й ураховані. Зазначимо також, що згадані праці стали підсумком багаторічної роботи дослідника над архівними джерелами, археографічними публікаціями та науковою літературою.

Збірник має продуману, чітку та логічну структуру. Матеріали впорядковано за трьома розділами. Перший із них містить тексти, що стосуються історії українського націєтворення, яке, своєю чергою, розкривається крізь призму національної ідеї та діяльності її носіїв – українських народолюбців. Відкривається ця частина книги великою авторською статтею про основні чинники формування модерної нації. До останніх автор цілком слушно відносить «поступ модерністичного світогляду, політизацію українського національного руху та перехід від домінантної ідеї народу до ідеї нації» (с.66). Висвітлено у цій розвідці й основні етапи вітчизняного націєтворення. Зазначивши, що згаданий процес розпочався ще наприкінці ХVІІІ ст., С.Світленко наголошує, що необхідної динаміки він набув у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Своєю чергою це справедливо пов'язується з тогочасною соціально-економічною модернізацією та «соціально-політичними катаклізмами», виникненням в українських землях у 1900-х рр. гострої революційної кризи. Зрештою питання модернізації суспільства та її особливостей посідають важливе місце в наукових концепціях і роздумах автора.

Згадану проблематику логічно продовжують дві наступні студії С.Світленка, присвячені розвитку українського національного руху в контексті

нелінійної історії й культурної компоненти в ідеології. Щодо першої з них автор зазначає, що нелінійність «була характерною прикметою структури та функціонування українського національного руху» впродовж усього XIX ст. Її причини він убачає як у людському чиннику (позаяк тодішня опозиційність колишньої козацької старшини не виходила за межі «деяких автономістських прагнень», зокрема таких, як відродження козацьких військових формувань або визнання мовно-культурної своєрідності українців), так і в адміністративно-територіальній розмежованості українських земель між двома імперіями, у культурній та світоглядній своєрідності українських регіонів (с.21). Своєю чергою це відчутно ускладнювало процес формування національної свідомості. Не випадково, що навіть у середині XIX ст. мешканці різних етнографічних земель, як зазначає С.Світленко, часто «визначали себе не узагальнюючим терміном, а регіональними, наприклад такими, як “гетьманці” (жителі півдня Чернігівщини), “степовики” (на Полтавщині і Катеринославщині), “українці” (на Київщині), “русини” (в Люблінській губернії і Галичині)». Навіть сам термін «Україна» мав певне регіональне забарвлення, адже на початку XIX ст. він «офіційно використовувався стосовно Слобожанщини, а в середині того самого століття під ним розумілася Київщина» (с.20).

Водночас у праці висвітлено «культурництво», коли українська інтелігенція демократичного спрямування активно виступала «за поширення освіти, наукових знань, досягнень культури серед народу [...], за утвердження української національної самосвідомості» (с.84). При цьому дослідник зазначає, що від 1840-х до 1880-х рр. саме культурна компонента посідала чільне місце в національному русі, адже за умов бездержавності культурники відіграли вагомий роль у розвитку української справи, у формуванні національної самосвідомості серед основних верств населення. Зокрема тут згадано про освітянську роботу в недільних школах, творення популярних «книжок для народу», наукову працю українофілів у царині мовознавства, історії, етнографії тощо.

Звертає увагу С.Світленко й на прагнення членів українських громад другої половини XIX ст. зблизитися з селянством, на яке «покладалися особливі надії в контексті національно-культурного відродження України». «Ходіння в народ» це яскраво засвідчило. Водночас автор справедливо зауважив, що соціальне й національне гноблення ставало суттєвим гальмом на шляху до національного самоусвідомлення мільйонів українських селян, які, зберігаючи свою етнічну ідентичність, «здебільшого не розуміли модернізаційних тенденцій епохи і ще не визріли до більш-менш чіткого й послідовного національного самоусвідомлення» (с.29–31). Своєю чергою причини домінування «культурництва» в українському національному русі пореформеної доби фахівець шукає в ментальній роздвоєності, у подвійній суспільно-політичній лояльності тогочасної української еліти. У підсумку факт аполітичності українофілів відштовхнув від них радикально налаштовану молодь. Так або так, але є всі підстави вважати, що тогочасному українському національному руху, без сумніву, не вистачало «єдиного

бачення українського проекту, консолідації національно-демократичних сил».

У цьому ж розділі С.Світленко, долаючи знеособлення історії, притаманне радянській історіографії, звернувся до постатей відомих представників суспільно-політичних рухів в Україні другої половини XIX ст. Тож низку його розвідок присвячено історичній персоналістиці в контексті розвитку націєтворчого процесу. Зокрема авторську увагу привертають діяльність І.Срезневського, проблеми, пов'язані з українським народолюбством М.Костомарова, погляди А.Свидницького. Крім того, дослідник розглядає питання збереження історичної пам'яті про Т.Шевченка в діяльності українських громад останньої третини XIX ст. Зрештою рецензоване дослідження ще раз доводить, що українське націєтворення в той час фактично було кабінетним проектом, результатом роздумів і дискусій кращих представників вітчизняної інтелігенції, продемонструвало, що український національний проект у той період переважно розвивався не в політичній, а в інтелектуальній площині. Не випадково, що від 1860-х рр. до кінця XIX ст. кількість прихильників української національної ідеї в підросійській Україні, за підрахунками С.Світленка, «не виходила за межі півтисячі осіб» (с.44).

Важливою видається й авторська думка, що основний загальний української інтелігенції, на відміну від її проводу, «помітно відставав від європейського рівня, що спричинило уповільненість процесу опанування в Наддніпрянщині передових європейських теорій та ідей» (с.215). Адже чимало людей розумової праці (вчителі, агрономи, земські службовці й т. д.) тоді фактично перебували поза впливом буржуазної культури, не підтримували ліберальні уявлення стосовно орієнтирів розвитку суспільства, а відстоювали погляди, зміст яких можна визначити як певну суміш традиціоналістського світогляду та ідей соціалістичного перевлаштування. Уже на початку XX ст. І.Мазепа у своїх спогадах зазначав, що інтелігенція України «не мала політичного досвіду й жила переважно в сфері абстрактних ідей»¹.

Однією з найбільш вдалих частин рецензованого видання став, на наш погляд, другий розділ, який привертає увагу своєю науковою новизною, залученням у повному обсязі методологічного арсеналу інтелектуальної історії. Зрештою, тут розкривається інтелектуальний доробок ідейних провідників молоді нації, питання налагодження між ними інтелектуальних комунікацій і збереження історичної пам'яті серед українців. При цьому зазначається, що початок процесу творення нової української еліти припадає на середину XIX ст., а його своєрідність С.Світленко вбачає в тому, що за умов економічної слабкості та політичної недосвідченості буржуазії, тогочасної підприємницької верстви, роль національного лідера відійшла саме до демократичної інтелігенції. Отже «головні герої» цього розділу – представники інтелектуальної еліти Наддніпрянщини другої половини XIX ст., із-поміж яких автор виокремлює постаті В.Антоновича,

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С.30.

О.Лазаревського, Л.Смоленського, Б.Грінченка, М.Грушевського та Д.Яворницького. Відповідно, тут розглядаються їхні інтелектуальні зв'язки, роль і місце в історії України XIX ст., проаналізовано структуру інтелектуальних біографій.

Крім того, у цій частині автор висвітлює поняття «соборності» у творчій спадщині М.Грушевського, підкреслюючи, що видатний український історик та політичний діяч уважав за необхідне об'єднати підросійську й підавстрійську України, але водночас наголошував на неприйнятності «чужорідної соборності», піддаючи критиці ідеї «московсько-російського, польського централізму та слов'янофільського єднання» (с.319, 325). Так само ретельно простежено, як у світогляді Д.Яворницького відображалися символи історичної пам'яті. Зокрема звернуто увагу на той факт, що етнонаціональну належність до українства відомий знавець запорізького козацтва визначав у своїй творчій спадщині як «своє», або «наше», а концепт «чужого» переважно асоціював «із Московією-Росією» (с.359, 366–367). Водночас не можна не згадати, що усвідомлення відмінності між Україною й Росією та українське самовизначення поєднувалися в Д.Яворницького з лояльністю до Російської імперії.

Органічним доповненням і продовженням попередньої частини видання став третій розділ збірника, в якому відбито окремі аспекти вітчизняної історіософської думки «довгого XIX століття». Тут, зокрема, розкривається осягнення цивілізаційного поступу українського народу у творах М.Максимовича, висвітлюються погляди М.Костомарова та історія України в роздумах П.Куліша й В.Антоновича, а також осмислення української минувшини у творчому спадку М.Драгоманова. Отже історіософський доробок знакових постатей української суспільної думки XIX ст. переконливо засвідчив, що вони концептуально осмислювали минуле заради історичного поступу України в майбутньому. Їхні міркування й роздуми, як зазначає автор, являють чималий інтерес для вивчення особливостей формування і становлення української національної ідентичності, свідомості українців.

При цьому С.Світленко повертається до поглядів цих діячів на минуле та майбутнє російсько-українських взаємин, на місце України в російському політичному просторі. Адже у цьому питанні існувала доволі широка палітра думок. Так, автор звертає увагу на те, що в 1860-х рр. М.Драгоманов у своїх працях почав виокремлювати «малоруську» історію, хоча все ж не міг її уявити поза загальноросійським історичним контекстом. «Напевно, – зазначає з цього приводу С.Світленко, – у світогляді мислителя було поєднано риси європоцентризму і росієцентризму» (с.456). Водночас автор цілком слушно наголошує на тому, що М.Драгоманов пов'язував ідею національно-культурного розвитку українства саме із загальноєвропейськими цінностями, що в підсумку й повинно було «сформувати європейську українську націю» (с.478).

Інтелектуальні студії С.Світленка справляють цілком позитивне враження. Підкреслимо, що автор намагався уникнути будь-якої

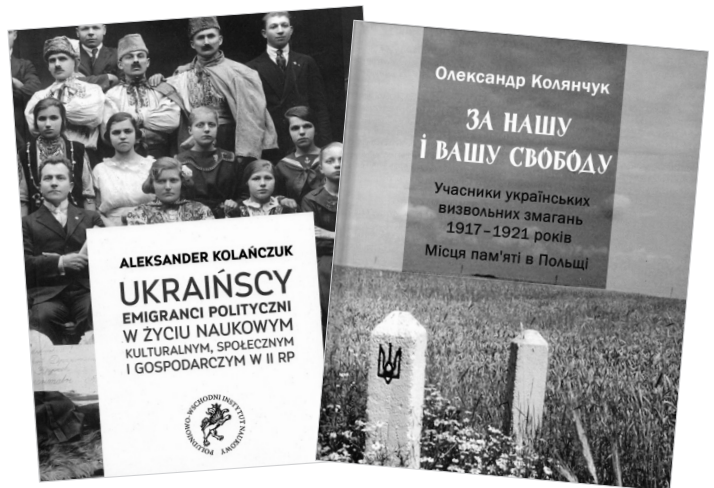
упередженості у висвітленні подій, запорукою чого стало залучення ним широкого спектра інформативно наповнених джерельних комплексів – спогадів, щоденників, епістолярію, а також їх сучасного прочитання, що в результаті додає багато нових деталей, достатньо важливих для реалізації дослідницької мети.

Підсумовуючи, маємо всі підстави стверджувати, що з виходом у світ збірника наукових праць проф. С.Світленка вітчизняна історіографія збагатилася цінним дослідженням, в якому належним чином розкрито основні етапи і проблеми становлення в ХІХ ст. української модерної нації, досліджено закономірності та провідні тенденції у цьому процесі, заповнено наявні лакуни й недостатньо вивчені сюжети. Видання стане корисним як для фахівців-істориків, так і для всіх, хто прагне до поглибленого та об'єктивного вивчення минулого України.

Олексій Шляхов (Дніпро)

KOLAŃCZUK A.
UKRAIŃSCY EMIGRANCI POLITYCZNI
W ŻYCIU NAUKOWYM, KULTURALNYM,
SPOŁECZNYM I GOSPODARCZYM W II RP. –
PRZEMYSŁ: POŁUDNIOWO-
WSCHODNI INSTYTUT NAUKOWY W
PRZEMYSŁU, 2017. – 391 s.

Колянчук О.
УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ЕМІГРАНТИ В НА-
УКОВОМУ, КУЛЬТУРНОМУ, ГРОМАДСЬКОМУ ТА
ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ II РЕСПУБЛІКИ. –
ПЕРЕМИШЛЬ: ПІВДЕННО-СХІДНИЙ НАУКОВИЙ
ІНСТИТУТ У ПЕРЕМИШЛІ, 2017. – 391 с.

Колянчук О.
ЗА НАШУ І ВАШУ СВОБОДУ: УЧАСНИКИ УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ
1917–1921 РОКІВ: МІСЦЯ ПАМ'ЯТІ В ПОЛЬЩІ: ДОВІДНИК / ЗА РЕД. С.ЗОЛОТАРЯ. –
ДРОГОБИЧ: КОЛО, 2018. – 288 с.

Як відомо, із часів радянсько-польської війни 1920 р. у СРСР домінували негативно-саркастичні оцінки «буржуазно-поміщицької» («панської») Польщі та її «прислужників-петлюрівців» – українських емігрантів, козаків і старшин Армії УНР, котрі, як свідчать препаровані спогади Ю.Тютюнника, воювали «з поляками проти України»¹. Утім через розпорошеність документальних колекцій української військово-політичної еміграції міжвоєнної доби, загалом визвольних змагань першої половини ХХ ст. (СРСР, Польща, Чехословаччина, Румунія, Франція, Італія, США, Канада та ін.) діаспорні автори Л.Биковський, І.Кедрин, О.Лотоцький, І.Огієнко, І.Фещенко-Чопівський, В.Біднов, С.Витвицький, В.Кучабський, А.Животко, В.Заїкін, С.Наріжний, Л.Шанковський та інші мали змогу лише частково реконструювати життя скитальців, їхню інтелектуальну спадщину після поразки Української революції 1917–1921 рр.² Добрим суспільним підґрунтям і захоотою до них стали публікації паризького часопису «Культура» за редакцією Є.Гедройця, які закликали співвітчизників зректися давніх стереотипів, територіальних претензій задля розбудови конструктивної співпраці з народами-сусідами – українцями, білорусами, литовцями. Тож і в посткомуністичній Польщі з'явилися об'єктивні публікації про польсько-український військово-політичний союз 1920 р., діяльність еміграційного українського уряду, табори інтернованої Армії УНР авторства З.Карпуся, С.Степня, Е.Коко, Я.-Я.Бруського, М.Папежинської-Турек, О.Вішки, Я.Пісулінського, Р.Тожецького та ін.

¹ Див.: Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Х., 1924.

² Див.: Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії // Український історик. – 1971. – №1/2. – С.58–69; №3/4. – С.73–89 та ін.

Серед першопрохідців розробки вказаної тематики був, без сумніву, польський дослідник українського походження Олександр Колянчук³, що від 1998 р. працює заступником директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі⁴, обирався членом Головної ради Об'єднання українців Польщі. У його доробку десятки історичних студій в «Українському альманасу» (Варшава), газеті «Наше слово» (Варшава), журналах «Пам'ятки України» (Київ), «Літопис Червоної калини» (Львів), брошури й монографії⁵.

Нову польськомовну працю О.Колянчука «Українські політичні емігранти в науковому, культурному, суспільному й господарському житті II Речіпосполитої» видав Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі за фінансової підтримки Міністерства закордонних справ України. Її відкриває передмова директора установи д-ра С.Степеня, в якій актуалізовано значення польсько-українського договору 1920 р., що мав стати основою союзу країн Центрально-Східної Європи проти «російського та німецького імперіалізмів» (с.7). Історик зазначає, що поразка революції 1917–1921 рр. спричинила велику українську еміграцію до Франції, Німеччини, Чехословаччини, Польщі. Власне, у новій книзі подано біографії 165 осіб – насамперед діячів УНР та членів їхніх родин, яких доля закинула в міжвоєнну Польщу (згодом у повоєнну ПНР), котрі спільно з поляками влітку 1920 р. зуміли зупинити наступ кіннотників С.Будьонного під Замостям. У тих боях загинули кілька тисяч українських вояків, серед них – четверо генералів: Є.Мишковський, Ф.Колодій, О.Феденяк-Білинський, Т.Янів (с.9). С.Степень також нагадує польському й українському читачеві, що восени 1939 р. 150–200 тис. українців воювали у Війську польському, із них 7,8 тис. загинули. Зокрема героїчною смертю на Поліссі поліг полковник Армії УНР, майор Війська польського Я.Зваричук (однак це, на жаль, замовчують більшість підручників і навчальних посібників в Україні та Польщі). Щонайменше 17 тис. вояків-українців тоді зазнали поранень, близько 100 тис. потрапили в німецький полон, а 30 тис. – до сталінських таборів.

³ Про нього див., напр.: [Stepień S.] Jubileusz naszych Przyjaciół, czyli o Stefanie Kozaku i Aleksandrze Kolańczuku słów kilka // Biuletyn ukrainoznawczy. – Przemyśl, 2007. – №13: Kozak & Kolańczuk: Ad multos annos! – S.9–11, 18–23, 40–46; Zafascynowany historia; dr inż. Aleksander Kolańczuk: Doktor Honoris Causa Instytutu Polityki Regionalnej i Ekonomii w Kirowohradzie / M.Zymotrya, I.Dobrianskyj, I.Zymotrya. – Drohobycz; Przemyśl; Kirowohrad, 2014. – 144 s.; Якубув А. Олександр Колянчук – вартовий історичної пам'яті // Колянчук О. За нашу і вашу свободу: Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років: Місця пам'яті в Польщі: Довідник. – Дрогобич, 2018. – С.7–8.

⁴ Докл. див.: Leukowicz H. Ukrainoznawstwo na polsko-ukraińskim pograniczu etnicznym: Dziesięć lat działalności Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego w Przemyślu 1990–2000. – Przemyśl, 2001. – 172 s.; Рубльов О.С. Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (гол.) та ін. – Т.8: Па – Прик. – К., 2011. – С.220–221 та ін.

⁵ Див., напр.: Kolańczuk A. Internowani żołnierze Armii UNR w Kaliszu 1920–1939. – Kalisz; Przemyśl; Lwów, 1995. – 96 s.; Колянчук О. Українська військова еміграція у Польщі (1920–1939). – Л., 2000. – 278 с.; Його ж. Увічнення нескорених: Українські військові меморіали 20–30-х рр. ХХ ст. у Польщі. – Л., 2003. – 246 с.; Kolańczuk A. Nekropolie i groby uczestników ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921. – Przemyśl, 2003. – 328 s.; Kolańczuk A. «Umarli, aby zmartwychwstała Ukraina»: miejsca pamięci Ukraińców – uczestników walk niepodległościowych w latach 1917–1921 w Polsce. – Przemyśl, 2007. – 134 s. (2-e wyd.: Przemyśl, 2015. – 255 s.); Idem. Ukraińcy generałowie w Polsce: emigranci polityczni w latach 1920–1939: słownik biograficzny. – Przemyśl, 2009. – 283 s. та ін.

Серед закатованих НКВС у Катині виявлено капелана-українця С.Федоренка; його двоє синів загинули у Варшавському повстанні 1944 р., третій – пілот польської ескадрильї – загинув під час оборони Великобританії. Відомо й те, що найвищою військовою відзнакою Польщі – орденом «Віртути мілітарі» – нагороджено П.Шандрука, К.Касянчука, К.Бенюка, В.Назарука (с.10). Після сибірських таборів у польській армії генерала В.Андерса воював підполковник Армії УНР П.Базилевський. Наприкінці вступу С.Степень ще раз нагадує читачеві, що чимало українців спочивають поруч із польськими учасниками Другої світової війни не лише на цвинтарях Польщі, але й інших країн Європи (зокрема на кладовищах Монте-Касіно, Лорето, Катині, Харкова, Мідного). Власне, сучасні та наступні покоління двох суїдніх народів повинні пам'ятати не лише взаємні кривди, але й традиції братерської боротьби проти агресорів.

У першому розділі книги О.Колячука – «Дорога українських емігрантів до Польщі» – аналізуються особливості українсько-польських відносин у ХІХ – на початку ХХ ст., показується ставлення польського політикуму до діяльності Української Центральної Ради, гетьмана П.Скоропадського, Директорії УНР, уряду ЗУНР. Висвітлено військово-політичну співпрацю УНР і Польщі після договору Пілсудського – Петлюри; проаналізовано бойовий стан Армії УНР у ході спільних боїв травня – листопада 1920 р.; зауважено важливі місця інтернування наддніпрянської армії – Пікуличі (під Перемишлем), Ланцут, Вадовиці, Домб'є (під Краковом), Страдом (під Ченстоховою), Каліш, Александрув-Куявський, Пйотркув-Куявський, Стшалків (біля Слупська), Здунська-Воля та ін.

Чимало уваги приділено творенню державних, суспільно-політичних і культурно-освітніх структур. Зокрема у другому розділі – «Нове життя емігрантів у Польщі» – автор показує ставлення польської влади до української військово-політичної еміграції, реконструює життя та побут державних чиновників УНР у Тарнові й Ченстохові (14 міністрів, 65 членів Ради Республіки, 1680 службовців різних владних структур). Узагальнено також діяльність Ради Республіки, до якої було запрошено представників різних політичних середовищ – партій соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників, хліборобів-демократів, соціал-демократичної, селянсько-соціалістичної, народної партії республіканців, а також єврейської й польської громадськості, кооператорів, залізничників і поштарів. Зазначено, що вигнанцями опікувалися громадські структури – Український центральний комітет, Товариство допомоги емігрантам з України (об'єднувало не лише українців, але й польських політиків, урядовців, науковців), Союз українських студентів-емігрантів, Товариство допомоги українським студентам вищих шкіл Варшави, Товариство правників, Українське економічне бюро, Товариство бувших вояків Армії УНР, Товариство українських митців «Спокій» та ін.

Підкреслено, що Українське військово-історичне товариство (створене 1920 р., але реально започаткувало діяльність 1925 р. у Каліші) документувало визвольні змагання першої чверті ХХ ст., видавало річник «За державність», окремі наукові та історико-мемуарні книжки (всього понад 150 назв).

Головними промоторами товариства були генерали А.Вовк, В.Змієнко, полковник М.Садовський, підполковник В.Євтимович. Суспільно-культурні й фахові проблеми вигнанців актуалізувала українська еміграційна преса – «На чужині», «Тризуб», «Наша зоря», «Шляхом незалежності», «Українська трибуна», «Український інвалід» та ін. (загалом понад 160 назв).

О.Коляничук відзначає внесок українських спеціалістів у розвиток польської геології, геодезії, металургії, медицини, музейництва, кіноіндустрії, театрального мистецтва. Наведено факти діяльності емігрантів в органах влади та управління міжвоєнної Польщі, зокрема у сеймі й сенаті (М.Черкавський, О.Карпінський, С.Тимошенко, С.Назарук, І.Павлюк, С.Скрипник, М.Волков та ін.).

Третій розділ книги становлять біографії українських емігрантів, які працювали в міжвоєнній Польщі. Так, до улюбленої освітньо-педагогічної сфери повернулися В.Андрієвський, Ю.Артюшенко, В.Авраменко, О.Ільницький, Ю.Губерів, Є.Лібацький, Л.Лісовський, М.Левицький, О.Порохівчиків, В.Прокопович, О.Теліга та ін. Продовжили наукові студії історики В.Дорошенко, В.Заїкін, культуролог І.Огієнко, теологи О.Лотоцький, В.Біднов, бібліолог Л.Биковський, бактеріолог П.Андрієвський, металознавці М.Чижевський, І.Фещенко-Чопівський. Декому з них вдалося влаштуватися на професорські посади у Варшавський університет, Краківську гірничо-металургійну академію та інші заклади вищої освіти. Здобули авторитет в юриспруденції М.Багринівський, А.Яковлів, К.Клепачівський, А.Лівицький, М.Маслов та ін. Певних успіхів у сільськогосподарському виробництві досягли С.Бачинський, Л.Бачинський, Г.Гончаренко, Ю.Корогода, О.Костюченко, І.Руденко, у промисловості – С.Яськевич, І.Ясінчук, О.Скрипченко, у лісовому господарстві – М.Беседін, С.Білодід, М.Довбня, у будівництві, транспорті та зв'язку – Н.Авраменко, К.Балас, А.Денисенко, Д.Дідченко-Задунайський, Г.Драченко, І.Гнойовий, В.Янівський, С.Киричок, Є.Плющ, Л.Русаневич та ін. Добре знаними в мистецькому житті країни були художники М.Анастасієвський, П.Андрусів, О.Харків, П.Холодний, В.Дяденюк, П.Ковжун, В.Крижанівський, О.Ляшенко, Ю.Магалевський, П.Мегик, В.Перебийніс, Л.Перфецький, З.Подушко, І.Сенкевич, М.Щербак, П.Запоріжський. У музично-театральній діяльності відзначилися І.Цимбал, А.Дмитренко, І.Гончаренко, А.Корнилецький, М.Корнилецька, С.Кость-Костенко, Д.Котко, К.Мартиш, Н.Ободзінський, Т.Ободзінська, Б.Палій-Неїло, М.Пекарський, Л.Русаневич, С.Сологуб, І.Сторожук-Вознюк, М.Теліга, П.Вовнюк та ін. У додатках розміщено біографії дітей українських емігрантів, наших сучасників – письменника Р.Авраменка, публіцистки І.Богун-Чопівської, фізика О.Чижевського, історика Р.Чижевського, артиста В.Денисенка, правника Н.Качоровської, композитора С.Качоровського, хірурга Є.Щербаня, більшість з яких нині проживають у Польщі.

Одночасно з позитивною оцінкою праці д-ра О.Коляничука хочемо висловити окремі зауваження й побажання, які, на нашу думку, сприятимуть науковому рівню цінного дослідження автора за умови його продовження й можливого перевидання. Так, наприклад, на с.82 некоректно згадується праця

М.Безручка «Українські Січові Стрільці на службі Батьківщини», натомість має бути – «Січові Стрільці в боротьбі за державність» (Каліш, 1932 р.). Це різні військові формування: УСС – галицьке, січові стрільці – київське. У біограмі П.Певного (с.211) варто було б уточнити час його народження і смерті – 18 серпня 1888 – 8 серпня 1957 рр., згадавши, що він був учасником Першого зимового походу Армії УНР.

Останні два з половиною рядки з біограми Данила Лимаренка (с.175–176), де йдеться про його сина Павла, варто, на нашу думку, винести в додаток, присвятивши цій постаті окрему біографічну замітку. Наприклад: «Лимаренко Павло – син підполковника Данила Лимаренка. Народився 3 липня 1929 р. у м. Граєво, нині Підляського воеводства, Польща. 1941 р. переїхав з родиною на Берестейщину, 1944 р. – до Німеччини, де мешкав у таборі переміщених осіб; вступив до “Пласту”, закінчив українську гімназію. З 1950 р. – у США. Був членом Об’єднання демократичної української молоді, ініціатором створення Товариства нащадків Української національної революції. Учасник війни у Кореї. Працював на різних підприємствах. Мешкав у Філадельфії, брав діяльну участь у роботі Українського національно-державного союзу й Об’єднання прихильників Державного Центру УНР; 1974–1984 рр. – заступник голови Уряду УНР в екзилі; 1984–1989 рр. – голова Української Національної Ради. На початку 1970-х рр. привіз до Філадельфії посмертну маску С.Петлюри, яка зберігалася в Бібліотеці Симона Петлюри в Парижі. Від 1989 р. – головний редактор газети “Мета” (Філадельфія). 1993 р. відвідав Київ і Музей гетьманства; 1997 р. передав останньому численні афіші, плакати, оголошення, повідомлення пам’ятних академій на честь С.Петлюри, І.Мазепи, а також книги й гроші УНР. 2000–2001 рр. передав до Музею гетьманства документи, фотографії, особисті речі сестри-жалібниці Армії УНР Марії Урбан-Вовк, її листування з колишнім чоловіком – генералом Армії УНР Андрієм Вовком. Ініціював перевезення з Філадельфії й передачу 24 липня 2003 р. Музею гетьманства в Києві посмертної маски С.Петлюри. Помер у Філадельфії 19 вересня 2015 р.». Відповідно й у біограмі Марії Урбан-Вовк (с.266) насамкінець варто було б зазначити, що матеріали її особистого архіву, згідно із заповітом, у 2000–2001 рр. П.Лимаренко передав до Музею гетьманства в Києві.

Відзначимо й те, що нове україномовне видання О.Колянчука «За нашу і вашу свободу: Учасники українських визвольних змагань 1917–1921 років: Місяць пам’яті в Польщі» вдало доповнює попередню книгу конкретно-історичним матеріалом про 2600 місць пам’яті першої чверті ХХ ст. в 15 воеводствах сучасної Польщі. У ній, окрім біографій конкретних осіб, є чимало інформації про місця діяльності українських державних установ, громадських і фахових товариств, табори інтернування, військові кладовища та окремі поховання діячів УНР.

Автор стверджує, що 1921 р. на території Польщі опинилися 20 тис. воєнків Армії УНР і майже 15 тис. цивільних українців-емігрантів. Серед них були понад 60 генералів і більш ніж 500 полковників, сотні вчених і висококваліфікованих педагогів, у тому числі І.Огієнко, В.Біднов, М.Чайковський,

А.Яковлів, М.Юнаків, С.Дельвіг, І.Фещенко-Чопівський, Л.Флоров, Л.Білецький, А.Чернявський, С.Тимошенко, В.Заїкін та ін. (с.18–20).

Розповідаючи про сотні місць пам'яті у Великопольському воєводстві, автор значну увагу приділив життєдіяльності табору інтернованої Армії УНР у Каліші, в якому перебували 4 тис. вояків 2-ї Волинської дивізії генерала О.Загородського, а також 3-ї Залізної дивізії генерала О.Удовиченка та ін. У таборі працювали гімназія ім. Т.Шевченка, школи грамоти трьох ступенів, три школи старшин, технічні й інші курси, бібліотека з читальнею, хоровий колектив і три оркестри (два струнних, один духовий), великий танцювальний колектив під орудою В.Авраменка, виходили часописи «Залізний стрілець», «Нове слово», «Сич», «Джерело», «За дротом», «За Україну», «Літературно-військовий вісник», «Чорноморе», «Нова зоря», «Табір», «Військовий вісник» та інші, загалом 26 найменувань. Активним було літературно-мистецьке товариство «Вінок», яке видавало журнал «Веселка», організувало драматичні курси, відкрило книжкову крамницю. Як стверджує автор, на трьох міських цвинтарях поховано близько 700 українських вояків.

Описано також життя й побут у таборі Щипйорно (Великопольське воєводство), де дислокувалися інтерновані вояки 6-ї Січової стрілецької дивізії генерала М.Безручка. За ініціативою місцевої української громадськості та підтримки Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва в 1999 р. започатковано відновлення тамтешнього українського військового кладовища, де відновлено пам'ятник із написом українською й польською мовами «Тим, що вмерли, але не зрадили України. Українська Армія 1923». Відтворено літопис табору та українського військового цвинтаря в Александрові-Куявському, який відновлено 1993 р. за сприяння української й польської влади. Зазначено, що в таборі в Тухолі (Куявсько-Поморське воєводство) перебували не лише інтерновані вояки Армії УНР, але й полонені бійці Української галицької армії, Червоної української галицької армії. Подано історичну довідку про табір інтернованих старшин Генштабу Армії УНР і вояків 1-ї Кулеметної дивізії (комендант А.Пузицький) у Пйотркові-Трибунальському (Лодзинське воєводство), трагічну долю українського цвинтаря, який був знищений після Другої світової війни (збереглося лише дві могили). Зазначено, що в м. Замость встановлено пам'ятну таблицю воякам 6-ї Січової стрілецької дивізії Армії УНР М.Безручка, які 1920 р. відбили штурм кіннотників С.Будьонного.

Особливо добре реконструйовано життя та діяльність емігрантів у Варшаві, де в міжвоєнну добу мешкали 2,6 тис. українців, серед них – голова уряду УНР А.Лівицький, громадсько-політичні діячі М.Ковальський, М.Ковалевський, В.Садовський, Б.Ріпецький, Г.Лазаревський, В.Прокопович, О.Саліковський, військовики М.Безручко, О.Загородський, В.Змієнко, В.Куц, В.Сальський, П.Шандрук, О.Кузьмінський, М.Садовський, М.Поготовко, Д.Дідченко, О.Вишнівський, численна група митців та інженерно-технічних працівників, науковці. Подано також адреси осідків окремих громадських структур – Українського центрального комітету, Українського військово-історичного товариства, Українського наукового інституту, Союзу українок-емігранток, Спільноти українських інженерів та техніки, Українського правничого

товариства, Товариства українських ветеранів, Товариства прихильників Ліги Націй та ін. Описано українські ділянки на кладовищах міста.

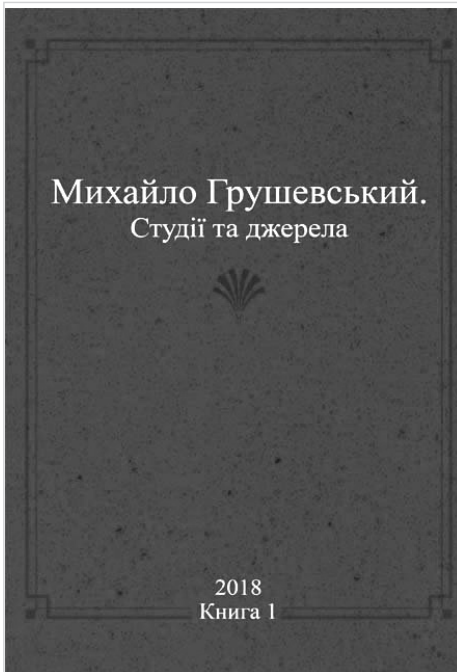
У Малопольському воєводстві виділено український табір у м. Вадовіце, де серед інших було інтерновано генералів О.Загородського, І.Омеляновича-Павленка, Г.Базильського, В.Абазу, О.Галкіна, С.Кульжинського. Описано долю українських поховань на Раковицькому цвинтарі у Кракові, де навки спочили сотні військових і цивільних українців. Описано місця перебування штаб-квартири Державного центру УНР, окремих поховань українців у Тарнові (Малопольське воєводство). Чимало уваги приділено діяльності Збірної станиці українських військ у Ланцуті (Підкарпатське воєводство), долі військового цвинтаря (поховано понад 550 вояків), який потребує відновлення.

Ретельно виписано місця української пам'яті в Перемишлі (Підкарпатське воєводство), де нині мешкає автор книги. Особливу увагу приділено військовому цвинтарю вояків армій УНР і ЗУНР, бійців УПА у підміському селі Пікуличі (відновлений 1989 р.), названо адреси освітніх закладів, де навчалися діти українських емігрантів. У виданні подано також інформацію про те, що за сприяння почесного консульства України у Жешуві й Підкарпатського союзу пілсудчиків у зв'язку зі 130-річчям від дня народження С.Петлюри 2009 р. у цьому місті (вул. Дембіцька, 88) неподалік від пам'ятної таблиці на честь Ю.Пілсудського відкрито пам'ятну дошку.

Що ж до зауважень і побажань, то вважаємо, що назви населених пунктів, прізвиська треба подавати за українською традицією, а не так, як вони звучать польською мовою.

Обидві рецензовані книги, на нашу думку, стануть у пригоді дослідникам, педагогам, краєзнавцям, усім, хто вивчає історію Українських визвольних змагань 1917–1921 рр., українсько-польські й польсько-українські взаємовідносини міжвоєнної доби, політику пам'яті в Польщі та Україні.

Микола Литвин (Львів)
Олександр Рубльов (Київ)

Михайло Грушевський. Студії та джерела / Ред. кол.: Г.Бурлака, І.Гирич (гол.), В.Кавунник (секр.), М.Капраль, С.Панькова, Г.Папакін, В.Піскун, В.Тельвак, О.Юркова. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2018–2019. – Кн.1. – 510 с.; Кн.2. – 488 с.

Задум цього ґрунтовного видання, як свідчить вступне слово від редакції, визрівав практично із часу заснування академічного Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. Структура перших двох книг проста й логічна: одна частина містить наукові статті, друга являє собою публікацію джерел із належними коментарями.

Значна увага приділяється діяльності М.Грушевського як археографа. У статті Г.Папакіна зазначається, що «досі всебічно не розкриті творча лабораторія академіка з опрацювання джерел і пам'яток минулого, погляди на евристичну, камерально-едиційну діяльність тощо» (кн.1, с.14) та виокремлюються етапи його становлення як археографа, робиться висновок, що у львівський (1894–1914 рр.) і київський (1924–1931 рр.) періоди наукової творчості ці проблеми перебували у центрі наукової й організаційної діяльності професора (кн.1, с.26).

Діяльності М.Грушевського як натхненника та організатора видання джерельних матеріалів з історії України в Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.) за програмою, що враховувала вимоги національної науки, присвячено ґрунтовну студію львівських авторів М.Капралю й А.Фелонюка (кн.2, с.7–51). Додаток містить листування з фондів ЦДІА України у Львові й систематизований перелік новаторських видавничих проєктів, запропонованих свого часу до реалізації Археографічною комісією НТШ.

Творча лабораторія М.Грушевського-дослідника висвітлюється в розвідці С.Панькової «Четвертий том “Історії України-Руси” Михайла Грушевського: між двома “українськими крилами в могутнім національним леті”» (кн.1, с.59–100). Цей фоліант був присвячений складним політичним відносинам литовсько-польської доби, яку сам історик називав спочатку «часами занепаду», перейшовши згодом до визначення як «часів переходових», і завжди розглядаючи українські землі як органічну цілість. Авторка реконструює в контексті суспільно-політичного й особистого життя вченого 1903–1907 рр. історію підготовки до друку четвертого тому та прижиттєвого його перевидання, зупиняється на реакції польського інтелектуального середовища. Зауважує, що ця «війна пер» не закінчилася й понині, наводячи як приклад монографію сучасного польського автора Л.Адамського (кн.1, с.97–99).

Козацько-гетьманській добі як знаковому періоду ранньомодерної української минувшини в рецензії М.Грушевського присвячено статтю В.Пришляка. Автор, починаючи від рецензії 1898 р. на курс лекцій В.Антоновича «Бесіди про часи козацькі на Україні» та завершуючи передмовою до збірки праць улюбленого учня професора – І.Джиджори (січень 1930 р.), сфокусувався на висвітлення постаті гетьмана Данила Апостола в доробку вченого. На підставі розгляду цього локального сюжету В.Пришляк доходить узагальнення про спадкоємність історичної традиції у стилі «критичного позитивізму» в українській історіографії першої третини ХХ ст. (кн.1, с.101–114).

Обидва томи містять розлогі розвідки щодо рецензії наукової спадщини М.Грушевського кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. сучасниками. У статті «Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне» (кн.1, с.115–171) В.Тельвак, зосередившись на полемічній грушевськіані до вибуху Першої світової війни, послідовно розглядає наукові дискусії, спровоковані оприлюдненням історичної схеми М.Грушевського, його антинорманістськими настановами, твердженням про антів як безпосередніх предків українців, тезою про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства, уживанням нової історичної термінології (передусім топоніма «Україна»). Автор торкається мовного дискурсу наукових праць М.Грушевського, його пошуків оптимальних моделей популяризації історичного знання (не минаючи й відомий сюжет із критикою «Історії України-Руси» М.Аркаса), участі у суспільно-політичних дискусіях доленосного для українства періоду, відгуків на публічні виступи М.Грушевського прихильників та опонентів, однодумців і критиків. Дослідник слушно зауважує, що «у підсумку, багатоманітні реакції на пропозиції М.Грушевського – від глорифікації й вдумливого обговорення до емоційного опонування та брутальної профанації – виконували важливу роль модернізації всіх сфер життя українства на зламі століть, адже спонукали до постійної рефлексії всіх небайдужих до нього акторів тогочасної політичної сцени та творців інтелектуальної моди». Так «українське питання», яке до того цікавило лише поляків і росіян, напередодні Великої війни перетворилося на «самобутній феномен Центрально-Східної Європи, існування якого вже неможливо було заперечити чи проігнорувати» (кн.1, с.171).

Надзвичайно цікавою є студія В.Тельвака й М.Маркевич «Михайло Грушевський у колі чеських інтелектуалів» (кн.2, с.121–162). На великому джерельному матеріалі автори доводять, що порівняно з емоційністю дописів польських і російських оглядачів, чеська наука була об'єктивною й доволі прихильною до творчості та діяльності нашого великого історика, переконливо змальовують об'єктивні й суб'єктивні чинники такої ситуації (кн.2, с.161). Традиційним для чеських дописувачів стало порівняння заслуг М.Грушевського для української культури зі значенням Ф.Палацького для чехів. Отже не випадково, що статусу закордонного члена національної академії наук учений удостоївся саме у Чехії (кн.2, с.162).

Як завжди, глибоко аналітичними й водночас доступно написаними є праці І.Грича. Перша – про соборницькі проекти М.Грушевського періоду 1905–1907 рр. («Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції») (кн.1, с.29–58), друга – порівняльна характеристика моделей двох академій, ВУАН та УВАН («До питання про співвідношення концепцій Української академії наук Михайла Грушевського та Української вільної академії наук у Північній Америці») (кн.2, с.52–65).

Побудованим на нових, невідомих до того джерелах є матеріал І.Грича про М.Галія («Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка з архіву УВАН (США): До історії виходу першої посмертної книги публіцистики Михайла Грушевського (Нью-Йорк, 1960 р.)» (кн.2, с.397–475). Це не стільки вступ до епістолярного діалогу, як припублікаційна стаття, де послідовно викладено міркування про непростий початковий період повоєнного грушевськознавства. Звертаючи увагу на значущість сюжету, дослідник зазначає, що «власне, поза Л.Винаром і крім лише Миколи Галія протягом п'ятдесяти років від смерті М.Грушевського ніхто не цікавився суспільно-політичною спадщиною головної людини, що спричинилася до постання новітньої української державності у ХХ ст.» (кн.2, с.397). У статті послідовно висвітлюється не проста історія створення книги «Михайло Грушевський. Вибрані праці» (Нью-Йорк, 1960 р.), її зміст, подаються систематизовані біографічні відомості про М.Галія (1892–1971 рр.) – журналіста й діяча української діаспори, висвітлюються його стосунки з бібліографом та істориком, директором бібліотеки НТШ у Нью-Йорку В.Дорошенком, переконливо подається бачення останнім постаті М.Грушевського як людини, з якою була пов'язана найкраща доба його життя, окреслюються етапи еволюції діаспорної громадської думки щодо сприйняття постаті М.Грушевського. Розповідається також про зміст запланованих, але так тоді й не виданих томів публіцистики історика. У цілому подано і прокоментовано 57 листів М.Галія до В.Дорошенка за 1959–1962 рр.

Маємо нагоду ознайомитися також із рефлексіями щодо актуальної нині проблематики комеморативних практик першої третини ХХ ст. Цей напрям представлено статтею С.Панькової «Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік)» (кн.2, с.66–96). Говорячи про сам задум, авторка зазначає, що виставка стала «першою й останньою до сьогоднішніх днів масштабною експозицією» про життя і творчий доробок цього видатного діяча української культури, насиченою величезною кількістю раритетів. Головним джерелом дослідження виступили унікальні світлини, на яких зафіксовано експозицію. Для грушевськознавців така знахідка винятково цінна, підкреслює С.Панькова, адже «то був не просто виставковий проект. Цей проект поєднав у собі дві видатні постаті, презентувавши пам'ять Учня про свого Вчителя» (кн.2, с.68).

Дослідженню художньої творчості М.Грушевського присвячено працю Г.Бурлаки (кн.2, с.96–120), яка ретельно проаналізувала і ранні проби пера героя свого нарису, і майстерні психологічні замальовки зрілого періоду,

повісті й оповідання, ліричні мініатюри та історичні панорами, ущипливі сатири, філософські етюди, охопивши в підсумку період 1883–1932 рр. Уся розглянута авторкою літературна спадщина вже надрукована у 12–13-му томах (2011–2012 рр.) повного зібрання творів М.Грушевського, тож є цілком приступною для вдумливого читача. Визначальними рисами прози дослідниця називає гуманізм, психологізм, патріотизм, майстерне опанування історичним контекстом доби, в якій розгортався сюжет творів. «Наукова праця заклала міцний фактологічний фундамент і для дослідницької роботи, історіографічних узагальнень, і також для літературної творчості. Тому так природно переплітаються у цього автора вигадані події з документальними свідченнями» (кн.2, с.110). Г.Бурлака не оминула увагою й недруковані твори історика: повість «Приват-доцент», де в одному з персонажів – студентові Іваницькому – упізнаємо самого М.Грушевського часів його студентства й релігійної екзальтації; і невідомий (а точніше, досі не знайдений в архівах) роман про молоді роки І.Котляревського. Авторка пише про те, що цей рукопис десь існує як «твір невідомого автора», тож згодом, вірогідно, ми матимемо шанс його прочитати.

У студії В.Піскун проведено ретельний джерелознавчий аналіз спогадів про М.Грушевського, що були оприлюднені на шпальтах часопису «Український історик» (кн.2, с.204–217). Дослідниця підкреслює, що поява цих спогадів відбувалася завдяки ініціативі багаторічного головного редактора видання Л.Винара, який листувався в 1960–1970-х рр. із колишніми членами Центральної Ради, істориками, котрі виїхали з радянської України, та іншими діячами, які особисто знали М.Грушевського. Детально аналізуються спомини М.Єремїва, Б.Мартоса, Д.Дорошенка, М.Чубатого, К.Паньківського, Н.Осадчої-Янати, О.Степанишиної, І.Крип'якевича, П.Одарченка. В.Піскун виокремлює два періоди у процесі публікації мемуарних джерел на шпальтах «Українського історика»: від створення видання й до початку 1990-х рр.; від проголошення незалежності України до сьогодні, коли до едиційної праці активно долучилося нове покоління фахівців (І.Гирич, М.Магунь, О.Тодійчук).

Концептуальне осмислення трансформацій образу М.Грушевського в історичній пам'яті українського суспільства подане у статті Р.Пирога, написаній до 150-річного ювілею з дня народження вченого (кн.2, с.218–225). Робиться висновок про те, що «політика державної підтримки постаті М.Грушевського останнім часом змінилася на суттєве розширення кола визначних фігур української історії, особливо національного державотворення» (кн.2, с.224), підкреслюється, що такий підхід цілком умотивований, адже слугує формуванню адекватної викликам сьогодення історичної пам'яті.

В.Хоменко підготував серію матеріалів, присвячених недостатньо вивченим сторінкам біографії М.Грушевського – його діяльності в лавах УПСР. Це статті «Співпраця Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в епістолярній спадщині сучасників історика» (кн.2, с.163–182), «Публіцистика Михайла Грушевського 1919–1924 рр. як джерело дослідження його політичної діяльності в еміграції» (кн.2, с.183–203),

а також публікація «Лист Закордонного Комітету Української партії соціалістів-революціонерів “До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського”» (кн.1, с.455–471).

Привертають увагу такі джерельні матеріали, як епістолярій українського вченого з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН, підготований до друку В.Тельваком. Це – листи 1902–1914 рр., адресовані Е.Радлову, В.Миролюбову, М.Лемке, В.М'якотіну, Б.Марковичу, а також звернення до редакції журналу «Русское богатство» (кн.1, с.410–438). Опрацьовано також епістоли М.Грушевського до А.Лященка, що відклялися у фондах Петербурзького філіалу архіву РАН (кн.1, с.438–454).

Оригінальним є аналітико-статистичний підхід О.Юркової до дослідження справи-формуляра ДПУ УСРР (зберігається у ГДА СБУ) на одного з найближчих співробітників М.Грушевського у ВУАН 1924–1931 рр. – Ф.Савченка (кн.1, с.472–494). Крім того, дослідниця окреслює перспективи подальшого вивчення подібного типу документів, а в додатку до статті публікує й коментує перлюстровані листи Михайла Сергійовича до дружини й доньки з Києва у Відень та Ортман (Австрія) за 1928 р.

Відтворити деталі створення Музею НТШ допомагають оприлюднені В.Старковим листи (1900–1910 рр.) головного постачальника старожитностей до етнографічних колекцій цього закладу Л.Гарматія, писані у львівський період буття М.Грушевського (кн.2, с.229–260).

Важливі штрихи та нюанси до історії функціонування Українського наукового товариства в Києві 1908–1914 рр. подає опубліковане В.Шульгою листування письменниці Н.Романович-Ткаченко з М.Грушевським (кн.2, с.261–396). Це – 199 архівних одиниць із фондів ЦДІАК України та ІР НБУВ, із них 4 листи писані істориком в еміграції.

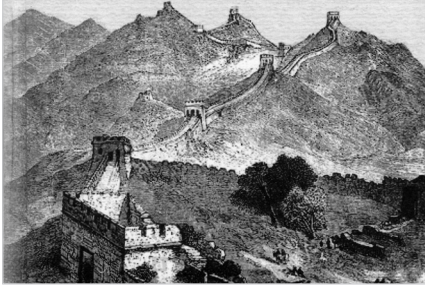
І, нарешті, справжнім подарунком дослідникам доби модерного націєтворення стали надруковані й фахово прокоментовані В.Кавунником та С.Паньковою листи О.Лотоцького до М.Грушевського (1894–1914 рр.) (кн.1, с.175–409). Вони містять різнопланові сюжети – про складання історико-біографічного словника, про підготовку Олександром Гнатовичем рецензій до редактованих М.Грушевським «Записок НТШ», про епопею із затвердженням заповіту О.Кониського, яка тривала майже 15 років та завдала чимало клопоту і прикросців О.Лотоцькому, про його неоціненну допомогу Михайлові Сергійовичу у справі видання «Очерка истории украинского народа» та книжечки «Про старі часи на Україні», а також публіцистичних текстів. Листи (а це 190 одиниць із фонду 1235 ЦДІАК України) є унікальним джерелом просопографічної інформації. Вони дають уявлення про побут, родинне життя і психологію кореспондентів та їх найближчого оточення, містять міркування спостережливого, енергійного й дотепного О.Лотоцького про громадсько-політичні справи, думське життя, процес взаємодії з видавцями і книготорговцями, ліберальним російським середовищем, із представниками імперської влади, передусім у питаннях цензури та проходження закордонних видань через митницю, відтворюють атмосферу Петербурзької громади. Демонструють довірливий характер взаємин обох діячів, дозволяють зрозуміти особливості

сприйняття ними відомих представників українського руху (Б.Грінченка, С.Єфремова, О.Русова, П.Стебницького, М.Славінського та ін.). Маємо також змогу зрозуміти складний і зовсім не ідилічний процес реалізації масштабних проектів, яким, наприклад, стала енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Санкт-Петербург, 1914–1916 рр.). Це яскраве, емоційне, відверте листування в повній мірі відбиває двадцять років інтенсивного суспільного й інтелектуального життя обох дописувачів.

Наостанок зазначимо, що перші дві книги нового видання не лише презентують бездоганний професійний рівень археографічних публікацій і безперечні успіхи у вивченні маловідомих або заплутаних сюжетів грушевськознавства, але й переконливо доводять потребу подальшого інтенсивного студіювання. Хочеться сподіватися, що намір ініціаторів та впорядників зробити це видання таким, що виходитиме вчасно й успішно, у заплановані терміни, здійсниться. Наукова спільнота потребує спеціалізованих видань високого академічного рівня.

Світлана Іваницька (Запоріжжя)

**УКРАЇНА – КИТАЙ —
25 РОКІВ СПІВРОБІТНИЦТВА:
РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.
«ОДИН ПОЯС, ОДИН ШЛЯХ»**

**Україна – Китай – 25 років співробітництва:
результати та перспективи: «Один пояс,
один шлях» / Кер. авт. кол. і наук. ред.
О.М.Олійник. – К.: Інститут всесвітньої
історії НАН України, 2018. – 392 с.**

У сучасній історіографії посилюється інтерес до дослідження відносин України із зарубіжними країнами в новітній геополітичній системі. Означена наукова проблема нині набуває винятково важливого значення як у теоретичному, так і практичному аспектах. Це закономірно, оскільки кінець ХХ – початок ХХІ ст. означений радикальними геополітичними перетвореннями та, відповідно, створенням якісно нової моделі відносин України із зарубіжними країнами й організаціями, пошуком дієвих напрямів міжнародної співпраці у змінній системі геополітичних координат. Особливої актуальності набувають питання трансформації зовнішньої політики нашої країни в контексті світової кон'юнктури, що склалася на етапі новітнього відтинку всесвітньо-історичного процесу й переоблаштування світоустрою.

Зауважимо, потреба вироблення чіткої позиції України щодо можливостей, перспектив реалізації стратегії, що базується на науковій основі входження за нових умов у світову спільноту, вимагає наукового дослідження теоретико-концептуальних засад і практики здійснення зовнішньополітичних стосунків із зарубіжними країнами на дво- та багатосторонній основі. Варто зазначити, що сьогодні існує багато спроб висвітлення цих питань, передусім на популярно-публіцистичному рівні, проте відсутні серйозні аналітичні дослідження, які ґрунтувалися б на новітньому методологічному матеріалі й підходах, а також джерелознавчій базі. До того ж, підкреслимо, у дискурсі вивчення сучасних українсько-зарубіжних відносин домінують праці, що заторкують переважно західні держави та міжнародні структури (НАТО, ЄС і т. д.), тоді як проблеми взаємозв'язків України із КНР, Японією, Індією, Індонезією, іншими країнами Східно- та Південноазійського регіону малодосліджені. А реалії внутрішнього та зовнішнього характеру гостро ставлять питання утвердження нашої країни у цілісній системі міжнародних відносин у світовому контексті ХХІ ст., а також відстоювання національних інтересів та геостратегічних пріоритетів сучасності та в довготривалій перспективі.

Серед останніх праць українських фахівців, котрі зверталися до історії країни у всесвітньо-історичному контексті, виокремимо фундаментальну колективну монографію, підготовлену за результатами однойменної міжнародної наукової конференції, що відбулася 28 квітня 2017 р. Її організаторами виступили Інститут всесвітньої історії НАН України, Інститут Конфуція

Київського національного лінгвістичного університету та історичний факультет Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Конференція стала першою міжнародною, участь в якій узяли не тільки провідні українські, але й китайські фахівці. На форумі було представлено результати наукових студювань із проблем українсько-китайських відносин за 25 років співпраці з часу встановлення дипломатичних відносин між країнами (1992 р.). Презентовані на конференції унікальні матеріали утворили основні контури рецензованої монографії, яка стала першою науковою спільною роботою дослідників з України і КНР, де вміщено результати досліджень наукових шкіл двох країн із зазначеної проблематики. Автори глибоко і професійно показують розвиток та місце Китаю у світі, а також ретельно аналізують стан і перспективи співпраці між Україною та КНР в економічній, енергетичній, науково-освітній, культурній сферах. Значний інтерес викликає розгляд ролі та місця Китаю у сучасній системі міжнародних відносин. Широко осмислено й викладено ідею «Один пояс, один шлях», напрями та результати її реалізації, а також українсько-китайські й міжнародні відносини. Коло питань, які висвітлюють автори з двох країн, надзвичайно широке: місце Китаю у глобальних процесах, сучасній системі міжнародних відносин; азіатський вектор проекту «Один пояс, один шлях»; уперше в історіографії аналізуються історичні та політичні основи українсько-китайських двосторонніх відносин; зв'язки в економічній та енергетичній сферах, науці, освіті, культурі.

Директор Інституту всесвітньої історії НАН України д-р іст. наук, проф. А.Кудряченко в передмові до видання констатує, що установа «розширює співпрацю на цьому напрямі (українсько-китайському), зокрема й у рамках китайської ініціативи “Один пояс, один шлях”» (с.19). Структурно монографія складається із семи пов'язаних за історично-проблемним принципом розділів, кожен із яких уміщує кілька параграфів. Перший розділ розпочато з аналізу значення й ролі КНР у сучасних світових процесах, простеження впливу вчення Конфуція на нинішній світ і мотивування ваги Китаю у глобальному управлінні. За словами А.Кудряченка, «аналіз основних тенденцій розвитку сучасної геополітичної ситуації свідчить, що формується нова багатополярна модель світового устрою, в межах якої поряд із США доволі потужно заявляє про себе новий центр сили, яким стає нинішній Китай» (с.14). За останні роки політики реформ та відкритості Китай перетворився на потужну державу з міцною економікою, сучасною наукою та ефективним державним управлінням (с.22). Ключовим моментом нинішнього всесвітньо-історичного успіху цієї країни стало вмиле поєднання старого й нового у процесі модернізації.

У виданні показано вагу Китаю у глобальному управлінні, завдяки чому навіть в умовах світової кризи 2008–2010 рр. він продовжував розвиватися при падінні економіки більшості країн світу. Саме внаслідок зміцнення Китаю центр світового прогресу й економічного розвитку почав переміщуватися із Західної Європи та Північної Америки до Азіатсько-Тихоокеанського регіону. За висновками О.Олійника, «успіхи Китаю в економічному розвитку вплинули на позицію китайського політичного керівництва щодо ролі у світових процесах» (с.41).

Другий розділ праці – «Китай у сучасній системі міжнародних відносин» – присвячено показу динаміки американсько-китайських відносин кінця ХХ – початку ХХІ ст. як свідчення нової ролі КНР у міжнародній системі координат, розвитку відносин між Китаєм та ЄС (основні етапи й форми), їх інституціоналізації, урокам для України, а також розкриттю близькосхідної політики Пекіна на сучасному етапі, основних тенденцій у китайсько-індійському співробітництві.

Питання науково-концептуального дискурсу азіатського вектора проекту «Один пояс, один шлях» розглядаються у третьому розділі видання. Проголосивши цю ідею, Китай фактично презентував нову концепцію співіснування країн світу. «Один пояс, один шлях» є глобальним процесом, який не має обмежень ані у просторі, ані у часі, він спрямований на зміцнення механізмів співпраці, формування її нової моделі, інтеграцію та взаємодію між різними країнами та регіонами світу. Для ключових держав Близького та Середнього Сходу (Пакистан, Іран, Саудівська Аравія) найбільше значення має центральний транс'євразійський транспортний коридор: Китай – Центральна та Західна Азія – Перська затока – Середземне море. Автори праці безспідставно заявляють, що проект має великий потенціал для створення умов і моделей багатовекторного регіонального співробітництва, передусім у галузях транспортних перевезень, розвитку енергетики, науково-технічної співпраці, інформаційного обміну, аграрного освоєння, туризму, зміцнення безпеки та політичної взаємодії (с.373).

Центральними розділами монографічного дослідження стали четвертий – сьомий, в яких уперше у вітчизняній історіографії висвітлено історію становлення й розвитку українсько-китайських двосторонніх відносин, основні їх етапи та нормативно-правові засади. Цікаво, що історичні зв'язки України та Китаю сягають ще часів Київської Русі. Неабияк сприяв цьому Великий Шовковий шлях, що з'єднував суходолом Китай із Центральною Азією, Близьким Сходом і Західною Європою. Автори праці зазначають, що українсько-китайські стосунки не переривалися впродовж тривалого історичного процесу й до сьогодні країни виявляють обопільний інтерес, наповнюючи їх новим змістом та ідеями.

Китай став однією з перших країн світу, яка вже 27 грудня 1991 р. визнала незалежну Україну, а у січні 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини. Відтоді обидві держави демонстрували високий рівень двосторонніх контактів та прагнення до поглиблення співпраці в усіх галузях. Із перших кроків це співробітництво переконливо набуло багатоаспектного характеру, взаємопізнання культур двох великих цивілізацій: китайської та східнослов'янської, стрижнем якої є українська.

Автори праці, характеризуючи початковий період відносин у період незалежності України, зазначають, що саме у цей час українсько-китайські взаємини стрімко розвивалися, і пов'язано це було з активним політичним діалогом на найвищому рівні, створенням необхідної договірно-правової бази та практичним здійсненням досягнутих домовленостей у різних сферах співпраці: торговельно-економічній, військово-технічній, науково-освітній,

культурній тощо (с.218). За 25 років співробітництва (1992–2017 рр.) між Україною та Китаєм склалася певна система відносин, яка, за словами керівників обох держав, має визначення поглибленого стратегічного партнерства. Політико-правову базу двосторонніх взаємин становлять понад 300 документів різного рівня. Не лише Київ і Пекін, а ще 12 міст з обох сторін мають партнерські відносини. Понад 90 міжрегіональних угод, меморандумів та протоколів різних суб'єктів відносин визначають перспективи взаємодії обох держав і народів (с.18). Китай став одним із найбільших торговельних партнерів України.

Четвертий розділ праці має назву «Китайсько-українське співробітництво в економічній та енергетичній сферах». Тут зроблено успішну спробу охарактеризувати результати взаємовідносин Китаю та України у зазначеній галузі, визначити їх перспективи в контексті проекту «Один пояс, один шлях», з'ясувати проблеми та шляхи їх подолання у залученні китайських інвестицій у вітчизняну економіку. Можна погодитися з твердженням українських фахівців, що нині «вкрай важлива активізація двостороннього торговельно-економічного співробітництва, різке збільшення припливу китайських інвестицій і використання технологічних і фінансових можливостей Китаю для модернізації української економіки» (с.271). Зазначається, що участь України у глобальних прагненнях Китаю, зокрема в ініціативі «Один пояс, один шлях», що спрямована на відродження Великого Шовкового шляху, який свого часу з'єднав Китай із країнами Європи, має великі перспективи. І неабияку роль тут відіграє географічне розташування нашої країни. Участь у цьому проекті дозволяє розраховувати на потужну, у першу чергу фінансову, а також технологічну підтримку з боку Китаю (с.375–376).

Зазначимо, що розвиток українсько-китайського співробітництва дедалі більше стає багатосекторальним. У цьому зв'язку значний інтерес викликає наступний розділ – «Китайсько-українське співробітництво у сфері науки та освіти». Дослідники наводять чимало яскравих і маловідомих фактів про співпрацю України й Китаю у сфері вищої освіти, науково-технічного співробітництва між НАН України та науковими організаціями, промисловими підприємствами, комерційними структурами китайської провінції Шаньдун. У цьому контексті заслуговує на увагу цікавий фактологічний матеріал щодо участі за роки незалежності інститутів НАН України в розбудові технопарків у Китаї, опанування китайськими фахівцями українських методик досліджень і технологій, сприянні розвитку сучасної ракетно-космічної галузі Китаю тощо (с.379). Акцентується увага на створенні при закладах вищої освіти України інститутів Конфуція, в яких викладається китайська мова: Луганському національному педагогічному університеті ім. Т.Шевченка (2007 р.), Київському національному університеті ім. Т.Шевченка, Харківському національному університеті ім. В.Каразіна (2008 р.), Південноукраїнському національному педагогічному університеті ім. К.Ушинського (2012 р.), Київському національному лінгвістичному університеті (2013 р.).

Завершує монографію сьомий розділ, в якому предметно представлено китайсько-українське співробітництво у сфері культури. Оригінальністю

відзначається другий параграф розділу – «Анімація та комп'ютерні ігри: китайська локалізація» (с.349–357), в якому розкрито розвиток анімації й комп'ютерних ігор як одного з напрямів культурної політики та однієї з моделей галузі культурної індустрії. Дослідники роблять висновок, що «анімація як індустрія має такі особливості, як великий масштаб виробництва (зокрема за числом фірм та працівників), який поступається тільки американському; об'ємний ринок, найбільший у світі; зрілі механізми ринкового регулювання галузі з меншим, ніж у інших, втручанням держави, ліберального ціноутворення та позбавлений від явищ монополізму вільної конкуренції; досить розвинена правова система з відпрацьованими інструментами захисту прав на інтелектуальну власність». Можна погодитися з визначенням, що «анімація – це не тільки основа, яка об'єднує діяльність у сфері анімації, – це акт творчості мистецького, літературного, культурного, музичного, архітектурного або креативного змісту. Ця сфера виробляє твори, які також є культурним продуктом, видом виробництва анімаційного товару або відповідної послуги» (с.349). Представлені матеріали в галузі культурної економіки Китаю відкривають нову сторінку, перспективні напрями й можливості щодо співпраці між КНР та Україною.

Представлене монографічне дослідження вчених України та Китаю є важливою віхою в новітній історіографії, першою спільною науковою роботою двох країн із розкриття українсько-китайських відносин сучасності, їх стану та перспектив у всесвітньо-історичному контексті.

Позитивно оцінюючи рецензоване видання, хотілося б висловити деякі побажання. На нашу думку, у такій комплексній праці варто було подати окремим розділом теоретико-методологічні засади вивчення встановлення й розвитку українсько-китайського співробітництва сучасності, особливо це торкається історіографії проблеми та понятійно-категоріального апарату, що дозволило б глибше і предметніше осмислити, зрозуміти поставлені науково-дослідницькі завдання. Розглядаючи історичні та політичні передумови становлення українсько-китайських відносин доцільно ширше показати радикальні зміни, які відбулися у світі, що й зумовило створення якісно нової системи міжнародних відносин і, відповідно, новітню модель взаємодії між обома країнами нині.

Видання стане у пригоді всім, кого цікавить історія Китаю, світу, розвиток українсько-китайських відносин, сучасні політика й міжнародні відносини. Книга цінна також усім, хто цікавиться історією України у світовому контексті. Уважаємо, що, попри можливість читання електронного варіанта, монографію слід видати більшим накладом, забезпечити освітні заклади України, в яких природно зростає інтерес до вивчення Китаю, як і кількість китайських студентів.

Леся Алексівець (Тернопіль)
Микола Алексівець (Тернопіль)

ХРОНІКА

Ольга Морозова (Миколаїв)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «1919 рік В ІСТОРІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ДО 100-РІЧЧЯ ПРОГОЛОШЕННЯ ЗЛУКИ УНР І ЗУНР»

Традиційно 6–9 червня 2019 р. у Чорноморському національному університеті ім. Петра Могили проходить Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум: стратегії країн Причорноморського регіону в геополітичному просторі». Мета форуму – обмін міжнародним досвідом щодо актуальних проблем усіх сфер суспільного життя. Цього року в його рамках за ініціативою науково-дослідного інституту полоністики й кафедри історії ЧНУ ім. П.Могили відбулася Міжнародна наукова конференція «1919 рік в історії Центрально-Східної Європи: До 100-річчя проголошення злуки УНР і ЗУНР».

Стимулом для проведення заходу стало те, що Центрально-Східна Європа – це особливий регіон Європейського континенту й цілого світу, так звана «серцевина Євразії». Територія Центрально-Східної Європи відіграла ключову роль у подіях першої половини ХХ ст. як центр дестабілізації і джерело конфлікту... 1919-й рік став визначальним для провідних країн регіону. Відбулося підписання Версальського мирного договору, що визначав систему міжнародного устрою в післявоєнному світі, почалася Паризька мирна конференція, на якій порушувалося питання визнання Української Народної Республіки, українсько-польського кордону тощо, було проголошено злуку Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки, що знаменувало собою становлення незалежної соборної української держави.

Треба відзначити, що впродовж останніх років проблема Центрально-Східної Європи не залишається поза увагою фахівців. Відбулися міжнародні заходи, на яких порушувалися питання політичних, суспільних і культурних змін у регіоні: «Соціальні та політичні трансформації у Центральній та Східній Європі (1917–2017): чинники, досягнення, проблеми» (Одеса, 28–29 червня 2017 р.); «Центральна й Східна Європа: сто років змін, (Перемишль, 5–6 липня 2018 р.); «1918 рік в Литві й Польщі з суспільної перспективи: історія, політика, культура» (Вільнюс, 20–21 червня 2018 р.); «Спільна спадщина: Річ Посполита в історичній думці народів Центрально-Східної Європи ХІХ і ХХ ст.» (Дрогобич, 27–28 вересня 2018 р.); «1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності» (Харків, 27–28 вересня 2018 р.). Тема потребує подальшого глибокого вивчення й обговорення.

Організатори конференції винесли на обговорення такі питання: Центрально-Східна Європа в історії й історіографії; 1919-й рік в історичній ретроспективі та перспективі; Версальський мирний договір: історичні, юридичні, політичні й міжнародні аспекти; міжнародні відносини післявоєнного світу; діяльність Паризької мирної конференції; українське питання у світовій геополітиці та міжнародних відносинах після завершення Першої світової війни; Українська Народна Республіка і проблема її визнання; українсько-польські відносини початку ХХ ст.; проблема українсько-польського кордону; процес українського державотворення; злука УНР і ЗУНР; перспективи становлення незалежної України.

У науковому заході взяли участь 39 фахівців із нашої країни (Миколаїв, Одеса, Київ, Черкаси), а також Польщі, Угорщини. Українські учасники представляли Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Одеський національний морський університет, Одеський державний аграрний університет, Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського, Черкаський державний технологічний університет, Державний архів Миколаївської області, Державний архів Черкаської області, Державну прикордонну службу України, Національний заповідник «Софія Київська». Польщу представляли співробітники Інституту національної пам'яті й Академії військового мистецтва (Варшава), інститутів історії та політичних наук і міжнародних відносин Ягеллонського університету, інституту історії Університету ім. Адама Міцкевича й Вищої школи суспільних наук (Познань), інституту історії Університету гуманітарних та природничих наук ім. Яна Длугоша (Ченстохова), Університету ім. Марії Кюрі-Склодовської (Люблін), інституту міжнародних відносин і політології Східноєвропейської вищої державної школи (Перемишль), Державного архіву в Пйотркові-Трибунальському тощо. Угорщину представляв докторант кафедри новітньої історії Сегедського університету.

Співорганізаторами конференції виступили генеральне консульство Республіки Польща в Одесі, Миколаївське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, Державний архів у Пйотркові-Трибунальському, Державний архів Миколаївської області, Університет гуманітарних та природничих наук ім. Я.Длугоша.

Роботу конференції відкрив д-р техн. наук, професор, ректор Чорноморського національного університету ім. П.Могили *Леонід Клименко*. Із вітальним словом до учасників звернувся віце-консул Республіки Польща в Одесі *Лукаш Вінни*. Д-р габіліт., професор, завідувач кафедри новітньої історії Університету гуманітарних та природничих наук ім. Я.Длугоша *Анджеј Стройновський* виголосив доповідь «Традиції багатонаціональної Речі Посполитої і концепція національних держав на Версальській конференції». Виступ викликав жваву дискусію серед учасників.

На секційних засіданнях було виголошено концептуально важливі доповіді. *Ольга Гайдай* (Миколаїв) – стосовно діяльності польської меншини у Центральній Раді; *Ольгерд Гротт* (Краків) зосередив увагу на баченні взаємин між титульними націями на шпальтах «Польсько-українського бюлетеня»; *Марек Жила* (Варшава) проаналізував результати польсько-української військової співпраці; *Пьотр Кжиковський* (Варшава) – стратегічну думку в політиці безпеки незалежної України; *Юрій Котляр* (Миколаїв) ознайомив з історією Херсонської дивізії УНР (грудень 1918 – лютий 1919 рр.); *Іренеуш Пьотр Май* (Краків) представив бачення незалежної України в політичній думці польських діячів прометеїзму; *Йоанна Май* (Лодзь) висвітлила діяльність лідерів Індійського національного конгресу в умовах політичних

змін у Центральній та Східній Європі на початку ХХ ст.; *Ольга Морозова* (Миколаїв) звернула увагу на значенні 1919-го року в історії Центрально-Східної Європи й України, зокрема ідеї соборності; *Адам Перлаковський* (Краків) розповів про польсько-литовську Річ Посполиту й козащину в нову епоху на основі історіографічного доробку В.Конопчинського; *Славомир Пьотровський* (Варшава) зосередився на польській зовнішній політиці щодо країн Балтії в період міжвоєнного двадцятиліття; *Тадеуш Срогоси* (Ченстохова) порушив питання діяльності делегатів та експертів польської делегації на мирній конференції в Парижі (1919–1920 рр.).

Цікаві за змістом і проблематикою повідомлення представили також *Аліція Адамус* (Ченстохова) «Юліан Філіпович – солдат Війська польського – військова біографія до 1939 р.», *Дмитро Бондаренко* (Сегед) «Реставрація монархії у Фінляндії (1918) та Угорщині (1919) в результаті антибільшовицьких війн: Порівняльний аналіз», *Мацей Губка* (Пйотркув-Трибунальський) «Проблеми реконструкції незалежної польської державності з перспективи Пйотркувського краю», *Даріуш Злотковський* (Ченстохова) «Проти cholera morbus – подвійний заповіт доктора Адольфа Стерна (1831 і 1861) як духовне і матеріальне підсумування життя», *Тетяна Клименко* (Черкаси) «Видатні дипломати Української Народної Республіки – уродженці Черкащини», *Валентин Лазуренко* (Черкаси) «Українське фермерство доколгоспного періоду у лещатах радянського тоталітаризму», *Лариса Левченко* (Миколаїв) «Лідія Хрисанфівна Покровська – дружина першого адмірала України», *Томаш Матушак* (Пйотркув-Трибунальський) «Про важкі початки державної архівної служби до 100-річчя підписання указу про організацію державних архівів і догляду за архівами», *Наталія Мелінчук* (Миколаїв) «Історія іспанської філології в університетах Німеччини (XVI–XXI ст.)», *Марек Миколайчик* (Познань) «Витоки польської незалежності у відносинах американського посла Г.Гібсона», *Ірина Міронова* (Миколаїв) «Земельна реформа Директорії УНР 1919 р.», *Микола Михайлуца* (Одеса) «Українське населення Ізмаїльського і Аккерманського повітів Бессарабії у міжвоєнні десятиріччя (1919–1939 рр.)», *Норберт Моравець* (Ченстохова) «Ідея української незалежності та польсько-російський історіографічний дискурс XIX–XX ст.», *Владислав Пархоменко* (Миколаїв) «Акт соборності УНР та ЗУНР у спогадах Лонгіна Цегельського», *Інна Підберезних* (Миколаїв) «Азійсько-Тихоокеанський регіон у контексті світових країн-гігантів», *Олександр Серединський* (Миколаїв) «Червоний терор на Миколаївщині у 1919 році», *Євген Сінкевич* (Перемишль) «Здобутки та втрати української еміграції 1920-х років», *Кароліна Студницька-Мар'янчик* (Ченстохова) «Серадз під час нацистської окупації 1939–1945», *Рафал Тершак* (Ченстохова) «Функції президента Польщі й України – різниця, схожість й історичний контекст», *Наталія Трифонова* (Київ) «Українська Народна Республіка та проблема її визнання», *Інна Федорова* (Одеса) «Розвиток культури й освіти в Українській Народній Республіці», *Анна Чернецька-Габерко* (Ченстохова) «Пажимехи та їхні власники, або Історія місцевості з 1266 по 1939 рр.», *Наталія Шевченко* (Миколаїв) «ЦСЄ і Україна: сучасні геополітичні виклики для ЄС» та ін.

Захід було проведено на високому рівні, учасники обговорили низку актуальних проблем Центрально-Східної Європи. Вдалим видався науковий діалог між вітчизняними й іноземними фахівцями. В ухвалі конференції відзначено необхідність подальших розробок у напрямі дослідження Центрально-Східної Європи в Україні та за кордоном.

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ВЕРЕСЕНЬ 1939 р. У ДОЛІ ДЕРЖАВ ТА НАРОДІВ»
(до 80-річчя початку Другої світової війни)**

Науковий захід відбувся 18 жовтня 2019 р. у Східноєвропейському національному університеті ім. Лесі Українки (Луцьк). У роботі конференції взяли участь дослідники з нашої країни та з Польщі, які представляли академічні установи й заклади вищої освіти. Організаторами виступили Волинська обласна рада, Волинська обласна державна адміністрація, Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки, Волинський «Меморіал» ім. В.Стуса, а партнерами – центр дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Волинський краєзнавчий музей, Волинська обласна бібліотека для юнацтва. Учасників конференції привітали заступник голови Волинської обласної ради *Роман Карлюк*, декан факультету історії, політології та національної безпеки Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки д-р іст. наук *Анатолій Шваб*, голова Волинського «Меморіалу» ім. В.Стуса *Олександр Жук*, консул генерального консульства Республіки Польща в Луцьку *Марек Запур*.

На першому засіданні, яке модерував д-р іст. наук Анатолій Шваб, розглядалися суспільно-політичні передумови початку війни та бойові дії у західному регіоні України у вересні 1939 р. Д-р габіліт. *Войцех Влодаркевич* (Військово-технічна академія, Варшава) реконструював бої збройних сил і прикордонних частин Польщі проти німецької та радянської армій на Волині, відзначивши, що протистояння тривало ще й на початку жовтня, а тому «вересневу» кампанію сучасна польська історіографія означає польською кампанією 1939 р. Його колега д-р *Адам Останек* (Військово-технічна академія, Варшава) представив оригінальний картографічний матеріал про тогочасні воєнні операції на Волині. Д-р іст. наук *Руслана Давидюк* (Рівненський державний гуманітарний університет) проаналізувала ставлення військово-політичної еміграції Української Народної Республіки до початку Другої світової війни, показала репресії радянських силових структур щодо її діячів на Волині в 1939–1941 рр.

На другому засіданні, яке вів д-р іст. наук Микола Литвин (Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України), обговорювалися геополітичні наслідки «золотого вересня» 1939 р. Зокрема д-р юрид. і канд. іст. наук *Володимир Макарчук* (Національний університет «Львівська політехніка») дав правову оцінку вступу Червоної армії на територію Східної Галичини й Волині. Доповідач вважає це інкорпорацією зазначених теренів до складу УРСР. Д-р іст. наук *Ігор Льюшин* (Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Київ; Варшавський університет) показав, як політика радянзації вплинула на перебіг українсько-польських міжнаціональних відносин, активізацію польського збройного підпілля на Волині.

Учасники третього засідання, яке модерував д-р юрид. і канд. іст. наук Володимир Макарчук, актуалізували засоби й методи політики радянзації в 1939–1941 рр. Д-р іст. наук *Володимир Баран* (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки) реконструював перебіг чотирьох масових депортацій населення

у західних областях України в 1940–1941 рр., зауваживши, що більшу половину депортованих становили поляки – колишні урядовці, підприємці, жандарми та ін. Канд. іст. наук *Микола Кучерепа* (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки) проаналізував політичну боротьбу, опір української й польської опозиції радянській тоталітарній системі.

На четвертому засіданні, де керував канд. іст. наук *Микола Кучерепа*, розглядалися проблеми пам'ятання, політики пам'яті щодо Другої світової війни. Зокрема д-ри іст. наук *Микола Литвин* (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), *Оксана Каліщук* (Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки) проаналізували, як події возз'єднання/приєднання/окупації/інкорпорації 1939–1941 рр. відобразилися у суспільній свідомості українців і поляків, політиці пам'яті УРСР, Польщі, незалежної України. *Олександр Жук* розповів про пам'яткоохоронну діяльність Волинського «Меморіалу» щодо вшанування жертв Другої світової війни.

Доповідачам, дискусантам і гостям конференції було презентовано нові видання – книги д-ра політ. наук *Владислава Гриневича* «Червоний імперіалізм: Друга світова війна і громадська думка в Україні, 1939–1941» (2019 р.), д-ра іст. наук *Людмили Стрільчук* та канд. іст. наук *Андрія Нінічука* «Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах» (2019 р.), а також документальні видання про Другу світову війну, які вийшли друком за сприяння генерального консульства Республіки Польща в Луцьку. Учасники конференції мали можливість ознайомитися з підготовленою Українським інститутом національної пам'яті виставкою про Україну та українців у Другій світовій війні, побувати в Луцькому замку й музеях міста.

**V НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В НІМЕЧЧИНІ ТА УКРАЇНІ
ПІСЛЯ 1945 р.» Й ЧЕРГОВИЙ ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР
НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ
ДЛЯ МОЛОДИХ ДОСЛІДНИКІВ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
МІЖ 1939 І 1950 рр. В АВТОБІОГРАФІЧНИХ ДОКУМЕНТАХ»**

Створена в лютому 2015 р. Німецько-українська комісія істориків активно працює у широкому тематичному спектрі з метою стимулювання фундаментальних досліджень проблематики, що становить спільний інтерес, а також популяризації історичних знань у суспільстві. Засідання комісії й відповідні наукові заходи проводяться щороку по чергово в Україні та Німеччині. Цьогоріч у перший місяць осені під її егідою в нашій країні відбулися наукова конференція (5–6 вересня, Дніпро) і практичний семінар (7–10 вересня, Київ).

Конференція проводилася у залах Українського інституту дослідження Голокосту «Ткума». У ній узяли участь майже 40 фахівців з України, Німеччини, Швейцарії, Швеції, Франції, Польщі. Темою першої панелі, яку модерував Я.Грицак (Львів), стало формування й реформування пам'яті про Другу світову війну. У доповіді *В.Гриневича* (Київ) «Шок від пакту», заснованій на джерелах радянських органів держбезпеки, простежується трансформація і широкий реєстр настроїв різних верст місцевого населення у зв'язку з укладанням договору про ненапад між СРСР та Німеччиною. При цьому аргументовано доведено, що радянський ментальний простір насправді був зовсім не таким уніфікованим і запрограмованим «згори», як прийнято було вважати і як це подавала пропаганда. Значна частина суспільства цілком адекватно оцінювала міжнародну ситуацію, причини, що її породили, дії керівників СРСР та інших держав, котрі вели підготовку до «Другої імперіалістичної війни». *Н.Гончаренко* (Київ) проаналізувала зміст навчальних програм з історії УРСР і СРСР під кутом зору концептуального контенту ключових подій, що формували каркас радянської моделі колективної пам'яті – «Великої Жовтневої соціалістичної революції» та «Великої Вітчизняної війни», а також простежила зміну концепції історії України, тематичного наповнення, термінологічного апарату, періодизації Другої світової війни, інтерпретації складних сторінок минулого в підручниках 1990–2000-х рр., реконструкцію міфу «Великої Вітчизняної війни» та спротив «лівих сил» цьому процесу, спроби «продлонгації» радянських рудиментів. У рефераті *О.Гончаренко* (Київ) «Ресовєтизація» та «декомунізація» офіційного дискурсу в політиці пам'яті України (2010–2015): підгрупи, послання, рецепція» значну увагу приділено теоретичним аспектам проблеми, зокрема визначенню змістового наповнення терміна «офіційний пам'яттєвий дискурс». Крім того, розглянуто ключові моменти еволюції історичної політики у вказаний час. У коментарі *М.Шульце-Весселя* (Мюнхен) йшлося про роль лідерів Третього Райху та СРСР у розв'язанні Другої світової війни, особливості історичної пам'яті, що формувалася під впливом Першої світової, основні лінії польсько-радянської конфронтації, що до певної міри позначалися на зближенні позицій А.Гітлера і Й.Сталіна в «польському питанні», а також сучасну політику пам'яті у ФРН, зокрема її підручниковий сегмент.

Другу панель – «Спогади в публічному просторі: музеї та громадські місця» (модератор Р.Вульпіус, Берлін) – відкрила доповідь *А.Гассельманн* (Базель), в якій окреслено роль радянських музейників у формуванні пам'яті про Другу світову війну. Указуючи на суттєві відмінності між реаліями, з одного боку, та форматом і змістом репрезентації війни музейними засобами, – з іншого, дослідниця наголосила на тому, що музейний нарратив у СРСР був гомогенним, а центральні музейні установи цього профілю стали менторами, котрі визначали спрямування експозиційних рішень для місцевих музеїв. *Д.Козлова* (Єна) привернула увагу до музейного нарративу й пам'яті про події 1939–1945 рр. у незалежній Україні, виокремивши кілька тенденцій у переформатуванні мнемонічного простору: співіснування, конкуренція та контрверсійність різних моделей пам'яті; експериментальні форми перегляду минулого; примирення з історичною спадщиною; наявність гібридного типу музейного нарративу. *П.Долганов* (Рівне) побудував свій виступ на характеристиці меморіального ландшафту Рівного, яскраво проілюструвавши основні маркери конкуруючих нарративів про Другу світову війну. Коментарі *П.Барвінської* (Одеса) стосувалися переважно проблем методологічного забезпечення музейної репрезентації війни та причин заангажованого втручання в меморіальний простір.

Третя панель (модератор Ю.Шаповал, Київ) цілком присвячувалася пам'яті про Голокост. Один із найменш вивчених аспектів у своїй доповіді «Пам'ять та документи про порятунок євреїв в Україні під час Голокосту: між міфами і фактами» розглянув *І.Щупак*. Зупинившись на термінологічних проблемах, дослідник виклав причини замовчування Катастрофи єврейства в радянській історіографії, розкрив технології та наслідки міфологізації цього явища. У повідомленні *К.Будз* (Київ) висвітлено роль греко-католицької церкви в порятунку євреїв, а також способи подолання травматичного досвіду через мемуари та усні свідчення. *А.Венгер* (Дніпро) поділився особливостями методики інтерв'ювання й результатами аналізу оповідей останніх праведників народів світу в м. Київ. Цей цікавий проект охоплював три категорії людей: жертв, свідків, рятівників. Його матеріали ввійшли до електронної бази даних «Онлайн-архів усних історій». *Г.Гаусманн* (Регенсбург), коментуючи реферати, указав на межі зіставності досвіду жертв, спостерігачів і рятівників, а також сегрегацію спогадів респондентами, необхідність порівняння українського та світового досвіду порятунку євреїв й пошуку гідного місця для інтеграції образу «нового героя» – рятівника в науковий і пам'яттєвий дискурс.

У центрі дискусій на четвертій панелі (модератор К.Струве, Галле) перебували релігійні інституції в період Другої світової війни. Візію «релігійного відродження» в окупаційний період очима вірян церкви християн віри євангельської реферував *А.Щелкунов* (Дніпро). Мнемонічний вимір релігії в континуумі спогаду й особистого досвіду переживання війни став об'єктом аналізу *Ю.Юрчук* (Стокгольм). *І.Щупак* у своєму коментарі наголосив: незважаючи на те, що жертви війни та окупації належали до різних конфесій і віросповідань, їхній травматичний досвід має схожі риси й позначений високою емоційною інтенсивністю.

Спеціальна доповідь *О.Лисенка* (Київ) «Пам'ять про Другу світову війну в Україні: між політикою і рефлексією» передувала п'ятій панелі. Її модерував М.Резнік (Варшава). *Г.-К.Петерсен* (Ольденбург) схарактеризував пам'ять про німецьку й радянську політику в роки війни в Україні з перспективи віктимного нарративу етнічних

німців у Росії та Бессарабії. *В.Меєр* (Гайдельберг) розповіла про особливості комунікації між різними «агентами увічнення пам'яті» 3 тис. радянських військовополонених у Гудендорфі, а саме окупаційними адміністраціями СРСР та Великобританії, остання з яких не опікувалася меморіалом убитих радянських бранців. *А.Погорелов* (Миколаїв) подав реконструкцію залучення й використання українських дівчат до роботи у школі Гітлер'югенда (кухонними працівницями, прибиральницями, обслугою, персоналом у казино). *Р.Вульпіус* (Берлін) зазначила в коментарях, що досвід кожної великої або малої групи учасників/сучасників війни слід уважати унікальним, самодостатнім, що перетворює його на повноцінний об'єкт досліджень.

У фокусі учасників шостої панелі (модератор *П.Барвінська*) постав індивідуальний вимір пам'яті про війну як предмет «case studies». На підставі мемуарів німецького ботаніка професора *Г.Вальтера* *О.Корзун* (Вінниця) розкрила деякі «зони співпраці» німецьких та українських учених у період окупації України. *О.Хом'як* виголосила реферат на тему «Особисте vs. колективне: як та чому Роман Колісник, ветеран дивізії ваффен-СС «Галичина», став дивізійним істориком». У коментарях *Я.Грицака* акцентовано увагу на специфіці й неоднозначності особистого досвіду, суб'єктивного погляду на війну та складності його дифузії до офіційних моделей пам'яті.

Сьома панель – «Пам'ять про спротив, пам'ять про колаборацію» (модератор *Ю.Шерер*, Париж) – супроводжувалася гострими дискусіями. *М.-П.Бухгольц* (Майнц) спробував здійснити проєкцію пам'яті про комуністичний рух Опору на прикладі молодіжної підпільної організації «Молода гвардія» в м. Краснодар. Дослідник розкрив спосіб, завдяки якому музейний пафос передає технологію міфологізації. *Ю.Радченко* (Харків) показав, яким постав образ німецьких офіцерів Українського легіону самооборони в повоєнних наративах. *К.Струве* (Берлін) прокоментував доповіді під кутом зору сучасного правового поля й моральних оцінок колабораціонізму, зокрема в тих випадках, коли це супроводжувалося воєнними злочинами і злочинами проти людства.

Під час конференції відбулася презентація книги *В.Гриневича* «Червоний імперіалізм: Друга світова війна і громадська думка в Україні: 1939–1941».

7–10 вересня в Національному музеї історії України у Другій світовій війні проходив черговий практичний семінар Німецько-української комісії для молодих дослідників на тему «Історія України між 1939 і 1950 рр. в автобіографічних документах». Учасників привітало керівництво музею в особі заступниці гендиректора *Л.Легасової*, яка ознайомила гостей із головною експозицією.

Відкрили захід доповіді кураторів семінару з німецького й українського боків – *Р.Вульпіус* «(Авто)-біографії та мемуари як акт соціальної комунікації», *О.Лисенка* «Приклад біографічного доступу до історії Другої світової війни в Україні: пізнавальні можливості та проблеми інтерпретації», в яких ішлося про загальні теоретичні й методологічні аспекти досліджень у цій царині, найбільш продуктивні зони докладання зусиль фахівців та деякі найпомітніші результати роботи.

Перша тематична дискусія – «Автобіографічні документи як історичне джерело і різні стадії їхньої обробки» – складалася з двох доповідей. *В.Сімперович* і *В.Третяк* (Київ) репрезентували его-джерела з фондів Національного музею історії України у Другій світовій війні, а *Ю.Ніклас* (Мюнхен) проаналізувала автобіографічні документи як музейні експонати на прикладах колекційних матеріалів цього

меморіального комплексу, подавши своєрідний дослідницький погляд ззовні. Із розлогою експертною доповіддю виступив *К.Беркгоф* (Амстердам), котрий сфокусував увагу на особливостях уведення в науковий обіг джерел особистого походження загалом та автобіографічних зокрема.

Друга тематична дискусія зосереджувалася на з'ясуванні потенціалу та меж використання автобіографічних документів. *В.Горобець* (Київ) презентував проект «Непрочитані листи 1941-го: епістолярний монолог з минулого». Дослідник розкрив пізнавальні можливості колекції листів, які у зв'язку з початком війни так і не були відправлені з Кам'янця-Подільського й, зрештою, опинились в Австрії, звідки їх передали Національному музею історії України у Другій світовій війні.

Тематичну дискусію на тему «Саморефлексія поведінки у кризових ситуаціях» *А.Пикало* (Харків) відкрив презентацією «Стратегії поведінки населення в умовах нацистської окупації України в усних історіях про Голокост в Україні». *Й.Шпор* (Берлін) простежив, як у місцевих джерелах пам'яті закарбовувалося сприйняття мешканцями України зламу у війні 1943–1944 рр. На матеріалах Барської округи *А.Усач* розкрив проблему колабораціонізму та «остаточного розв'язання єврейського питання» нацистами на захоплених українських землях.

З експертною доповіддю виступив *М.Блеквел* (Деланд, шт. Флорида). Американський дослідник розповів про режимні заходи радянської влади одразу після вигнання німецьких окупантів, реакцію мешканців на жорсткі нормативно-правові обмеження, провів паралелі з німецьким «новим порядком» на зайнятих територіях.

Наступна дискусія точилася довкола того, як окремі індивіди та соціальні когорти репрезентують себе в автобіографічних джерелах. *О.Красько* (Харків) дослідила становище університетських викладачів під час Другої світової війни крізь призму еґо-документів. *К.Моніх* (Гамбург) описала досвід перебування німецького дослідника доісторичного та ранньоісторичного часів В.Маттеса в Радянському Союзі в 1942–1943 рр.

Голод і стратегії виживання в автобіографічних документах стали темою останньої дискусії. *Л.Екль* (Берлін; Вупперталь) оприлюднила реферат «Голод у Києві: Голодомор 1932–1933 рр. як масштаб і лінія конфлікту в поводженні зі зловживаннями під час німецької окупації 1941–1943 рр.». *О.Геха* (Житомир) підійшла до розкриття цієї теми, відштовхуючись від автобіографічної книги *Л.Волинського* «Крізь ніч», в якій автор висвітлює стратегії виживання радянських військовополонених.

У вільний від засідань час учасники семінару ознайомилися з матеріалами музейних експозицій, відвідали меморіал у Бабиному Яру, оглянули зі спеціальною екскурсією Київ. Захід засвідчив високий рівень зацікавлення молодих дослідників проблематикою Другої світової війни та, водночас, нагальну потребу грантової підтримки їхніх проєктів.

XX ЗАГАЛЬНИЙ З'ЇЗД ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Ювілейний загальний з'їзд польських істориків відбувся 18–20 вересня 2019 р. в Любліні. Такі зібрання проходять раз на п'ять років і ведуть свій початок від першого, ще за часів Австро-Угорщини, краківського з'їзду 1880 р. Відомо, що історії у сучасній Польщі надається особливе місце, а історики користуються повагою у суспільстві й відчують постійну опіку з боку державної влади, яка розуміє (часом навіть занадто прямолінійно) вагу історичного знання та соціальної пам'яті в консолідації громадянства. Традиційно організатором історичного середовища в Польщі виступає потужне своїми членами й науковими здобутками Польське історичне товариство, котре веде родовід від створеного 1886 р. у Львові Історичного товариства. Авторитет польських істориків на міжнародній арені був і залишається дуже високим, свідченням чого стало обрання їхніх представників головами Міжнародного комітету історичних наук, а також заплановане на 2020 р. проведення в Познані Міжнародного конгресу історичних наук (уперше цей форум відбуватиметься в одній із посттоталітарних країн).

І цього разу організатором з'їзду в Любліні виступило Польське історичне товариство, а також Університет ім. Марії Кюрі-Склодовської й Католицький університет ім. папи Івана Павла II. Офіційним патроном зібрання став президент Польщі Анджей Дуда, а почесний комітет очолив прем'єр-міністр Матеуш Моравецький. Оргкомітетом з'їзду керував відомий польський методолог Ян Поморський.

Загалом учасниками наукового форуму стали понад 900 професійних істориків, учителів, музейних та архівних працівників, студентів. Аудиторію тепло привітали високопосадовці – від віце-прем'єра й міністрів до мера Любліна. Президент Польщі вручив великій групі істориків державні нагороди. Як завжди, з'їзд супроводжували численні виставки, презентації, концерти, покази кінофільмів. Не можна не згадати, що форум проходив у розташованих у самому середмісті нещодавно збудованих, обладнаних за останнім словом техніки приміщеннях Центру зустрічі культур і Конференційного центру.

Але головною новацією люблінського з'їзду істориків усе ж таки було інше, а саме організація та зміст. Оргкомітет на чолі з проф. Яном Поморським відійшов від традиційної практики секцій із численними доповідями й повідомленнями, віддавши перевагу панелям з однією – двома доповідями, підготовленими фахівцями з тематики, та обговоренню їх заздалегідь визначеними модераторами й коментаторами з числа спеціалістів. Це не означало обмежень у виступах інших зацікавлених учасників, натомість дозволило основний час роботи панелей, секцій відвести на обговорення та дискусію. Тож як доповіді, так і дискусії мали винятково фаховий характер.

З'їзд пройшов під гаслом відзначення 450-річчя Люблінської унії, яка створила на Європейському континенті особливу для давніх часів об'єднану державу – Річ Посполиту Обох Народів (Польське королівство й Велике князівство Литовське). Тому головним акцентом форуму стала панель «Спадщина Люблінської унії», яка й відкрила загальну програму. До неї ми ще повернемося, а тут ще відзначимо, що другою загальною панеллю була «Історія Польщі з перспективи жінок».

Інавгураційну доповідь на відкритті з'їзду виголосив проф. Ян Поморський. Вона заслуговує на окрему увагу. Назва «Могутність історії» підкреслювала, що сила

та вплив історії – у тому, що вона завжди продовжує жити у сучасності та визначає обрїї змін, які відбуваються. Історики виконують дуже важливу й відповідальну функцію ретранслятора культур. І те, наскільки фахово вони це роблять, впливає на взаємини між людьми, спільнотами. Сучасний мінливий світ диктує толерантне ставлення до «іншого» та його розуміння, а глобальні проблеми зближують людей у протистоянні негативним і небезпечним тенденціям, що виникають із нерозуміння взаємопов'язаності осіб, спільнот. Тому історикам належить висока місія виховання суспільств, а державам – проведення новочасної історичної політики, що спирається на наукові знання, а не на політичні інтереси окремих груп. Таке завдання – виклик для сучасних істориків, і відповіддю на цей виклик повинно стати їх включення в комунікативні зміни – інтернет, електронні лекції, книжки, заняття, виставки, презентації, інсталяції тощо. Модерні інформаційні можливості відкривають перед істориками необмежені можливості впливу, формування соціального капіталу майбутнього. Завдання істориків – упоратися з цим викликом, задля чого їм треба змінюватися самим і змінювати навколишній світ. Саме у цьому, на переконання доповідача, полягає «могутність історії».

Повертаючись до головної панелі з'їзду, присвяченої Люблінській унії, треба відзначити, що вона пройшла без доповіді, як вільна дискусія знаних істориків Польщі, Литви, Білорусі (прикро, що так, як і під час унії 1569 р., забракло «третього члена» Речі Посполитої – Русі-України, оскільки заявлений до виступу представник України проф. Ярослав Грицак не зміг приїхати в Люблін). Дискутантами стали *Юрате Кяупене* з Литви, *Генадзь Саганович* із Білорусі (нині проживає в Польщі), *Роберт Фрост* із Великобританії, *Даніель Бовуа* з Франції, *Норман Дейвіс* із Великобританії (фактично з Польщі) та *Губерт Лашкевич* із Польщі – усі знані історики, дослідники унії й тодішньої епохи, які дали відповіді на поставлені модератором запитання. У ході дискусії пролунали два головних погляди на спадщину унії (фактично їх більше): апологетичний («тріумфальний»), що звеличував сам цей акт та створення Речі Посполитої як ранньомодерної федерації, і критичний («трагедійний»), як поразку народів Литви, Білорусі, України. Виявилось, що розгляд та оцінка унії без чіткого визначення низки категорій («суверенність», «нація», «демократія», «федерація») неможливі, а більшість істориків розходяться в їх трактуванні й використанні. Єдине, у чому дискутанти дійшли згоди та на чому наголосив *Норман Дейвіс*, полягало в тому, що створена в результаті унії Річ Посполита була не тільки державою поляків, а також їхньою історією. Спадок цієї багатонаціональної держави належить усім народам, які її населяли та робили внесок у формування її культури. *Даніель Бовуа*, своєю чергою, підкреслив, що унія яскраво демонструє положення про те, як «добрі наміри» закінчуються «злими наслідками», а її (та й самої Речі Посполитої) історія сповнена міфами, котрі виникали в інші часи та з інших міркувань. Історикам доцільно пам'ятати, що не буває абсолютно «добрих» і геть «поганих» явищ. Зазвичай добро та зло поєднуються, і це змушує робити «серединний» вибір в оцінках, спростовувати одномірні характеристики-міфи, вигідні тим чи іншим політичним силам у різні історичні часи.

Не менш цікавою і змістовною стала друга головна панель – «жіноча». Вона проходила за аналогічним сценарієм, але без участі зарубіжних представників. Знані польські дослідниці й дослідники історії жінок (*Доброхна Калва*, *Агата Мірек*, *Марія Солярська*, *Анджей Шварц* та ін.) констатували, що жінка практично

не представлена у загальнопольському історичному дискурсі, у шкільних, університетських підручниках тощо. Ця прогалина, яку слід терміново виправляти, знижує інформативність і соціально-виховний ефект історичного знання, продовжує традиційну лінію ігнорування присутності жінки в польській історії.

Подібним чином, наскільки нам відомо, пройшли дискусії в усіх секціях, вони вирізнялися фаховістю і спрямованістю на майбутні дослідження. Традиційну зацікавленість викликала панель, присвячена методологічно-історіографічним проблемам («Яким шляхом іти до пізнання минулого? Польська історіографія між Х і ХХ з'їздами істориків»), котру зорганізували та в якій узяли участь знані польські історіографи *Рафал Стобецький, Кишишоф Заморський, Ева Доманська, Томаш Вісліч, Єжи Матерніцький, Павел Серженга* та ін. У дискусії пролунали критичні міркування щодо історіографічної спадщини «народної Польщі». Але водночас підкреслювалося, що й у роки ПНР польська історіографія, незважаючи на ідеологічний пресинг, залишалася в основному вірною фаховому ремеслу та нагромадила науковий доробок, який заслуговує позитивної оцінки. Нові тенденції у сучасному історієписанні пов'язані з тими чинниками, які сьогодні проявляються у світовій історіографії і привертають увагу до транснаціональних, глобальних проблем, змушують із тривогою дивитися в майбутнє.

Тут немає потреби (та й можливості) робити огляд усіх панелей і секцій люблінського форуму. Частина доповідей увійде до збірника «Пам'ятник з'їзду», який невдовзі повинен з'явитися друком. Зауважимо, що було репрезентовано панелі публічної історії, історії музеїв та архівів, а також головних періодів національної історії (треба додати теж істориків античності).

Загальний погляд на роботу з'їзду спонукає до кількох особливих спостережень. Практично вся вона була зосереджена навколо питань минулого Польщі, а проблематика всесвітньої історії залишилася «за бортом». Напевно тому також на форумі було не надто багато зарубіжних істориків, переважно запрошених індивідуально. Окрім згаданих вище, можна назвати ще *Ярослава Панека* з Чехії, *Їржі Кочана* зі Словаччини. Не зауважено жодного історика з Росії. Українці (*Леонід Зашкільняк, Леонід Тимошенко*) були тільки серед запрошених, а не активних учасників.

І наостанок кілька особистих міркувань. Польське історичне середовище здавна вирізняється організованістю й солідарністю, що, зрештою, дозволило йому ще в роки комуністичної влади успішно чинити спротив нав'язуванню тоталітарної ідеології. Залишається тільки констатувати, що в Україні таке середовище досі не сформоване. Польський приклад може бути корисним для вітчизняних істориків, тому що без фахового середовища рівень наукових студій залишається в повній залежності від державного чиновництва, а це несе великі небезпеки маніпуляції історією.

Напередодні люблінського з'їзду керівництво Польського історичного товариства й оргкомітет ухвалили звернення до громадськості під назвою «Велика зміна: Історія відносно викликів», в якому порушили важливе питання: як досліджувати зміни в історії? Відповідь наводиться словами знаного польського поета Збігнева Герберта (1924–1998 рр.): «Історія є в руках людини, яка випростувалася, повернула свою честь і гідність та не дасть себе принизити». Швидкі зміни, що відбуваються у світі сьогодні, заторкують також істориків, котрі повинні бути гідними цих змін і краще за інших бачити їх напрями та цілі.

IN MEMORIAM

МАРК фон ГАГЕН

15 вересня 2019 р. після важкої хвороби відійшов у Вічність історик із США, знаний фахівець з україністики, русистики та військової історії професор Марк фон Гаген. У кількох інтерв'ю американського вченого, записаних українськими колегами, викладено основні віхи його життєвої історії й інтелектуальної біографії¹.

Майбутній історик народився 21 липня 1954 р. в місті Цинциннаті (штат Огайо) в родині американського офіцера та австрійки, що належала до віденського середнього класу. Із дитинства він послуговувався двома рідними мовами – англійською та німецькою, що дозволяло сприймати навколишній світ із різних культурних обріїв. Недаремно професор згадував про свою мішану амери-

канську та європейську ідентичність, зокрема відзначав, що з юнацьких років не сприймав американську культуру як абсолют.

Військова кар'єра батька спричинилася до строкатої географії дитячих мандрів – Німеччина, Франція, Флорида, Колорадо. Завдяки цим переїздам на мапі його мовних практик і контактів з'явилася французька й іспанська мови. Ретроспективно оцінюючи тогочасний період мандрівного життя у середовищі військовиків історик гадав, що армія в більшості країн є «різновидом соціалістичної інституції», адже

¹ Некролог укладено за інтерв'ю М. фон Гагена та за іншими відкритими джерелами, як от: Марк фон Гаген: «Про себе я кажу: “Я став свідомим україністом”» (розмовляв Я.Грицак; підготував О.Гринчук) [Електронний ресурс]: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/mark-von-gagen>; Марк фон Гаген «Мій шлях до історії не був прямим» (розмовляв А.Портнов) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/intervyu/370mark>

державне забезпечення різними послугами та повсякденне буття вояка волею-неволею продукують колективний спосіб мислення.

Згодом настали часи студентського життя, культурних пошуків та експериментів. Спершу був католицький Джорджтаунський університет, згодом магістерські студії зі слов'янської літератури в Індіанському університеті у Блумінгтоні.

Ще у Джорджтаунському університеті М. фон Гаген обрав інтенсивний курс із російської мови. У 1975–1976 рр. він відвідував СРСР для студіювання російської в межах програм обміну з Ленінградським державним університетом, а також побував у Москві, Тбілісі, Таллінні, Ризі, Новгороді, Києві. За його визнанням, столицю тодішньої радянської України він сприймав крізь «російські окуляри».

Споглядання життя у СРСР згенерувало роздуми й питання. Як син військовика, котрий із дитинства спізнався з різними культурними середовищами, М. фон Гаген був вражений величезною кількістю людей в одностроях на тлі розміреного радянського повсякдення. Контраст із низкою західних країн був настільки разючим, що примусив замислитися щодо причин такої нечуваної милітаризації, котра впливала навіть на способи ухвалення рішень. Так постав за дум його майбутньої студії про будівництво Червоної армії та її розмаїту роль у новій державі, котра з'явилася як монографія в науковій серії видань Інституту Гаррімана².

У 1985 р. М. фон Гаген здобув ступінь доктора філософії з історії та гуманітарних наук у Стенфордському університеті у Каліфорнії. Відтоді він викладав у Стенфордському, Єльському, Колумбійському університетах, університеті штату Арізона, Вільному університеті Берліна, Вищій школі соціальних наук у Парижі та ін. Упродовж 1989–1992 рр. був асоційованим директором, а у 1995–2001 рр. – директором Інституту Гаррімана.

Викладацькі практики, співпраця й контакти зі студентами та авторами дисертаційних студій, які розробляли проблеми єврейської, згодом польської й української минувшини, компаративні запити щодо зіставлення імперської та радянської епох окреслили М. фон Гагену очевидні національні проблеми СРСР. Тож для допитливого інтелектуала з широким культурним горизонтом, який швидко реагував і завоював нові ідеї, урахував інші обставини й передумови, відкрилися цілі шари різних національних історій – польської, української, єврейської, російської, котрі приховувалися за зовнішніми імперськими чи радянськими шатами.

Сам М. фон Гаген зіставляв свій шлях осягнення Радянського Союзу як імперії з дослідницькими практиками і студіями А.Капшелера, котрий рухався від вивчення російської історії до української минувшини. Розпад СРСР та перші пострадянські роки спонукали його до нових рефлексій і спостережень. За його визнанням, відома стаття «Чи має Україна історію?»³, написана на початку 1990-х рр., була зачином до великої дискусії. На його думку, історія України являє своєрідну «лабораторію» для розгляду як ряду процесів державного та національного будівництва, так і компаративної історії загалом.

² *Hagen M., von. Soldiers in the Proletarian Dictatorship: The Red Army and the Soviet Socialist State, 1917–1930.* – Ithaca; New York, 1990. – XVIII, 369 p.

³ *Hagen M., von. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review.* – 1995. – Vol.54. – №3. – P.658–673.

В інтерв'ю М. фон Гагена, даному Я.Грицакові, історик наголошував, що прагне запропонувати «нові погляди на речі, на які люди дивляться в інший спосіб». Мабуть, якраз тому американський автор уподобав есеїстичну манеру викладу. Саме у цьому жанрі написано його працю про євразійську антипарадигму, перекладену російською мовою⁴. До формату «довгого есе» він відносив і свою студію про Україну та Галичину як європейське пограниччя часів Першої світової війни⁵.

В останні роки життя М. фон Гаген виявляв надзвичайну цікавість до творчої спадщини і трагічної біографії П.Христюка – українського есера, урядовця, автора знаної чотиритомної праці «Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920». Він метафорично називав П.Христюка своїм «інтелектуальним другом».

Професор О.Мотиль, який упродовж багатьох років знав М. фон Гагена, підкреслював, що він був особистістю із загостреним відчуттям моралі й етики, «чулий для людей ослаблених, відчужених, поневолених і понижених»⁶. Його моральний ригоризм був одним із ряду спонукальних мотивів, які продукували зацікавлення україністикою.

Утім не меншу роль відіграла багатоманітність культурних й інтелектуальних інтересів, а також творчі контакти з українськими вченими. Професор М. фон Гаген активно співпрацював із Ф.Сисином, О.Мотилем, Я.Грицаком, З.Когутом, А.Процик та ін.

М. фон Гаген відіграв поважну роль в організації та поширенні українських студій у західному академічному світі, зокрема в університетах, де викладав. Він прагнув запропонувати нові ідеї та концепції українським інтелектуалам, а також причинився до розбудови інституціональної діяльності низки відомих наукових осередків. Упродовж 2002–2005 рр. був президентом Міжнародної асоціації україністів, зокрема брав участь у VI конгресі МАУ 28 червня – 1 липня 2005 р. в Донецьку. Із 2009 р. М. фон Гаген очолював Асоціацію слов'янських, східноєвропейських та євразійських досліджень. Від 2013 р. був деканом філософського факультету Українського вільного університету в Мюнхені.

Крім того, М. фон Гаген був членом видавничих рад низки журналів, як-от «Ab Imperio», «Критика», «Slavic Review», «International History Review», «Україна модерна» та ін. На шпальтах «Українського історичного журналу» було видруковано кілька його текстів, присвячених переосмисленню радянської минувшини⁷ та проблемам українсько-російських взаємин першої половини ХХ ст.⁸

⁴ Хаген М. Империи, окраины и диаспоры: Евразия как антипарадигма для постсоветского периода // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. ст. (Библиотека журнала «Ab Imperio») / Под ред. И.В.Герасимова, С.В.Глебова, А.П.Каплуновского, М.Б.Могильнера, А.М.Семёнова. – Казань, 2004. – С.127–162.

⁵ Hagen M., von. War in a European borderland: occupations and occupation plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918. – Seattle, 2007. – XI, 122 p.

⁶ Мотиль О. In Memoriam: Марк фон Гаген (Пер. із англ. І.Спех) [Електронний ресурс]: <https://www.ufu-muenchen.de/uk/news/von-hagen>

⁷ Хаген М., фон. Проблеми сталінізму і переосмислення радянського минулого // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.88–100.

⁸ Хаген М., фон. Держава, нація та національна свідомість: російсько-українські відносини в першій половині ХХ ст. // Там само. – 1998. – №1. – С.122–131.

М. фон Гаген неодноразово відвідував Інститут історії України НАН України⁹, зокрема співпрацював і контактував із низкою співробітників. Він дотримувався свого реноме ініціатора дискусій та завжди намагався згенерувати нові візії щодо осмислення багатьох вузлових проблем східноєвропейської історії ХХ ст.

23 вересня 2015 р. професор М. фон Гаген прочитав у конференц-залі Інституту історії України НАН України лекцію з промовистою назвою «Голодомор і Голокост як “найвищі стадії” колоніалізму». Багатьом колегам запам’яталася його доповідь «Революція 1917 р. як революція гідності: імперський вимір та українська державність», виголошена 1 червня 2017 р. на міжнародній науковій конференції «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)», котра продукувала цікаві смисли та порівняльні паралелі¹⁰.

Марк фон Гаген закарбувався в нашій пам’яті як щирий, пристрасний і проникливий інтелектуал із креативними поворотами думки й оригінальним мисленням. Він збуджував увагу та породжував новітні думки, був добрим симпатиком українців, дорадником у наукових справах, зокрема справляв чималий вплив на академічне життя навіть тоді, коли змагався з нещадною хворобою. Вічна йому пам’ять!

Олексій Ясь (Київ)

⁹ Зустріч проф. Марка фон Гагена з директором Інституту історії України НАН України акад. В.Смолієм (22 вересня 2015 р.) [Електронний ресурс]: <http://history.org.ua/uk/post/183>

¹⁰ Наукова конференція до 100-річчя Української революції. Програма (1–2 червня 2017 р., м. Київ) [Електронний ресурс]: <http://www.memory.gov.ua/news/naukova-konferentsiya-do-100-richchya-ukrainskoi-revolutsii-programa>. Див. також: *Hagen M., von. The Imperial Turn, the Russian and Ukrainian Revolutions // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 1–2 червня 2017 р.) / Упор. В.Верстюк (відп. ред.), В.Скальський, Г.Басара-Тиліщак, В.Бойко. – К.; Чернівці, 2017. – С.31–69.*

НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

VI Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 18–21 вересня 2019 р. Програма та тези доповідей / Відп. ред. Д.Ващук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 90 с.

Академічна соціологія в Україні (1918–2018) / За заг. ред. В.Ворони; упор.: Т.Загороднюк, В.Резнік. – Т.1: Історія становлення та розвитку. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2018. – 526 с.

Академічна соціологія в Україні (1918–2018) / За заг. ред. В.Ворони; упор. Т.Загороднюк. – Т.2: Спогади, інтерв'ю, статті. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2019. – 345 с.

Архів ранньомодерної Української держави / Упор.: В.Брехуненко, І.Тарасенко. – Т.1: Документи колекції Олександра Лазаревського, ч.1. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2019. – 432 с. (серія «Документи Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії»)

Архів ранньомодерної Української держави / Упор. І.Синяк. – Т.2: Документи Ніжинського полкового суду 1736–1747. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2019. – 416 с. (серія «Документи полкових та сотенних судів і канцелярій»)

Архів ранньомодерної Української держави / Гол. ред. Г.Папакін; упор.: О.Заяць, Я.Федорук. – Т.3: Голінський M.Silva Rerum (1648–1665), ч.1 (1648–1649). – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2019. – 446 с. (серія «Джерела з історії Центрально-Східної Європи XVII–XVIII ст.»)

Верменич Я. Регіональна аналітика в Україні: сучасні дискурси соціогуманітаристики: Аналітична записка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 110 с.

Верменич Я. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 351 с.

Власов В., Кульчицький С. Історія України (рівень стандарту): Підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. – К.: Літера ЛТД, 2019. – 256 с.

Вялова Ю. Леон Василевський (1870–1936): постать політика у контексті польсько-українського діалогу / Відп. ред. О.С.Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 268 с.

Грушевський Михайло. Студії та джерела / Гол. редкол. І.Гирич. – Кн.1. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2019. – 510 с.

Грушевський Михайло. Студії та джерела / Гол. редкол. І.Гирич. – Кн.2. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2019. – 488 с.

Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 205 с.

Даниленко В. В.І.Вернадський: Простір життя і думки. – К.: Академперіодика, 2019. – 352 с.

Даниленко В., Смольницька М. Історія України (рівень стандарту): Підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти. – К.: Генеза, 2019. – 224 с.

Джиджора Є.В. Гімнографія Київської Русі XI–XIII сторіч: структурне ціле канону мінейного циклу / За ред. О.В.Александрова. – Одеса: Астропринт, 2018. – 480 с.

Дубровский А.М. Історики в 1930-х гг.: судьбы и восприятие жизни. – Москва: ЦИОГНИС, 2018. – 280 с.

Енциклопедія міжнародного права: У 3 т. / Редкол.: Ю.С.Шемшученко, В.Н.Денисов (співголови). – Т.3: М–Я. – К.: Академперіодика, 2019. – 992 с.

Зображення військових дій 1-ї армії 1812-го року, викладене головнокомандувачем тією армією генералом Барклаем-де-Толлі із запереченням на нього від вірогідного та близького до цієї війни співучасника: Археологічне видання / Упор. Г.В.Путова. – Х., 2018. – 216 с.

Істочники по истории Куренёвских старообрядческих монастырей конца XVIII–XX веков: Сб. док. / Сост. С.Таранец. – Т.3. – К.: Куренёвка: Лира-К, 2019. – 380 с.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: 1918–2018 / Відп. ред. Л.А.Дубровіна; авт.-уклад.: О.П.Бодак, О.М.Гальченко, Л.В.Гарбар та ін. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2018. – 472 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.29. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 334 с.

Історія релігій в Україні: Наук. щорічник / За заг. ред. О.Киричук, І.Орлевич, М.Омельчук; гол. ред. М.М.Капраль. – Вип.29. – Л.: Логос, 2019. – 372 с.

Історія релігій в Україні: актуальні питання / Гол. ред. О.С.Киричук. – Л.: Логос, 2019. – 252 с.

Історія української бібліотечної справи в іменах (кінець XIX ст. – 1941 р.): Мат. до бібліограф. словника / Авт.-уклад. Л.В.Гарбар. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2017. – 616 с.

Історична наука у Національній академії наук України в особах: Енциклопедичний довідник / Гол. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 742 с.

Керманіч української науки: Життєвий і творчий шлях Б.Є.Патона: До сторіччя від дня народження / Кер. авт. кол. Т.В.Добко. – К.: Фенікс, 2018. – 350 с.

Київська весна / Упор. і ред. О.Шевченко. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 2005. – 576 с.

Корольов Г. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.). – К.: К.І.С., 2019. – 380 с.

Лагерь смерти Тростенец: История и память = Vernichtungsort Malyj Trostenez: Geschichte und Erinnerung. – Минск, 2016. – 246 с.

Мадяр Стефан-Арпад Угорці в Києві: Глави історії угорсько-українських відносин з IX століття до наших днів / Ред. рада: С.Віднянський, І.Матяш, Д.Малаков та ін. – К.: Міжнар. громад. акад. Modus coloris, 2018. – 396 с.

Майдан: Пряма мова = Maidan: Direct speech / Розшифр., упор., прим. О.Чебанюк, О.Ковальнової. – Кн.1: Усна історія Майдану. – К.: Фенікс, 2019. – 448 с.

Матяш І. Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність: До 100-річчя Української революції 1917–1921 років та 100-річчя сучасної української дипломатичної служби. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 556 с.

Маярчук С.П. Історико-культурний розвиток середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя / Відп. ред. Л.І.Виногородська. – Хмельницький, 2018. – 488 с.

Науковий збірник Українського вільного університету / Відп. ред. Я.Мельник. – Т.19. – Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 2014. – 408 с. (серія «Наукові збірники»)

Науковий збірник Українського вільного університету / Відп. ред. Я.Мельник. – Т.20. – Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 2015. – 204 с. (серія «Наукові збірники»)

Науковий збірник Українського вільного університету / Відп. ред. М.Пришляк. – Т.21. – Мюнхен: Укр. вільний ун-т, 2016. – 296 с. (серія «Наукові збірники»)

Нахлік Є. Віражі Франкового духу: Світогляд. Ідеологія. Література. – К.: Наук. думка, 2019. – 640 с.

Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: Док. і мат. / Упор.: О.С.Онищенко, Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко та ін.; гол. ред. О.С.Онищенко. – Кн.1: 1918–1945. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2018. – 952 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: Док. і мат. / Упор.: О.С.Онищенко, Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко та ін.; гол. ред. О.С.Онищенко. – Кн.2, ч.1: 1946–1970. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2018. – 1088 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. ст., присвяч. 100-річчю від дня народження Д.Я.Телегіна / Відп. ред. О.М.Титова. – Вип.28. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2019. – 512 с.

Огузы на рубежах Южной Руси / С.Беляева, О.Бубенок, О.Гундогдыев и др. – К.: Ін-т востокознавства ім. А.Е.Крымского НАН Украины, 2018. – 224 с.

Перналь А.Б. Річ Посполита двох народів і Україна: дипломатичні відносини 1648–1659 / Пер. з пол. Ю.Мищика. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2013. – 400 с.

Пирго М.Д., Узбек Е.А. Среди непонятых стремлений и нецененных утрат: В 2 т. – Т.2. – Х.: Майдан, 2019. – 686 с.

Пістоленко І.О.

Музей Полтавщини (становлення та розвиток до 1991 року). – Ніжин: Лисенко М.М., 2019. – 512 с.

Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: Аналітична доповідь / За заг. ред. В.М.Яблонського; авт. кол.: В.М.Яблонський, В.С.Лозовий, О.Л.Валевський та ін. – К.: НІСД, 2019. – 144 с.

Попечительный комитет об иностранных поселенцах Южного края России 1799–1876 = Fursorgekomitee für ausländische Ansiedler in Sudrubland 1799–1876 / Сост.: О.В.Коновалова, О.М.Набока, В.Ф.Оноприенко и др. – Т.5: Аннотированная опись дел 1836–1839 гг. – Одесса: Астропринт, 2002. – 358 с.

Прищеп О.

«Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Рівне: М.Дятлик, 2019. – 688 с.

Проблеми історії країн

Центральної та Східної Європи: Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.С.Стенанков. – Вип. 7: На пошану проф. М.Г.Кукурудзяка. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І.Огієнка, 2019. – 204 с.

Проблеми історії України XIX –

початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Рєєнт. – Вип. 28. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. – 316 с.

Робота бібліотек наукових установ

Національної академії наук України в 2017 році: Інформ.-аналіт. огляд / Відп. ред.: О.М.Власенко, Г.І.Солодченко. – Вип. 23. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, НАН України, 2018. – 188 с.

Ролята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство: Материали от научен прєкт с международно участие на Института за исторически изследвания към БАН / Редкол.: Т.Стоилова, П.Димитрова, Й.Гешева та ін. – София: Ін-т за исторически изследвания БАН, 2017. – 404 с.

Румунська та молдовська національні меншини в Україні: стан, тенденції та можливості співпраці: Зб. наук.-експертних мат. / Авт.: Ю.А.Тищенко, А.М.Круглашов, В.О.Бакальчук та ін. – К.: НІСД, 2019. – 112 с.

Сенченко М.І.

Книжкова палата України: 100 років системних та інноваційних трансформацій 1919–2018: До 100-річчя Книжкової палати України. – К.: Книжкова палата України, 2019. – 200 с.

Словник енциклопедії історії

Української революції 1917–1921 років / Гол. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 124 с.

Смолій В., Якубова Л.

Крим і Донбас: проблеми й перспективи інтеграції в модерний український проєкт (аналітична записка). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 116 с.

Соціум. Документ. Комунікація:

Зб. наук. пр. / Гол. ред. І.О.Демуз; відп. ред.: В.К.Молоткіна, Г.Г.Січкаренко, В.М.Орлик. – Вип. 7. – Переяслав-Хмельницький: Домровська Я.М., 2019. – 248 с. (серія «Історичні науки»)

Спеціальні історичні дисципліни:

питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк; упор. О.А.Алфьоров. – Ч. 29/30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 357 с.

Степченко О.

Архів українського історика Олени Апанович в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського: Біографічне дослідження. Наук. каталог. До сторіччя від дня народження Олени Апанович / Гол. редкол. Л.А.Дубровіна. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2019. – 268 с.

Сторінки воєнної історії України:

Зб. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій; відп. ред. О.Є.Лисенко. – Вип. 21. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 270 с.

Стяжкіна О.

Стигма окупації: радянські жінки у самобаченні 1940-х років. – К.: Дух і літера, 2019. – 384 с. (серія «Бібліотека спротиву, Бібліотека надії»)

Сьомі Зарембівські читання: Мат.

Сьомих Всеукр. Зарембівських наук. читань «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»; м. Київ, 17 квітня 2019 р. / Гол. редкол. О.М.Титова. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2019. – 232 с.

Ткаченко Б.

Погром: Документальний нарис. – Суми: Мрія, 2016. – 372 с.

Трипутіна Н.

Удвобої з небуттям: комунальне господарство Харкова у роки Другої світової війни: 75-річчю звільнення Харкова від нацистської окупації присвячується. – Х.: Дім реклами, 2019. – 228 с.

Узбек Е.А., Пирго М.Д., Мазур П.І.

Среди непонятых стремлений и нецененных утрат. – Т.1. – Х.: Майдан, 2019. – 542 с.

Україна і Болгарія в історії Європи: Зб. наук. пр. / Співгол. редкол.: В.Смолій, Д.Вачков. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 560 с.

Формування моделей національного консенсусу в Україні в часи Української революції (березень 1917 – січень 1918 рр.): Джерельна база та інтерпретаційні практики / За заг. ред. В.Піскун. – К.: Людмила, 2018. – 428 с.

Чорноморська минувшина / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.13. – Одеса: Бондаренко М.О., 2018. – 128 с.

Шаповал Ю., Золотарєв В. «Гильотина України»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. – Москва: Политическая энциклопедия, 2017. – 406 с. (серія «История сталинизма»)

Шаповал В.Н., Корнеев А.В. История Конституции Украины. –

Днепропетровск: Акцент ПП, 2012. – 130 с.

Шлях осмислених можливостей: До 70-річчя О.П.Резента / Упор. В.Милько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2019. – 230 с.

Шрагівські читання / Відп. ред. О.Б.Коваленко. – Вип.4: І.Л.Праг і регіональні еліти Лівобережної України у громадсько-політичному та соціокультурному житті ХІХ – початку ХХ ст. – Чернівці: Просвіта, 2018. – 240 с.

Щербак В. **Державна ідея** в ранньомодерній Україні. – Вінниця: Твори, 2019. – 220 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

The World War II and Ukraine: Problems and Searches

- VIDNYANSKYJ S., HRYTSIUK V., LYSENKO O.** Beginning of the “Second Imperialist War” and the “Ukrainian Question”: Some Diplomatic, Political, and Military Aspects 4
- LYTVYN M. (Lviv).** West-Ukrainian September 1939: Markers of Memory Policy 25
- POGORIELOV A. (Mykolaiv).** Recruitment of the Agitators and Their Use by the Nazi Occupation Authorities in Oral and Cinema-Photo Propaganda (1942–1944) 36
- DATSKIV I. (Ternopil), PARKHOMENKO V. (Mykolaiv).** The Fate of the Archives of the UkrSSR During World War II 59
- EDELE M. (Melbourne, Australia).** Why did Ukrainian Red Army Men Go Over to the Germans? The Case of Defectors to the Wehrmacht’s 296 Infantry Division, 1942–1943 69

- SMOLII V., YAS O.** The Shaky Images of a New Age: Ideals and Horizons of the Future in the Visions of Ukrainian Intellectuals of the End of Nineteenth – Early Twentieth Century 86
- KOTLYAR YU. (Mykolaiv), LEVCHENKO L. (Mykolaiv).** Local Sample of the Ukrainian Revolution of 1917–1921: Mykolaiv Region 122

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- KRYVOSHEIA I. (Uman), KRYVOSHEIA I. (Uman).** Testaments of the Cossack Nobility of Hetman-shchyna in the Second Half of the Seventeenth Century as a Source of Everyday History 147
- HORKOVA A.** The Creation of Digital Image of Cultural Heritage: World and Domestic Experience (The Information Base of the Cultural Heritage Case of Sites of Kyiv) 167

MISCELLANEA

- RUSYNA O.** Notes on the Visualization of the National History of the Fourteenth – Sixteenth Centuries 175

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Holovko O. Prince Mstyslav Mstyslavych “Udatnyi” and His Period (*O.Shchodra, Lviv*) ... 187
- Svitlenko S. The Ukrainian Nineteenth Century: Ethnonational, Intellectual and Historiographical Contexts (*O.Shliakhov, Dnipro*) 196
- Kolańczuk A. Ukraińscy emigranci polityczni w życiu naukowym, kulturalnym, społecznym i gospodarczym w II RP; Kolianchuk O. For Our and Your Freedom: Participants of the Ukrainian Liberation Competitions of 1917–1921: Memory Places in Poland: A Handbook (*M.Lytvyn, Lviv; O.Rublov, Kyiv*) 202
- Mykhailo Hrushevskiy. Studies and Sources (Books 1–2) (*S.Ivanytska, Zaporizhzhia*) 209
- Ukraine – China – 25 Years of Cooperation: Results and Prospects: “One Belt, One Way” (*L.Aleksiiyevets, Ternopil; M.Aleksiiyevets, Ternopil*) 215

CHRONICLES

- MOROZOVA O. (Mykolaiv).** International Scientific Conference “1919 in the History of East Central Europe: To the 100th Anniversary of the Proclamation of the Union of the UPR and WUPR” 220
- HORBACHEVSKYI T. (Lviv).** International Scientific Conference “September 1939 in the Fate of States and Peoples” (To the 80th Anniversary of the Outbreak of World War II) 223
- LYSENKO O.** The 5th Scientific Conference “Memory of the World War II in Germany and Ukraine After 1945” and the Practical Seminar of the German-Ukrainian Commission of Historians for Young Researchers “History of Ukraine Between 1939 and 1950 in Autobiographical Documents” 225
- ZASHKILNIAK L. (Lviv).** 20th General Congress of Polish Historians 229

IN MEMORIAM

- MARK VON HAGEN** 232

- Publications Received** by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine 236